858

M. T. B. COLLEGE, SURAT
Manuscripts Library

No. Ref. / Ser. 614

Title: Vishnu purana
1st Part

614

विष्णुपुराण - प्रथमांश with ~~Shri~~ श्रीरत्नगर्भ's Commentary

Vishnu Purāna - first part with Shri Ratnagarbha's Commentary			Title
			Author
			Editor
			Year, Vols.
			Publisher
614			Remarks

विष्णु०
१

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥यस्यास्ते हृदयग्रंथिगूढचिंतामणिद्युतिः ॥ चेतयन्नखिलं विश्वं तस्मै श्रीविष्णवे नमः ॥ हिरण्यग
र्भतनयो माधवस्यात्मजात्मजः । श्रीगर्भरत्नस्तनुते वेल्लवाकृतवंदिकां ॥ पुराणसंहितासारं पौलस्त्याद्द्रुह्यवंवरात् । पराश
रमुनिश्चक्रे पुराणं पंचलक्षणं ॥ षट्सहस्रं षडंशं तट्टीकया कृतया स्वयं । श्रीसूर्यकरमिश्रं नियत्नतः संकुलीकृतं ॥ अभि
न्विवक्षितं यत्तु वस्तुतं त्रमनात्मकं । मुनिर्मैत्रोपनिषदा कृतं वस्त्रा तु मंगलं ॥ जितमिति ॥ तत्रांशे प्रथमेध्याये मैत्रेयेण प
राशरे । पुराणस्य प्रवृत्त्यर्थं प्रश्ना द्वाविंशतिः कृताः । इत्येवं तु पुराणानामीश्वरश्वसितस्वरूपत्वेन वेदमूलत्वेन इदानींतना
नां व्यासवसिष्ठपराशरादीनां स्मृतिरूपत्वेन तत्प्रमाणत्वं प्रयोजनवत्त्वं च दुरपह्नवमेव तद्व्याख्यानानां च तत्तदर्था
भासनिरासतत्तदर्थप्रकाशकत्वपरत्वेन प्रयोजनत्वं । पुराणत्वविशेषेप्युपाख्यानलघुत्वेन जगज्जीवात्मपरमा
त्मनामैक्यस्य प्रतिपादनाभ्यासवशात्त्रैव पुराणे मुमुक्षूणां प्रवृत्तिरुचितमेवेत्येतदेव व्याख्यायते । तत्र च सर्ग
प्रतिसर्गवंशमन्वंतरवंशानुचरितानां तदुपवादेन मुक्तस्य प्रतिपादनं सदाचारभूगोलभरतोपाख्यानादिनि
रूपितस्य साक्षात्परंपरया वा मुक्तामुक्तावेवोपयोगो द्रष्टव्यः । पुंडरीकाक्ष इति हृदयाख्यं पुंडरीकमक्ष्णो
ति व्याप्नोतीति तथा यद्वा पुंडरीके इवाक्षिणी यस्येति अतस्तत्त्वमविवक्षितं लोकितत्वेनैव नयनोत्कर्षात् ॥ १
शिवाराधनार्थं पुंडरीकीकृतमक्षि येनेति वा पुंडरीकं परं धाम अक्षरं तु यमुच्यते इत्यादिश्लोकोक्तं तु स्वस्या
स्या

वा पुंडरीकाक्षेति संबोधनमिति इति संबंधे षष्ठी ते तव जितं जयोस्त्वित्यर्थः । यद्वा ते त्वया जितं सर्वोत्कर्षेण स्थितमिति
एतेन नमस्कार आक्षिप्तः विश्वभावन विश्वोत्पादक हृषीकाणामिंद्रियाणामीशान तत्प्रवृत्तिनिमित्तहेतुत्वात् प्राण
स्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसोपि मनो विदुरिति श्रुतेः । महापुरुषेति जीवत्वव्यवच्छेदाय महत्त्वं
च द्वा सुपर्णा सयुजा सखायावित्यादिश्रुतेः । नित्यमुक्तस्वभावात् । पुरि शरीरे शयनात्तु पुरुषत्वं विश्वोत्पादक
त्वे हेतुः । पूर्वजेति स्रष्टेः पूर्वमेव स्वतः प्रादुर्भूतत्वेनान्यथासिद्धत्वेन चान्येषां तदधीनत्वात् । नन्वेकस्मादेव न

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ जितं ते पुंडरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन नमस्तेस्तु हृषीकेश महापुरुष पूर्वज १

मस्कारान्मंगलसिद्धौ कृतं बहुभिर्नमस्कारैरिति च अस्य शास्त्रस्यातिश्रेयःसाधनत्वेन बहुविघ्नसंभावनया मंगल
बाहुल्यस्यावश्यकत्वात् । अथवा पुंडरीकाक्षेत्यादिपंचविशेषणैः । भूतात्मा चेंद्रियात्मा च प्रधानात्मा तथा भ
वान् । आत्मा च परमात्मा च त्वमेकः पंचधा स्थित इति पंचमांशोक्तः पंचात्मा हरिरीश्वर इति । तत्र पुंडरीकाक्षेति
भूतात्मा विश्वभावनेति प्रधानात्मा हृषीकेशेति इंद्रियात्मा महापुरुषेति परमात्मा पूर्वजेत्यात्माभिहितः १

श्रोतृप्रवृत्त्यंगं संबंधं प्रयोजनं च प्रतिपादयितुमाह सदक्षरमिति। सोऽतिप्रसिद्धो विष्णुर्व्यापनशीलो देशकालस्वरूपव्यवच्छेदाभा
वात्। विशतेर्वा विष्णुः प्रवेशनशीलः तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः। भतिभूतिमुक्तिदोऽस्तु भतिभूत्या तत्वज्ञानोद्रेकेण
मुक्तिदः। यद्वा अधिकारिभेदेन मतिमुत्तमां बुद्धिं भूतिमैश्वर्यं मुक्तिं च ददाति। तेन तथा विष्णुपदस्य प्रवेशनशीलार्थत्वे मूर्त्तत्वं प्राप्तं
निराकरोति ब्रह्मेति पूर्णमित्यर्थः। तदपि कुत इत्यत आह। यत्सर्वानुभूतं इदं सदिदं सदिति सर्वत्र प्रतीयमानत्वादनंतमिति या
वत्। अक्षरमिति विकारं निराकरोति पुमानमिव स्वकृतात्मद्धिमित्यादि प्रदत्वमित्यत आह ईश्वरः कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्

सदक्षरं ब्रह्म यईश्वरः पुमान् गुणोर्मिसृष्टिस्थितिकालसंलयः। प्रधानबुध्यादिजगत्प्रपंचसूः सनोऽस्तु विष्णुर्मतिभू
तिमुक्तिदः ॥२॥

र्थः तदपि कुत इत्यत आह गुणेति गुणाः सत्वरजस्तमांसि तेषामूर्मयः षट्भो भजनितवा सृष्टिस्थितिकालाः कालः संहारस्तेषां सं
लयः संश्लेषोऽध्यासो यस्मिन्स तथा सर्वाधिष्ठानत्वेनेश्वरत्वमव्याहतमित्यर्थः। ननु प्रधानादेव सृष्ट्यादीति चेदत आह प्रधानबुध्यादी
नां जगत्प्रपंचानां सूः सविता प्रधानस्याप्यनादितया कथं तज्जनकत्वमिति चेन्न तत्र्यैतस्याः किं विकरत्वेन शक्त्यर्पणद्वारा जननोपकाराशया
द्वा प्रधानद्वारा बुध्यादिसृष्टिरिति इत्यर्थः। यद्वा यो विष्णुर्वेदांतीनां सदक्षरं ब्रह्मपातंजलानां क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट ईश्वरः सां
ख्यानां पुमान्पुरुषः तदुक्तं कापिलैयैर्न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः इति समतिभूतिमुक्तिदोऽस्त्वित्यन्वयः शेषं समानं ॥२॥ ॥ २

अथ पराशरो मुनिर्गुर्वादिभक्तिं पुरुषार्थसाधनं दर्शयन्मैत्रेयं निमितीकृत्य विष्णुतत्वप्रतिपादकं विष्णुपुराणमारभते प्रणम्येति।
प्रशब्देन भक्तिश्रद्धातिशयो द्योत्यते विश्वेषां ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानामीशं प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणं प्रकृतिशास्त्रसंप्रदायप्रवर्तकान्प्र
णमति ब्रह्मादीनिति ब्रह्मनंदनभुदस्य पुरुकुत्ससारस्वतप्रभृतीन्। गुरुं कपिलं सारस्वतं वा। पुराणं सर्गप्रतिसर्गवंशमन्वं
तरवंशानुचरितमिति पंचांगं तत्र यथायथं प्रथमेंशे सर्गप्रतिसर्गौ द्वितीये प्रसंगागतं भूगोलज्योतिश्चक्रं तृतीये मन्वंतरं च
तुर्थे वंशः पंचमे वंशानुचरितं षष्ठे वैराग्योपयोगि प्रलयादिकमभिधायात्यंतिकप्रलयरूपमोक्षः कथ्यते। स्तोतिवेदेन संमि

प्रणम्य विष्णुं विश्वेशं ब्रह्मादीन्प्रणिपत्य च ॥ गुरुं प्रणम्य वक्ष्यामि पुराणं वेदसम्मितम् ॥३॥
इतिहासपुराणज्ञं वेदवेदांगपारगं ॥ धर्मशास्त्रादितत्वज्ञं वसिष्ठतनयात्मजं ॥४॥

तं तुल्यमिति ॥३॥ इतिहासेष्वत्र प्रश्नाएव पुराणप्रवृत्तिहेतुरिति भावः। इतिहेत्यव्ययं पारंपर्योपदेशाभिधायि तस्यासनमासौ च
स्थानमेतेष्विति इतिहासाः पुरावृत्तानि धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितं। पूर्ववृत्तकथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते इति
स्मृतेः। वेदवेदांगपारगं वेदस्य तदंगानां शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तछंदोज्योतिषां च पारगं। धर्मशास्त्रं स्मृतिः। आदि
शब्दोन्यायमीमांसादिसंग्रहार्थः। धर्मशास्त्रार्थेति वा पाठः वसिष्ठतनय[illegible] शक्तिः तस्यात्मजं पुत्रं ॥४॥ ॥अ

पराशर ॰ मितिपरासोर्मृतकल्पस्य वसिष्ठस्याशरो ऽहिंसनं मरणान्निवृत्तिर्यस्मात्तं। परान् दूरं वेस्य श्रणोते रूपं पुरा इतत्त्रौ
शोकाकुलितो वसिष्ठो मर्तुमुद्यतः पराशरं गर्भस्थं वेदमुदीरयंतं निशाम्य मरणान्निवृत्त इति। मैत्रेयो मित्रपुं न्नाम्नो मुनेः
पुत्रः अभिवाद्य सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणइत्याद्युक्त विधिना नमस्कृत्य प्रणिपत्य दंडवत्प्रणम्य॥५॥बुभु
त्सितार्थं प्रष्टुमनास्तदनुग्रहमनुवदति त्वत्तोहीति अधी ॰ तं कृतं खिलं परिशिष्टं त इह्तितं यथा स्यात्। धर्मशास्त्राणिमन्वा

पराशरं सुखासीनमृषिं मुनिवरो त्तमं॥ मैत्रेयः परिपप्रच्छ प्रणिपत्याभिवाद्य च॥५॥
त्वत्तो हि वेदाध्ययनमधीतमखिलं गुरो॥ धर्मशास्त्राणि सर्वाणि वेदांगानि यथाक्रमं॥६॥
त्वत्प्रसादान्मुनिश्रेष्ठ मयाधीतं कृतः श्रमः॥ वक्ष्यते सर्वशास्त्रेषु प्रायशोयेपि विद्विषः॥७॥

दीनि इहाधीतमिति छांदसमेकवचनं वचनव्यत्ययो वा यथाक्रमं वेदाध्ययनानंतरं॥६॥कृतः श्रमोऽभ्यासः सर्वशास्त्रे
षु येपि विद्विषस्तेपि अभ्युपपन्नाम वक्ष्यंते अध्यापयिष्यंत इत्यर्थः। कृतश्रममिति पाठे सर्वशास्त्रेषु कृतश्रमम
धीतिनं मां वदंति व्याख्यातमामन्येनाकृतश्रममिति पाठे अन्ये जना मामकृतश्रमं न वक्ष्यंते इत्यन्वयः॥७॥ ॥

प्रसन्नं गुरुं प्रार्थयते सोहमिति सोहं कृतवेदाध्ययनो जगज्जन्मादि पुराणार्थं शुश्रूषे वेदाध्ययनानंतरमेव पुराणाध्ययन
कथनाच्छूद्रादीनामिहानधिकार इति सूचितं। सूतादेर्विलोमजस्याप्यधिकारो निषादस्थपतिन्यायेनासिद्धः। तथाहि
विष्ये। अध्येतव्यं न चान्येन ब्राह्मणं क्षत्रियं विना। श्रोतव्यमेव शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचन इति न च वैश्यस्य छ्योर्यज्ञो
समुत्पन्नः सूतजातेर्विलोमजत्वाभावान्निषादस्थपतिन्यायेनालमिति वाच्यं तस्यापि वर्णवैकृतरूपत्वात् यथोवै

सोहमिच्छामि धर्मज्ञ श्रोतुं त्वत्तो यथा जगत्। बभूव भूयश्च यथा महाभाग भविष्यति॥
यन्मयं च जगद्ब्रह्मन्यतश्चैतच्चराचरं॥ लीनमासीद्यथा यत्र लयमेष्यति यत्र च॥९॥
८॥

ऐंद्रेण हविषा तत्र हविः पृक्तं बृहस्प
त्यस्य तु पृथायज्ञे वर्तमाने महात्मनः। सूत्यायामभवत्सूतः प्रथमं वर्णवैकृतः। ऐंद्रेण हविषा तत्र हविः पृक्तं बृहस्प
तेः। जुहावेंद्राय दैवेन ततः सूतो व्यजायत। शिष्य हव्येन संपृक्तमभिभूतं गुरोर्हविः। अधरोत्तरचारेण यज्ञेत
दणवैकृतमिति वायूक्तेः यथा येन प्रकारेण जगद्बभूवेति भूतप्रश्नः पश्चाच्च यथा भविष्यतीति भविष्यप्रश्नः ८ यन्म
यमित्युपादानप्रश्नः यतश्चेति निमित्तप्रश्नः लीनमासीद्यत्रेति लयस्थानप्रश्नः। चकाराद्यत्र तिष्ठतीति समुच्चिनोति॥९॥

यत्प्रमाणं प्रकाशकं येषां तानि तथा इति प्रकाशकप्रश्नः भूतानि महाभूतानि। आदिशब्दः पित्रादिसंग्रहार्थः संस्थानं
संनिवेशनं ।१०। प्रमाणमियत्तां वंशान् कुलप्रवर्तकान् मन्वंतराणि मनुस्थितिकालान् ।११। कल्प्यंते सृज्यंते जंतव एभिरिति क
ल्पाः ब्रह्मादिवसाः तान् कल्पानां विकल्पा भेदास्तान् यामादीन् चतुर्युगविकल्पितान् । चतुर्युगसंख्यागणितान् कल्पां

यत्प्रमाणानि भूतानि देवादीनां च संभवं । समुद्रपर्वतानां च संस्थानं च यथा भुवः ॥ १० ॥ सूर्यादीनां च संस्था
नं प्रमाणं मुनिसत्तम । देवादीनां तथा वंशान्मनून्मन्वंतराणि च ॥ ११ ॥ कल्पान्कल्पविकल्पांश्च चतुर्यु
गविकल्पितान् । कल्पांतस्य स्वरूपं च युगांतांश्चैव कृत्स्नशः ॥ १२ ॥ देवर्षिपार्थिवानां च चरितं यन्महामु
ने । वेदशाखाप्रणयनं यथा व्यासकर्तृकं ॥ १३ ॥ धर्मांश्च ब्राह्मणादीनां तथा चाश्रमसंज्ञितान् ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वं त्वत्तो वासिष्ठनंदन ॥ १४ ॥ ब्रह्मन्प्रसादप्रवणं कुरुष्व मयि मानसं । येनाहमेतज्जा
नीयां त्वत्प्रसादान्महामुने ॥ १५ ॥ पराशर उवाच ॥ साधु मैत्रेय धर्मज्ञ स्मारितोस्मि पुरातनं । पितुः पिता मे भगवान्वसि
ष्ठो यदुवाच ह ॥ १६ ॥ ×धः । पितुः शक्तेः १६ ॥

तस्य प्रलयस्य युगांतानामंतान् वसाना निपातं तरे युगधर्मांश्च ।१२। देवर्षीत्यादिना वंशानुचरितप्रश्नः ।१३। ब्राह्मणादीनामि
ति वर्णधर्मप्रश्नः । आश्रमेषु ब्रह्मचर्यादिषु संज्ञितान् सम्यङ् नितान्विहितानित्यर्थः । आश्रमवासिनामिति वा पाठः ।१४। प्रसा
दे न प्रवणमभिमुखं ।१५। मैत्रेयप्रश्नानुमोदनेनोपोद्घातसंगत्या पुरावृत्तमाह । साधु शोभनं पुरातनं चिरंतनं ब्रह्म स्मारितोस्मीति संबं ४

रक्षसां द्विजशापजनितरक्षोभावेन राज्ञा कल्माषपादेन भक्षितस्तातो मया श्रुत इत्यन्वयः ततः श्रवणात् ।१७। रक्षसां वि
नाशाय सत्रं बहुकालसाधनं यागमहत्समारंभं चारब्धवान् ।१८। अलं व्यर्थं मन्युं कोपं मार्गं च त्यज यतस्ते पितुस्तथा विहितं

विश्वामित्रप्रयुक्तेन रक्षसा भक्षितो मया । श्रुतस्तातस्ततः क्रोधो मैत्रेयाभून्ममातुलः ॥ १७ ॥ ततोहं रक्षसां स
त्रं विनाशाय समारभं । भस्मीकृताश्च शतशस्तस्मिन्सत्रे निशाचराः ॥ १८ ॥ ततः संक्षीयमाणेषु तेषु रक्षस्स्वशे
षतः । मामुवाच महाभागो वसिष्ठो मत्पितामहः । अलमत्यंतकोपेन तात मन्युमिमं जहि । राक्षसा नापराध्यंति पि
तुस्ते विहितं तथा ॥ १९ ॥ मूढानामेव भवति क्रोधो ज्ञानवतां कुतः । हन्यते तात कः केन यतः स्वकृतभुक्पुमान्
॥ २० ॥ संचितस्यापि महता वत्स क्लेशेन मानवैः । यशसस्तपसश्चैव क्रोधो नाशकरः परः ॥ २१ ॥ स्वर्गापवर्ग
व्यासेधकारणं परमर्षयः । वर्जयंति सदा क्रोधं तात मा तद्वशो भव ॥ २२ ॥ अलं निशाचरैर्दग्धैस्तेजसा न
पकारिभिः । सत्रं ते विरमत्वेतत्क्षमासारा हि साधवः ॥ २३ ॥ तेजसा अग्निना क्रोधेन वा दग्धैः दीनैरिति वा पाठः २३

कर्म ।१९। तद्देवस्पष्टयति मूढानामिति २०। त्यागे हेतुंतरमाह संचितस्येति परबुध्याक्रूढो गुणो घोयशः कार्येंद्रियतापनो धर्मस्त
पः द्वयोरेव विशेषणं महत इति महतेति वा पाठः ।२१। तयोर्नाशात्साधनाभावेन स्वर्गापवर्गप्रतिबंध इत्याह स्वर्गेति । व्यासेधो निषेधः ।२२।

विष्णु० तातेने तिना तस्येति शेषः ।२४। ततः सत्रसंहारात् ।२५। दत्तार्घोर्घ्यं यस्मै स मामुवाचेति संबंधः पुलहाग्रज इति अतितपस्वित्वख्यापनाय
५ २६। यद्यस्माद्वस्य गुरोर्वाक्यात्क्षमाश्रिता तस्मात् ।२७। कर्ता प्रवर्तकः देवभावात्परमोर्थो मोक्षोपयोगि ज्ञानं अत्रपक्षे विदला

एवं तातेन तेनाहं मनुनीतो महात्मना । उपसंहृतवान्सत्रं सद्यस्तद्वाक्यगौरवात् ॥ २४॥ ततः प्रीतः स भगवान्वसिष्ठो मुनिसत्तमः । संप्राप्तश्च तदा तत्र पुलस्त्यो ब्रह्मणः सुतः ॥ २५॥ पितामहेन दत्तार्घः कृतासनपरिग्रहः । मामुवाच महाभागो मैत्रेय पुलहाग्रजः ॥ २६॥ वैरे महति यद्वाक्याद्गुरोरस्याश्रिता क्षमा । त्वया तस्मात्समस्तानि भवाञ्छास्त्राणि वेत्स्यति ॥ २७॥ संततेर्न मम च्छेदः क्रुद्धेनापि यतः कृतः । त्वया तस्मान्महाभाग ददाम्यन्यं महावरं । पुराणसंहिताकर्ता भवान्वत्स भविष्यति । देवतापारमार्थ्यं च यथावद्वेत्स्यते भवान् ॥ २८॥ प्रवृत्ते च निवृत्ते च कर्मण्यस्तमला मतिः मत्प्रसादादसंदिग्धा तव वत्स भविष्यति ॥ २९॥ ततः स भगवानाह वसिष्ठो मे पितामहः । पुलस्त्येन यदुक्तं ते सर्वमेतद्भविष्यति ॥ ३०॥ इति सर्वं वसिष्ठेन पुलस्त्येन च धीमता । यदुक्तं तत्स्मृतिं याति त्वत्प्रश्नादखिलं मम ॥ ३१॥

भट्टस्य स्वरूपं देवानां परमार्थं तत्त्वं पायथाव च यथार्थः वेत्स्यते वेदिष्यसि २८। प्रवृत्ते निवृत्ते च कर्मणि अस्तमला अज्ञानविपर्ययव
ती अस्त्या मतिर्भविष्यति कर्मणि च स्मृतिसिद्धे इहामुत्र च काम्यं प्रवृत्तं मधीयते वैराग्यज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमुपास्यते इति २९। ततः पुलस्त्य ५
वरदानानंतरं ।३०। ३१॥

सोहं गुरुप्रसादात्साक्षात्कृतशास्त्रार्थः ऋषिसंप्रसादादभ्यागतवैरमूलधर्मशास्त्रसंहितां तां यथातथं यथावत्तथा प्रकारेण यथा
तथ्यमिति क्रियाविशेषणं वा ।३२। श्रोतुः सुखप्रतिपत्तये सर्वप्रश्नोत्तरतया पुराणार्थमाह । विष्णोरिति विष्णोर्विराड्जीवादिरूपेणा
नुप्रवेशनशीलस्य ब्रह्मणो जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुतेः । विष्णोः स त
काशात्सांनिध्याद्दैतेन कर्तृत्वं सूचितं । यद्वा काशः प्रकाशस्तत्सहितादीक्षणसहिताद्विष्णोरिति पंचम्यंतं जगदुद्भूतमित्यने
न यथा बभूवेति प्रकारप्रश्नस्योत्तरं तत्रैव स्थितं प्रलयकाले एतेन लयाधारप्रश्नस्योत्तरं । चशब्देन जगतस्तत्रैव स्थितिर
पीत्युक्तं अस्य जगतः स्थितिसंयमयोरसावेव कर्ता इदं जन्मनोप्युपलक्षणं अनेन यतश्चराचरात्मकं जगदिति निमित्तप्र

सोहं वदाम्यशेषं ते मैत्रेय परिपृच्छते । पुराणसंहितां सम्यक्तां निबोध यथातथं ॥ ३२॥ विष्णोः सकाशादुद्भूतं
स्थितिसंयमक × जगत्तत्रैव च स्थितं । × र्तासौ जगतोस्य जगच्च सः ॥ ३३॥ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे प्रथमोध्यायः ॥

श्नस्योत्तरं जगच्च स इति तन्मयं जगदित्यर्थः । अनेन यन्मयमित्युपादानप्रश्नस्योत्तरं । उपादानकारणरूपत्वात्कार्यस्य एते
न विष्णोरेवोद्भविष्यति । न तत्रैवस्थास्यतीत्यादि सर्वप्रश्नस्योत्तरमर्थाद्बोद्धव्यं सर्वप्रश्नोत्तरविषयस्य विष्ण्वात्मकत्वकथ
नादिति भावः । अत्र च यथा जगद्बभूव यथा पुनर्भविष्यति यन्मयं च जगद्यतश्च यत्र पूर्वं लीनं पुनश्च यत्र लयमेष्यति यत्प्र
माणानि भूतानि देवादीनां च संभवमित्यस्याष्टप्रश्नस्य उत्तरं प्रथमांशे समुद्रपर्वतानां च संस्थानं भुवः संस्थानं सूर्या
दीनां च संस्थानं तेषां परिमाणं चेति चतुःप्रश्नस्योत्तरं द्वितीयांशे देवादीनां तथा वंशान्मन्वंतराणि च वेदशाखाप्रणयनं

विष्णु० यथावध्यासकर्तृकं। धर्मांश्च ब्राह्मणादीनां तथा चाश्रमसंज्ञितानिति षट्प्रश्नानंतरं तृतीयांशे। देवर्षिपार्थिवानां च चरित
६ मिति प्रश्नानंतरं तदंशावतारोक्तिपूर्वकं चतुर्थांशे। तत्र च भूभारहरणार्थमवतीर्णस्य हरेश्चरितं विस्तरेण पंचमांशे।
कल्पाकल्पविकल्पांश्च कल्पांतस्य स्वरूपं चेति प्रश्नत्रयस्य प्रथमांशे संक्षेपतो दत्तोत्तरस्यापि प्रागधर्मांश्च कथया
श इत्यस्य चोत्तरं षष्ठांश इति विवेकः॥ ३३॥ इति विष्णुचित्तकृतचंद्रिकायां प्रथमांशे प्रथमोध्यायः॥ प्रश्नानंत

पराशर उवाच॥ अविकाराय शुद्धाय नित्याय परमात्मने। सदैकरूपरूपाय विष्णवे सर्वजिष्णवे॥१॥
नमो हिरण्यगर्भाय हरये शंकराय च॥ वासुदेवाय ताराय सर्गस्थित्यंतकारिणे॥२॥ ॐ नमो नारायणाय

कुंदरेनैया पुराणोपक्रमः क्रमात्। सृष्टिश्च महदादीनां द्वितीयेथ प्रपंच्यते। अथैतत्पुराणप्रतिपाद्यस्य विष्णोः स्वरूपं परावर
रूपेण प्रणमन्विस्तरेण पुराणार्थं वक्तुमाह अविकारायेत्यादिनवभिः। तत्र तावत्पूर्वाध्यायांते पुराणार्थसंक्षेपश्लोकेन जग
दुत्पादनकर्तृत्वाद्युक्त्या प्राप्तं विकारादिसंगं वारयन्प्रणमति कर्ता हि विकारी रागादिमान् अनित्यः साहंकारश्च दृष्टस्तद्वा
रयति अविकारायेति चतुर्भिः पदैः। उपादानकारणस्यापि विकारे नानारूपत्वं दृष्टं वारयति। एकरूपमेव रूपं यस्य तस्मै
सदेत्यस्य सर्वत्रान्वयः। अत्र हेतुः सर्वजिष्णवे अचिंत्यैश्वर्येण सर्वान्कर्तृकारणादीन् जेतुमतिशयितुं शीलमस्य तस्मै वि
ष्णवे नम इत्युत्तरेणान्वयः॥१॥ ब्रह्मादिमूर्तिरूपेण प्रणमति हिरण्यगर्भादिरूपाय तद्रूपैः सर्गस्थित्यंतकारिणे वासुदे ६
वाय नमः। ताराय भक्तानां तारकाय प्रणवरूपाय वा एवं संसारप्रवर्तकत्वमुक्त्वा तन्निवर्तकत्वेन प्रणमति॥२॥

य किंच एकानेकस्वरूपाय एकं वानेकं स्वरूपं यस्य स्थूलं सूक्ष्मं च आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै विरुद्धस्वरूपद्वयं कथमित्यत आह अव्यक्तव्य
क्तरूपाय अव्यक्तं कारणं व्यक्तं कार्यं तदुभयरूपाय तेन कारणत्वेनैकत्वं सूक्ष्मत्वं च कार्यत्वेनानेकत्वं स्थूलत्वं चेत्यर्थः। एवं सर्वात्मत्वरूपेण
उपासकानां मुक्तिहेतवे॥३॥ कारणकार्यत्वमेव प्रकटयति सर्गेति। जगतस्तत्सर्गादीनां च यो मूलभूतः जगन्मयश्च यस्तस्मै अ
तो विष्णवे सर्वरूपिणे तथापि परमात्मने कार्यकारणाभ्यां परम उत्कृष्ट आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै तत्संगरहितायेत्यर्थः

एकानेकस्वरूपाय स्थूलसूक्ष्मात्मने नमः। अव्यक्तव्यक्तरूपाय विष्णवे मुक्तिहेतवे॥३॥ सर्गस्थितिविना
शानां जगतो यो जगन्मयः। मूलभूतो नमस्तस्मै विष्णवे परमात्मने॥४॥ आधारभूतं विश्वस्याप्यणीयांसमणीय
सां। प्रणम्य सर्वभूतस्थमच्युतं पुरुषोत्तमं॥५॥ ज्ञानस्वरूपमत्यंतनिर्मलं परमार्थतः। तमेवार्थस्वरूपेण भ्रांतिद
र्शनतः स्थितं॥६॥ विष्णुं ग्रसिष्णुं विश्वस्य स्थितिसर्गतथा प्रभुं। प्रणम्य जगतामीशमजमक्षरमव्ययं॥७॥ श्रीः

आधारभूतमित्यादि प्रणम्य कथयामीति चतुर्थेनान्वयः। अणीयसामणीयांसं सूक्ष्मतमं सर्वभूतेषु नियंतृत्वेन स्थितं तथा
प्यच्युतं तैरप्यपरिच्छिन्नं॥५॥ तदेव तत्कुत इत्यत आह ज्ञानेति। ज्ञानं हि प्रकाशकं प्रकाश्यवस्तुरहितं सूर्यवत्। अर्थस्वरू
पेण दृश्यरूपेण दृष्टजीवभ्रांतिज्ञानेन स्थितं प्रतीतं॥६॥ विष्णुं ग्रसिष्णुं कालरूपं अत एव सर्गस्थित्यंतकारिणं इत्यनेना
पौनरुक्त्यं प्रणम्येति यदावृत्तिश्च नमस्यस्वरूपस्य कालस्य भेदात्। अक्षरमचलं अक्षयमिति पाठे अविनाशिनं अव्ययमपरिणामिनं ७

विष्णु०
७

पितामहेन दक्षादिभ्यः प्रोक्तं तया कथं कथ्यते अत आह तैश्चोक्तमिति ।८। पुराणोपक्रमेतद्द्वयं ब्रह्मस्वरूपं सर्वाधिष्ठानं शब्दं वक्तुं नि
र्दिशति पर इति चतुर्भिः । देहात्पराणामिंद्रियाणां परः प्राचीनः परेभ्य इति पाठे स एवार्थः । अत एव परम उत्कृष्ट आत्मा च प्रत्यग्बोधस्वरू
पः आत्मसंस्थितश्च अन्याधाराः रूपवर्णादिभिर्यो निर्देशस्तेन च विशेषणं तेन विवर्जितः । रूपं शुक्लादि वर्णो ब्राह्मणादिः । आदिश
ब्दाज्जातिक्रियानिर्देशो डित्थादिसंज्ञा । एतैः पूर्वभिर्विशेषणैर्वर्जित इति । यद्वा रूपादिवर्जितश्च अत एव विशेषणहीनः इद्वा सरस्य
विवर्जितशब्दस्योभयत्रान्वयात् ॥९॥ जायते अस्ति वर्द्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति प्रत्युक्तषड्भावविकारवर्जितत्व

कथयामि यथा पूर्वं दक्षाद्यैर्मुनिसत्तमैः । पृष्टः प्रोवाच भगवान् अब्जयोनिः पितामहः । तैश्चोक्तं पुरुकुत्साय
भूभुजे नर्मदातटे । सारस्वताय तेनापि मम सारस्वतेन च ॥८॥ परः पराणां पुरुषः परमात्मात्मसंस्थितः । रूपवर्णा
दिनिर्देशविशेषणविवर्जितः ॥९॥ अपक्षयविनाशाभ्यां परिणामर्द्धिजन्मभिः । वर्जितः शक्यते वक्तुं यः सदास्तीति केवलं ॥१०

माह । अपक्षयेति जन्माभावात्तदनंतरभाव्यस्तित्वमपि नास्तीति ज्ञेयं । ननु असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मे
ति वेदेदसंतमेनं ततो विदुरिति अस्तीत्येवोपलब्धव्य इत्यादिश्रुतेः । अस्तित्वं ब्रह्मणस्तावदंगीकर्तव्यं । तथा च द्वितीयो भा ७
वविकारः प्रसज्यत इत्याशंक्याह । शक्यते वक्तुं यः सदास्तीति सर्वदास्तित्वं च न भावविकारः किंतु जन्मानु अस्तित्वमेव तस्य
कदाचित्कत्वात् । अतो नायं दोष इत्यर्थः । यद्वा केवलमस्तीति केवलं जन्मनिरपेक्षं जन्मसापेक्षस्यास्तित्वस्य भावविकारत्वात् १०

किं च परमात्मैव सात्वत्तंत्रे वासुदेव इत्युच्यत इत्याह सर्वत्रेति । सर्वत्रासौ वसति समस्तं वास्मिन् वसतीति वा तस्मात् प्रसिद्धो ततः स वासुदेव इत्युच्य
ते । कर्त्रधिकरणयोः व्युत्पत्तिः निवासुस्त्वभयार्थः । वासुश्चासौ योधनाद्देवश्चेति कर्मधारयः । वसनाद्द्योतनाच्चैव वासुदेवं विदुरिति मोक्ष
धर्मेषु निरुक्तेः ।११। पूर्वोक्तविशेषणान्यनुवादेन द्रढयति तदिति । अग्रे विशेषं विधातुमनुवदतीति वा । तद्वासुदेवाख्यं ब्रह्म आ
त्मा हि दत्वाद्बृंहणत्वाच्चात्मैव ब्रह्मेति गीयत इति श्रुतेः । परममुक्तस्वरूपं नित्यमविनाशि अजमुत्पत्तिरहितं अक्षयं त्रुटिरहितं अ

सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः ॥ ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिरयमुच्यते ॥११॥ श्रीः
तद्ब्रह्म परमं नित्यमजमक्षयमव्ययं ॥ एकस्वरूपं च सदा हेयाभावाच्च निर्मलं ॥१२॥ श्रीः
तदेव सर्वमेवैतद्व्यक्ताव्यक्तस्वरूपवत् ॥ तथा पुरुषरूपेण कालरूपेण च स्थितं ॥१३॥ श्रीः

व्ययमपरिणामि एकस्वरूपं द्वितीयाभावात् हेयमविद्या तत्कार्यं च तदभावान्निर्मलं । तदुक्तं भागवते । वदंति तत्तत्वविदस्तत्त्वं यज्
ज्ञानमद्वयं ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते ॥१२॥ तदेवं शुद्धब्रह्मस्वरूपस्य स्वमायाविकृतप्रपंचस्य प्रपंचप्रत्यभिन्नत्वनिमि
त्तोपादानतामाह तदेवेति । एतत्सर्वप्रपंचजातं तद्ब्रह्मैव कीदृशं व्यक्ताव्यक्तस्वरूपवत् । व्यक्तं महदादि अव्यक्तं प्रधानं तद्व
यस्वरूपवत् । तथान्तरूपेणास्थितं स देतः पुरुषरूपेण बहिः कालरूपेण चास्थितं तदेतत्सर्वमेवैतदिति पाठे तदेतदात्मकं ब्रह्मेत्यर्थः ।१३

पूर्वोक्तानिव्यक्तादीनिचत्वारिरूपाणिविभज्यव्याचष्टेतेभ्योविलक्षणंविष्णोःस्वरूपमाह।परस्येतिपरस्यब्रह्मणःपुरुषःप्रथमंरूपंसो
ऽस्येतिपाठेतत्रतद्ब्रह्मेवेतितद्ब्रह्मतस्यास्यप्रसिद्धः।सोऽस्यतसोऽकामयतेत्यादिश्रुत्युक्तःपुरुषःप्रथमंरूपमित्यर्थः।तथाचभागवते।
कालवृत्त्यातुमायायांगुणमय्यामधोक्षजः।पुरुषेणात्मभूतेनवीर्यमाधत्तवीर्यवान्।ततोऽभवन्महत्तत्त्वमित्यादिव्यक्ताव्यक्तेतथै
वान्येरूपेपुरुषेक्षणीयमव्यक्तंतज्जन्यंचव्यक्तंएतेद्वेअन्येरूपेज्ञेयित्वाकालस्तथापररूपंसर्वेषांक्षोभकत्वादुक्तेतिनिर्दिष्टः।यद्वा
प्रधानात्मनोःसंयोगकृतसर्वचेष्टाहेतुरनादिःकालइतितदुभयनिरूप्यत्वात्सश्चादुक्तः॥१४॥परस्यब्रह्मणोरूपाणीत्युक्त्यातेषांवि

परस्यब्रह्मणोरूपंपुरुषःप्रकृतेःपरः॥व्यक्ताव्यक्तेतथैवान्येरूपेकालस्तथापरं॥ १४॥
प्रधानपुरुषव्यक्तकालानांपरमंहियत्॥पश्यंतिसूरयःशुद्धंतद्विष्णोःपरमंपदं ॥ १५॥ श्री:
प्रधानपुरुषव्यक्तकालास्तुप्रविभागशः॥रूपाणिस्थितिसर्गांतव्यक्तिसद्भावहेतवः॥१६॥

शेष्यत्वात्।प्राप्तंप्रधानत्वंवारयतिप्रधानेति।सूरयोयत्पश्यंतितदेवविष्णोःपरमंपदमित्यर्थः॥१५॥अन्यानिरूपाणिसर्गादिव्याप्तता
नीतिविशिनष्टिप्रधानेतिद्वाभ्यां।रूपाणिविष्णोरितिशेषःभागशोयथामंतव्यंतथाहिप्रधानंससर्जहेतुःपुरुषःस्थितिहेतुःव्य ८
क्तंमहदादिव्यक्तानांशरीरादीनांसद्भावःउत्पत्तिस्तस्यहेतुः।कालश्चांतहेतुरितियोऽयंपृथ्व्यादिव्यक्तिरितिव्यक्तिसद्भावउत्पत्तिस्तत्र
हेतवःविभागशइतिचतुर्विभागःसंसृष्टश्चेतिचतुर्धासंस्थितःस्थितौप्रलयंचकरोत्येवंचतुर्भेदोजनार्दनइतिवक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यर्थः॥१६

नन्वेवंचतूरूपोभूत्वाविष्णुःसर्गादिकंकथंप्रवर्ततेनेनतुस्वस्यस्वरूपेणइतिनताहव्यक्तंविष्णुरितिविष्णुर्व्यक्तादिरूपोभवतीतियत्तत्क्रीड
तोबालकस्यचेष्टामिवयथाबालकःस्वमध्येराजादिकंकल्पयित्वाक्रीडतितद्वत्निशामयजानीहितदुक्तंलोकवत्तुलीलाकैवल्य
मिति।१७।नचेदानींतदेवरूपचतुष्टयंप्रपंचयन्प्रथमतःप्रधानंप्रपंचयतिअव्यक्तमितिपंचभिःयदव्यक्तंतदृषिसत्तमैःप्रधानंका
रणंप्रकृतिरितिचप्रोच्यतेनित्यंसदेकरूपंचध्यादिहीनमितियावत्।सदसदात्मकंकार्यकारणशक्तियुक्तं।१८।अक्ष
यमपक्षयहीनंअक्षय्यमितिपाठेक्षयानर्हंनान्यदाधारंअनन्याश्रयंमूलकारणत्वात्।नान्याधारमितिवक्तव्येदुरागम

व्यक्तंविष्णुस्तथाव्यक्तंपुरुषःकालएवच।क्रीडतोबालकस्येवचेष्टांतस्यनिशामय॥१७॥अव्यक्तंकारणंयत्तत्प्र
धानमृषिसत्तमैः।प्रोच्यतेप्रकृतिःसूक्ष्मानित्यंसदसदात्मकं॥१८॥अक्षय्यंनान्यदाधारममेयमजरंध्रुवं।
शब्दस्पर्शविहीनंतद्रूपादिभिरसंहतं॥१९॥त्रिगुणंतज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययं।तेनाग्रेसर्वमेवासीद्व्याप्तंवैप्रलयादनु २०

क्तादयः।अमेयमियत्ताशून्यंअजरंस्वरूपेणअपरिणामिध्रुवमचलंशब्दस्पर्शविहीनंकारणावस्थायामभिव्यक्तशब्दादिरहितं
॥१९॥त्रिगुणंगुणत्रयसाम्यंजगतोयोनिःकारणंअनादिजन्मशून्यंप्रभवाप्ययंप्रभवंतीतिप्रभवाःकार्याणितानिअ
प्ययंतेलीयंतेऽस्मिन्नितिप्रभवाप्ययंलयस्थानमित्यर्थः।प्रभवाल्ययमितिपाठेसएवार्थः।अग्रेसृष्टेःपूर्वंप्रलयादनु
अतीतप्रलयादनंतरंसर्वमेतत्कार्यजातं।तेनव्याप्तमंतर्निहितमासीदित्यर्थः।तमआसीत्तमसागूढमग्रेइत्यादिश्रुतेः॥२०॥

विष्णु०
८

प्रधानार्थं विदुषां संमतमाह वेदवादविदः वेदवादा वेदाः कन्यायाः तद्विदः नियताः स्वाध्यायनिष्ठाः ब्रह्मवादिन इत्युक्ता --- एतमे
वार्थमुपदिश्य श्रुत्यर्थसूचनपरं प्रधानप्रतिपादकं नाहरित्यादिश्लोकं पठंति वैतमिति पाठे तमेवार्थमिति -- २१। तमाह ना
हरिति अहो नासीत् रात्रिश्च सूर्याभावात् रात्रेरभावान्न तमः अह्नोभावान्न ज्योतिश्च सामान्यतो निर्दिश्यते। न वान्यदि
ति सामान्यमेवाह। श्रोत्रादीति श्रोत्रादिजन्यया बुद्ध्यानुपलभ्यं दिश --- मे बुध्याद्यनुपलभ्यमिति पाठः सुगमः
तर्हि किमासीदित्यत आह प्राधानिकं स्वार्थे तद्धितः। एकमिति प्रत्येकं संबध्यते प्रधानं ब्रह्म पुमांश्च तदेति कालश्चासीदि

वेदवादविदो विप्रा नियता ब्रह्मवादिनः। पठंति वैतमेवार्थं प्रधानप्रतिपादकं ॥२१॥ नाहो न रात्रिर्न नभो
न भूमिर्नासीत्तमो ज्योतिरभून्न चान्यत्। श्रोत्रादिबुध्याद्यनुपलभ्यमेकं प्राधानिकं ब्रह्म पुमांस्तदासीत्॥
२२॥ विष्णोः स्वरूपात्परतो हि तेऽन्ये रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्र। तस्यैव तेऽन्येन धृते वियुक्ते रूपादि यत्तद्द्विज कालसंज्ञं ॥२३॥

त्तितदा प्रलय इति वाक्यनिष्ठ। नासदासीन्नो सदासीत्तदानीमिति २२। कालस्वरूपं विष्णोरिति विष्णोरिति चतुर्भिः परतो निरु
पाधेर्विष्णोः स्वरूपात् प्रागुक्ते प्रधानं पुरुषश्चेति द्वे रूपे अन्ये विलक्षणे मायाकृते तेन्ये इति संधिरार्षः परतो रिते इति वा पा
ठः परमरूपे स्थिते इत्यर्थः। यद्वा हिते परस्परं संगते मिलिते ये रूपे ते वियुक्ते कृत्वा प्रलये धत्ते। अन्येन केन तदा हतत्कालसंज्ञकं ८
इत्थं यद्रूपादि रूप्यंते जन्यंते इति रूपाणि कार्याणि तेषामादि क्षोभकमार्षं यद्वा यद्यस्माद्रूपादि भवति तत्कालसंज्ञम्॥२३॥

प्रधानपुरुषयोर्वियोगकालं वदन्नावृतपदनिरुक्तिमाह प्रकृताविति अतीतग्रहणं सर्वप्रलयोपलक्षणं। अतीतप्रलये यद्यस्मात्प्रकृतौ स्थि
तं लीनं विश्वमासीत्। तस्मात्प्राकृतोऽयं महाप्रलय उच्यते एतच्च प्रकृतिपुरुषयोरविवेकेन घटते। तयोर्विवेके तु मोक्षाख्य आत्यंति
कः प्रलय इति सांख्याः। प्रकृतौ विश्वस्य संवरणात्प्रतिसंचरः प्रलयः। २४। कालस्यानादिपुरुषमायासंयोजकत्वात्। युक्तोऽस
ह त्यादिप्रवाहहेतुत्वाच्च मायानाशे नैव नाशो न च क्वचनकृतो लय इति वदन् प्रलयेऽपि कालोऽस्तीत्याह अनादिरिति नांतो व्य
क्तपरलयो नास्तीत्यर्थः। अत्र कार्यानुपपत्तिं प्रमाणयति अव्युच्छिन्ना इति। ततः कालस्यानाद्यनंतत्वात्सर्गश्च स्थितिश्च अ

प्रकृतौ संस्थितं व्यक्तमतीतप्रलये तु यत्। तस्मात्प्राकृतसंज्ञोऽयमुच्यते प्रतिसंचरः ॥२४॥
अनादिर्भगवान्कालो नांतोऽस्य द्विज विद्यते। अव्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यंतसंयमाः ॥२५॥
गुणसाम्ये ततस्तस्मिन्पृथक्पुंसि व्यवस्थिते। कालस्वरूपरूपं तद्विष्णोर्मैत्रेय वर्त्तते ॥२६॥ श्रीः

तेसंयमाः संहारश्च सर्गस्थित्यंतानां संयमा नियमा इति वा एते व्युच्छिन्नाः प्रवाहरूपेणाविरताः ॥२५॥ किं च ततः कारणाद्गुण
साम्ये प्रधाने पुंसि च पृथक् विश्लेषयुक्तया व्यवस्थिते सति तथैव तयोर्धारणार्थं विष्णोः कालाख्यं रूपं वर्त्तते अन्यथा प्रलयानि
र्वाहादिति भावः। नाहो न रात्रिरित्यत्र सूर्यगत्युपलक्षितः स्थूलः कालो नास्तीत्युक्तं अत्र त्वनवच्छिन्नो विष्णुस्वरूपः कालोऽस्तीत्यविरो
धः। अनेनैव प्रलये प्रकृत्यादियुक्तः पुरुषस्तत्र लीन इवेति मन्तव्यो कालेन प्रकृतिमधिष्ठाय स्रष्ट्यादि करोतीति पुरुषस्वरूपमपि विहितं द्रष्टव्यं २६

विष्णु० इदानीं व्यक्तस्वरूपं प्रपंचयिष्यन्परमेश्वरात्प्रकृतिपुरुषक्षोभप्रकारमाह तत इति पंचभिः ततः सर्गकाले प्राप्ते परमेश्वरो हरिः स्वेच्छया प्रधानं
पुरुषं च कालद्वारा क्षोभयामास इति द्वयोरन्वयः। किंभूतो हरिस्तद्भुत्येत्यादिरूपः अव्यक्तादिरूपविलक्षणः। २७। प्रधानपुरुषौ किंभूतो व्या
१० प्याव्ययोपरिणाम्यपरिणामिनो उपादाननिमित्तभूताविति यावत्। प्रलये पृथगात्मनि स्थितौ तस्मिन्स्वांशभूतौ स्वकालशक्त्या ह्युदये शक्त्या
क्षोभयामास संयोज्य स्रष्टा वुन्मुखौ चकारेत्यर्थः। २८ प्रविश्य क्षोभयामासेत्युक्त्वा चात्तं क्रियावत्त्वं वारयति यथेति सान्निधिमात्रेणैव

ततस्तत्परमं ब्रह्म परमात्मा जगन्मयः। सर्वगः सर्वभूतेशः सर्वात्मा परमेश्वरः॥ २७॥ प्रधानं पुरुषं चापि प्रविश्या
त्मेच्छया हरिः॥ क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ॥ २८॥ यथा सन्निधिमात्रेण गंधः क्षोभाय
जायते। मनसो नोपकर्तृत्वात्तथासौ परमेश्वरः॥ २९॥ स एव क्षोभको ब्रह्मन्क्षोभ्यश्च पुरुषोत्तमः। स संकोचविका
शाभ्यां प्रधानत्वेपि च स्थितः॥ ३०॥ विकाराणुस्वरूपश्च ब्रह्मरूपादिभिस्तथा। व्यक्तस्वरूपश्च तथा विष्णुः सर्वेश्वरेश्वरः॥ ३१

गंधो मनसः क्षोभाय हर्षोत्पजननाय जायते कल्पते न तूपकर्तृत्वात्तदनुकूलक्रियाकारित्वात्॥ २९॥ ननु प्रधानादीनामपि स्वरूपा
व्यतिरेकात्कथं क्षोभ्यक्षोभकादिभाव इत्यत आह स एवेति द्वाभ्यां संकोचः। साम्यं विकाशो गुणक्षोभस्ताभ्यामुपलक्षितः। स एव स्थितः तदवस्था
द्वयोपेतं प्रधानमपि विष्णुरेवेत्यर्थः। ३०। विकाराणुस्वरूपः महाभूतमहदादिरूपः। यद्वा विकार महदादयः। अणवो जीवाः अणुरात्मा चेतसा १०
वेदितव्य इति श्रुतेः ब्रह्मरूपादिभिरुपलक्षितः यद्वा ब्रह्मरूपादिभिर्व्यक्तरूपश्च विष्णुरेवेत्यर्थः। व्यक्तरूपः समष्टिव्यष्टिदेहरूप इति वा॥ ३१॥

इदानीं महदादिक्रमेण व्यक्तस्वरूपप्रपंचमाह गुणसाम्यादित्या[illegible]दिना बीजं वा द्वयदलैरिव्यंतेन। ततो गुणक्षोभादनंतरं त
स्माद्गुणसाम्यात्क्षेत्रज्ञेनाधिष्ठितादात्मत्वेनेक्षिताद्गुणानां व्यंजनं व्यज्यते तेनेति व्यंजनं महत्तत्त्वं तस्य संभवो भूत। ३२। उद्भूतं
महांतं प्रधानं कर्तृ समावृणोत् यथा ततात्। तथा च प्रधानमेव महत्तत्त्वादिरूपेणाहंकारादिषु कार्येषूपादानं। मृदिव पिंडादिद्वा
रा घटादिष्विति भावः। एतदेव विवृणोति सात्त्विक इति सममन्यूनातिरिक्तं यथा भवत्येवं सर्वतत्त्वं वा बीजं यथा त्वचं तथा त्रिवि

गुणसाम्यात्ततस्तस्मात्क्षेत्रज्ञाधिष्ठितान्मुने। गुणव्यंजनसंभूतिः सर्गकाले द्विजोत्तम॥ ३२॥ प्रधानं तत्त्वमु
द्भूतं महांतं तत्समावृणोत्। सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान्॥ प्रधानतत्त्वेन समं त्वचा बीजमिवावृ
तं॥ ३३॥ वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः। त्रिविधोयमहंकारो महत्तत्त्वादजायत॥ ३४॥ भूतें
द्रियाणां हेतुः स त्रिगुणत्वान्महामुने। यथा प्रधानेन महान्महता स तथावृतः॥ ३५॥ श्रीगोपाल

धोपि महान्प्रधानेनावृत इत्यर्थः। तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः। तत्तेजोऽसृजतेत्यादिश्रुतिविरोधः सृ
ष्टीनां काल्पनिकत्वात् परमात्मनि बुध्यारोपार्थत्वेन कश्चित्केनचित्क्रमेणाभिधानात्॥ ३३॥ वैकारिकः सात्त्विकः तै
जसो राजसः भूतादिस्तामसः इति श्लोकार्थः स्वयमेव व्याख्यानं॥ ३४॥ सोहंकार इंद्रियाणां हेतुरिति देवानामप्युपलक्षणं ३५॥

विष्णु० तामसाहंकारकार्यं विवृणोति भूतादिरिति नवभिः। विकुर्वाणस्तन्मात्रा भूतसूक्ष्माणि तेषामिदं तन्मात्रिकं सर्गं सृष्टिं ससर्ज्जाक
११ रोत्। शब्दतन्मात्रिकमिति पाठांतरं तदस्वार्थे पठन्कारणत्वाद्यावर्त्तकत्वाच्च। प्रथमं तन्मात्रसृष्टिः ततस्तत्र तन्मात्रसर्गमध्ये श
ब्दतन्मात्रादाकाशं भूतादिः ससर्जेति संबंधः। शब्दलक्षणं शब्दगुणकं शब्दमात्रं शब्दतन्मात्रजन्यत्वात्। ३५। आकाशमाकाश

भूतादिस्तु विकुर्वाणः सर्गं तन्मात्रिकं ततः। ससर्ज शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दलक्षणं। शब्दमात्रं तथाकाशं भूतादिः स समा
वृणोत्॥ ३६॥ आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह। बलवानभवद्वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः॥ ३७॥ आकाशं शब्दत
न्मात्रं स्पर्शमात्रं समावृणोत्। ततो वायुर्विकुर्वाणो रूपमात्रं ससर्ज ह। ज्योतिरुत्पद्यते वायोस्तद्रूपगुणमुच्यते। स्पर्शमात्रं ततो वा
यू रूपमात्रं समावृणोत्॥ ३८॥ ज्योतिश्चापि विकुर्वाणं रसमात्रं ससर्ज ह। संभवंति ततोंभांसि रसाधाराणि तानि च। रसमात्रा
णि चांभांसि रूपमात्रं समावृणोत्। विकुर्वाणानि चांभांसि गंधमात्रं ससर्जिरे। संघातो जायते तस्मात्तस्य गंधो गुणो मतः॥ ३९॥

मयो भूतादिः। स्पर्शतन्मात्रं ससर्ज पूर्वस्य सृष्टस्यापि क्रमानुरोधात्पुनः सृष्टिकथनं एवमुत्तरत्रापि। बलवान्बलाधिष्ठातृत्वे
नसबस्पर्शगुणः स्पर्शमात्रं स्पर्शतन्मात्रं स्पर्शमात्राकारणं यस्य तं वायुमिति वा॥ ३७॥ तज्ज्योतिः रूपं गुणो यस्य ११
तत्तथा॥ ३८॥ रसाधाराणि रसगुणानि तत्पुरुषत्वेपि षष्ठ्यलमार्षघोषं। अतः सर्वगुणसंहतिरूपा कठिना वा पृथिवी॥ ३९॥

तन्मात्रसंज्ञाया निरुक्तिमाह। तस्मिन्निति तत्तदाकाशादिषु तस्तत्पराक्ष्णा हि तन्मात्रा ततः शब्दादिपितत्तमात्रतयर्थः ४०। संख्याप्र
सिद्धामविशेषसंज्ञामपि तेषामाह तन्मात्राणीति अविशेषा इति कपिलर्षिकृतसंज्ञा लाभं तु सुस्त्वं विशेषाभावमेव दर्शयति नैनि
शांतत्वं सुखहेतुत्वं घोरत्वं दुःखहेतुत्वं मूढत्वं परप्रकाश्यता एषां ते विशेषाणामभावादविशेषाः ४१। उक्तमनूद्य तैजसाहंकार
कार्यमाह भूतेति। भूतानां तन्मात्राणां च सर्ग इत्यर्थः। तैजसानि राजसाहंकारकार्याणींद्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राण

तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रा तेन तन्मात्रता स्मृता॥ ४०॥ तन्मात्राण्यविशेषाणि अविशेषास्ततो हि ते। न शांता नापि घोरा
स्ते न मूढाश्चाविशेषिणः॥ ४१॥ भूततन्मात्रसर्गोयमहंकारात्तु तामसात्। तैजसानींद्रियाण्याहुर्देवा वैकारिका दश॥
४२॥ एकादशं मनश्चात्र देवा वैकारिकाः स्मृताः। त्वक्चक्षुर्नासिका जिह्वा श्रोत्रमत्र च पंचमं। शब्दादीनामवाप्त्यर्थं बुद्धियुक्तानि वै द्विज ४३

वाक्पाणिपादपायूपस्थानि देवास्तदधिष्ठातारः। दिग्वातार्कप्रचेतोश्विवह्नींद्रोपेंद्रमित्रप्रजापतयो दश त्वगुभयत्र संबध्यते।
४२॥ मनोंतःकरणं मनो बुध्यहंकारचित्ताख्यं चतुर्धा त्रितदधिष्ठातारश्चंद्रब्रह्मरुद्रक्षेत्रज्ञाख्या देवा वैकारिकाः सात्विका इ
त्यर्थः॥ तेषामहंकारकार्यत्वं साक्षात्परंपरया चेति बोद्धव्यं। तानि विभजते त्वक्चक्षुरित्यादि अत्र पाठक्रमो नयात्मः बुद्धियुक्तानि
ज्ञानेंद्रियाणि॥ ४३॥

विष्णु० पायूपस्थमितिपाठे प्राण्यंगत्वाद्द्वंद्वैकवद्भावो ज्ञेयः। पायूपस्थमिति वा पाठः पायोः पुरीषविसर्गः उपस्थस्य मूत्ररेतोविसर्ग इत्यवधेयं उक्तं तप
१२ द्वंद्वैकत्वात् ॥४४॥ तामसाहंकारकार्येषु विशेषमाह सार्द्धेन आकाशेति द्वाभ्यां भूतानि शब्दादिभिर्गुणैः संयुक्तानि कीदृशैः उत्तरोत्तरैः कारणगु
णादुत्तरः परः उत्तरो अधिको येषां तैः। आकाशस्य कारणाभावात्स्वकीय एक एव गुणः। यद्वा उत्तरेषामुत्तरैरधिकैरिति किंत्वाकाशस्या
नंतरत्वाभावान्नाधिक इति व्याख्येयं ॥४५॥ किंच शांतादिरूपा विशेषास्ते स्मृता उच्यंते ॥४६॥ महदादिसृष्टिमुक्त्वा तत्कृतां ब्रह्मांडसृष्टिं वक्तु

पायूपस्थौ करौ पादौ वाक् च मैत्रेय पंचमी। विसर्गशिल्पगत्युक्ति कर्म तेषां च कथ्यते ॥४४॥ आकाशवायुतेजांसि सलि
लं पृथिवी तथा। शब्दादिभिर्गुणैर्ब्रह्मन्संयुक्तान्युत्तरोत्तरैः ॥४५॥ शांता घोराश्च मूढाश्च विशेषास्तेन ते स्मृताः ॥४६॥ नाना
वीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना। नाशक्नुवन्प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ॥४७॥ समेत्यान्योन्यसंयो
गं परस्परसमाश्रयाः। एकसंघातलक्ष्याश्च संप्राप्यैक्यमशेषतः ॥४८॥ निलक्ष्यं ते एते तथा ऐक्यं एकपिंडत्वं संप्राप्य ४८

माह। नानेति दशभिः नानावीर्याः अवकाशशोषणदहनक्लेदनधारणरूपभिन्नशक्तियुक्ताः पृथग्भूता विलक्षणस्वभावाः १२
संहतिं मेलनं पंचीकरणं विना कृत्स्नशः समागम्य परस्परसाहित्यमप्राप्य प्रजाः स्रष्टुं नाशक्नुवन्नित्यन्वयः ॥४७॥ अ
न्योन्यसंयोगं यथा भवति तथा समेत्य परस्परसमाश्रया अन्योन्यसहकारिणः। एकसंघातलक्ष्याः एकः संघातो यमि

पुरुषेणेश्वरेण अधिष्ठितत्वात्प्रधानस्यानुग्रहेण परिणामोन्मुखत्वेन विशेषमाह। भूतानि महदादयः अंडमुत्पादयंतीति द्वयोरन्वयः ॥४९॥
तदंडं समं वर्तुलं उदकेशयं जलस्थं तेभ्यो भूतेभ्यो वृहद्विवृद्धमिति प्राकृतं प्रकृतिकार्यं ×तदंता× हिरण्यगर्भरूपस्य विष्णोः संस्थानमाकृ
ति ॥५०॥ [illegible] तत्र अंडे अव्यक्तस्वरूप इंद्रियगोचरमायया व्यक्तरूपी व्यवस्थितः नतु स्वतंत्र इत्यर्थः ॥५१॥ उल्बं भस्त्राका
गर्भवेष्टनं चर्म जरायुस्तद्बहिर्वेष्टनं ॥५२॥ साद्रिद्वीपसमुद्रा इति पाठे भवन्निति वचनपरिणामेन योज्यं एकवचनांतपाठस्तु सुगमः

पुरुषाधिष्ठितत्वाच्च प्रधानानुग्रहेण च। महदाद्या विशेषांता अंडमुत्पादयंति ते ॥४९॥ तत्क्रमेण विवृद्धं तु जलबुद्बु
दवत्समं। भूतेभ्योंडं महाबुद्धे वृहत्तदुदकेशयं। प्राकृतं ब्रह्मरूपस्य विष्णोः संस्थानमुत्तमं ॥५०॥ तत्राव्यक्तस्वरूपोसौ
व्यक्तरूपी जगत्पतिः। विष्णुर्ब्रह्मस्वरूपेण स्वयमेव व्यवस्थितः ॥५१॥ मेरुरुल्बमभूत्तस्य जरायुश्च महीधराः ॥
गर्भोदकं समुद्राश्च तस्यासन्सुमहात्मनः ॥५२॥ साद्रिद्वीपसमुद्रश्च सज्योतिर्लोकसंग्रहः। तस्मिन्नंडेभवद्वि
प्र सदेवासुरमानुषः ॥५३॥ वारिवह्न्यनिलाकाशैस्ततो भूतादिना बहिः। वृतं दशगुणैरंडं भूतादिर्महता तथा ॥५४॥

लोकसंग्रहो भुवनसंग्रहः ॥५३॥ अंतःस्थितिमुक्त्वा बहिःस्थितिमाह। वारीति ततः कटाहरूपस्य पृथिव्यावरणाद्बहिः प्रत्येकं वारिव
ह्न्यादिभिर्भूतादिना तामसाहंकारेण यथाक्रमं दशगुणमुत्तरोत्तरैरधिकैरावृतमित्यन्वयः। पृथिव्यावरणात्पंचविंशतिकोटियो
जनप्रमाणाद्दशगुणं तोयावरणं ततो दशगुणं वह्न्यावरणं एवं दशगुणोत्तराणि सप्तावरणानि प्रकृत्यावृतानि अष्टमं परिमि

विष्णु० मित्यादिभिश्चावरणैरष्टभिर्बहिरावृतमिति शुकोक्तेः अत एवाह तं तं प्रत्यण्डस्यासप्तभिरिति स्वयमुक्तं पृथिव्यावरणं विहाय सप्तभिरित्युक्त
१३ मितिवा ॥५४॥ यदीदृशं ब्रह्माण्डं तस्मिन्नाविष्कृत्य विष्णोर्गुणावतारेरवांतरसृष्ट्यादिलीलामाह। जुषन्नित्यादिनाध्यायसमा
प्ति। तत्र विसृष्टौ विविधवरावरादिसृष्टौ संप्रवर्तते ॥५६॥ अनुयुगं युगे युगे यावत्कल्पस्य ब्रह्मदिनस्य नाव्यवहारः समाप्तिर्वा

अव्यक्तेनावृतो ब्रह्मंस्तैः सर्वैः सहितो महान्। एभिरावरणैरण्डं सप्तभिः प्राकृतैर्वृतं। नारिकेलफलस्यांतर्बीजं बा
ह्यदलैरिव ॥५५॥ जुषन्रजोगुणं तत्र स्वयं विश्वेश्वरो हरिः। ब्रह्मा भूत्वास्य जगतो विसृष्टौ संप्रवर्तते ॥५६॥ सृ
ष्टं च पात्यनुयुगं यावत्कल्पविकल्पना। सत्वभृग्भगवान्विष्णुरप्रमेयपराक्रमः ॥५७॥ तमोद्रेकी च कल्पांते रुद्र
रूपी जनार्दनः। मैत्रेयाखिलभूतानि भक्षयत्यतिभीषणः ॥५८॥ संभक्षयित्वा भूतानि जगत्येकार्णवीकृ
ते। नागपर्यंकशयने शेते स परमेश्वरः ॥५९॥ प्रबुद्धश्च पुनः सृष्टिं करोति ब्रह्मरूपधृक् ॥६०॥ श्री:

विशब्दस्य विगतार्थत्वात् ॥ सत्वभृक् सत्वगुणाधिष्ठाता पातीत्यर्थः ॥५७॥ तमोद्रेकी तिसंधिरार्षः ॥५८॥ नागोनंतः १३
स एव पर्यंक इव शयनं शय्येव तस्मिन्परमेश्वरः शेते ब्रह्माद्यवतारमूलस्वरूपेण ॥५९॥ ब्रह्मरूपधृक् चतुर्मुखः सन् ॥६०

ब्रह्मादिरूपाणि च तद्भिन्नानि न भवंतीत्याह सृष्टिस्थित्यंतिकरणामिति पाठे सृष्ट्यादिकरणं निमित्तं यस्यास्तां संज्ञां यातीत्यर्थः।
६१। तेन ब्रह्मादिभेदेन नाधिकारइत्युक्तं स्वस्य सृज्यादिभेद कल्पनक इत्याह स्रष्टेति। विष्णुरेव स्रष्टात्मानं सृजति च पा
त्यं च पालकश्च उपसंहार्यश्च संहर्ता च स्वयमेव ॥६२॥ कुत इत्यत आह। पृथिवीति यद्यस्मात्पृथिव्याप इत्यादि सर्वं पुरुषा
ख्यं पुरुषसंज्ञं पुरुष एवेदं सर्वमिति श्रुतेः ॥६३॥ ननु स एव कथं स एव सर्गादिकर्ता सृज्यश्चेत्याद्युच्यते पितृपुत्रादीनाम

सृष्टिस्थित्यंतकरणाद्ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकां। स संज्ञां याति भगवानेक एव जनार्दनः ॥६१॥ स्रष्टा सृजति
चात्मानं विष्णुः पाल्यं च पाति च। उपसंह्रियते चांते संहर्ता च स्वयं प्रभुः ॥६२॥ पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराका
शमेव च। सर्वेंद्रियांतःकरणं पुरुषाख्यं हि यज्जगत् ॥६३॥ स एव सर्वभूतेशो विश्वरूपो यतोव्ययः। सर्गादि
कं ततोस्यैव भूतस्थमुपकारकं ॥६४॥

पि तथोपलंभात् तत्राह। स एवेति यतः स एव सर्वभूतानामीशः प्रवर्तयिता विश्वरूपश्च ततो भूतेषु पितृपुत्रादिषु स्थितं स
र्गादिकमस्य हरेरेवोपकारकं। तत्प्रयुक्तैस्तदविभूतैरेव विस्ताराद्यथाकृत्विग्भिः कृतं यजमानस्योपकारकं तत्प्रयुक्तै
स्तद्विस्तारसंपादनादित्यर्थः। यद्वा उपकारकमुपचारकं ईश्वराधिष्ठितेषु भूतेषु सृजत्सु ईश्वरः सृजतीत्युपचार इति ॥६४॥

विष्णु० उक्तं स्रष्टृत्वाद्यैक्यं उपसंहरन्विवक्षितमाह। सएवेति आर्द्यो पक्षयहीनः स्वद्धाभावश्छांदसः। पाल्यते चेति पाठे चकारा
१५ द्रक्ष्योपि ज्ञेयः। ब्रह्माद्यवस्थाभिः स्रष्ट्यादिकर्त्ताशेषमूर्त्तिः स्रष्ट्रादिरूपः अतो विष्णुरेव वरिष्ठः श्रेष्ठः परमार्थ इति या
वत्। वरेण्यो वरणीयस्तपः परमानंदरूपत्वात्॥६५॥ इति वैष्णवाकूतचंद्रिकायां प्रथमेंशे द्वितीयोध्यायः ॥विष्णोः स

सएवसृज्यः सचसर्गकर्त्ता सएव पात्यत्ति च पाल्यते च। ब्रह्माद्यवस्थाभिरशेषमूर्त्तिर्विष्णुर्वरिष्ठो वरदो
वरेण्यः॥६५॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे द्वितीयोध्यायः॥ ॥मैत्रेय उवाच॥ ॥निर्गुणस्याप्रमे
यस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः। कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोभ्युपपद्यते॥१॥ घटादिकर्तृत्वदर्शनादिति भावः॥१॥

र्गादिकर्तृत्वं तृतीयेसम्यगीर्यते। काष्ठादिर्द्विपरार्द्धांतः कालोथ प्रतिसंचरः॥ तदेवं ब्रह्मणः स्रष्ट्यादिकर्तृत्वमुक्तं तत्र शंकते नि
र्गुणस्येति। सत्वादिगुणरहितस्य अप्रमेयस्य देशकालाद्यनवच्छिन्नस्य शुद्धस्य अदेहस्य सहकारिशून्यस्य वा। अमलात्म १४
नः पुण्यपापसंस्काररहीनस्य रागादिरहितस्य वा एवंभूतस्य विष्णोः कथं सर्गादिकर्तृत्वमिष्यते। एतद्विलक्षणस्यैव कुलालादेः

परिहरति शक्तय इति सार्द्धेन। लोके हि सर्वेषां मणिमंत्रादीनां शक्तयोऽचिंत्यज्ञानगोचराः। अचिंत्यं कुतर्कासहिष्णु यत्ज्ञानं का
र्यान्यथानुपपत्तिजन्यं तस्य गोचराः संति यत एवं अतो ब्रह्मणोपि तास्तद्विधाः सर्गाद्याः सर्गादिहेतुभूताः भावशक्तयः स्वभा
वसिद्धाः शक्तयः संत्येव वह्नेर्दाहशक्तिवत्। अतो गुणादिहीनस्यापि ब्रह्मणः सर्गादिकर्तृत्वं घटत इति भावः तथा च श्रुतिः। न त
स्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च। मायां तु
प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमित्यादि अतो मायाख्यशक्तिनिष्ठसर्गहेतुत्वं परमात्मन उपचर्यत इति भावः। यद्वा निर्गु

पराशर उवाच॥ शक्तयः सर्वभूतानामचिंत्यज्ञानगोचराः। यतोतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः। भवंति तपतां श्रेष्ठ
पावकस्य यथोष्णता॥२॥

णस्याद्यक्षणवर्त्तिद्रव्यस्य गुणैरपरिछिन्नस्याकाशादेः शब्दादौ अशरीरस्याप्यात्मनः शरीरप्रेरणे रागादिरहितस्याप्ययस्कांतादे
र्लोहभ्रमणादौ हेतुत्वं यथा तथा ब्रह्मणोपि तादृशस्य सर्गादिहेतुत्वं भविष्यति। तत्र च सर्गादिहेतुत्वरूपमैश्वर्यं वन्ध्यपुत्रत्वव
न्मंत्रादिभिर्न विहन्यत इति निरंकुशमेव। सवा अयमस्य सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिरित्यादिश्रुतेः। तपतां श्रेष्ठेति
संबोधनेन तपःशक्त्या स्वयमेवेदं ज्ञातव्यमिति सूचयति। यत एवमतो ब्रह्मण एव हेतोः सर्गाद्या भवंति नात्रानुपपत्तिरित्यर्थः॥२॥

तदेवं ब्रह्मणः सर्गादिकर्तृत्वमुपपाद्य ब्राह्मं सर्गमुपवर्णयितुमाह तन्निबोधेति भगवानीश्वरः भगवानखिलार्थनिर्वाहकः ननु
नारायणाख्य इत्युक्ते ब्रह्मा कथं तस्योत्पत्तिः। हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र इत्यादिश्रुत्या कथ्यत इत्याह उत्पन्न इति। उपचारतः स्वेच्छया
विर्भावस्याप्युत्पत्तिसादृश्यात्। ३। औपचारिकमेव तस्यायुर्मानमाह निजेन स्वकीयेन वक्ष्यमाणेन वर्षशतं तस्यायुः स्मृतं

तन्निबोध यथा सर्गं भगवान्संप्रवर्त्तते। नारायणाख्यो भगवान्ब्रह्मा लोकपितामहः। उत्पन्नः प्रोच्यते विद्वन्नित्य
एवोपचारतः॥ ३॥ निजेन तस्य मानेन आयुर्वर्षशतं स्मृतं। तत्पराख्यं तदर्धं च परार्द्धमभिधीयते॥ ४॥ कालस्वरूपं
विष्णोश्च यन्मयोक्तं तवानघ। तेन तस्य निबोध त्वं परिमाणोपपादनं॥ ५॥ अन्येषां चैव जंतूनां चराणामचराश्च ये॥
भूभूभृत्सागरादीनामशेषाणां च सत्तम॥ ६॥ काष्ठा पंचदश ख्याता निमेषा मुनिसत्तम। काष्ठास्त्रिंशत्कला त्रिं
ला शत्को मौहूर्त्तिको विधिः॥ ७॥ ×त्ताः कलास्त्रिंशत्कला मौहूर्त्तिको विधिर्मुहूर्त्तमानप्रकारः॥ ७॥ ॥श्रीगोपाल॥
तद्ब्रह्मायुः पराख्यं सर्वातिशयित्वात्। तदर्द्धं ब्रह्मायुरर्द्धं पंचाशद्वर्षाणि परार्द्धमभिधीयते। ४। तेन कालेन तस्य ब्रह्मणोऽन्येषां चा
युषः परिमाणस्योपपादनं संपादनं निबोध परिणामेति पाठे परिणामस्य अवसानस्योपपादनमित्यर्थः। अचराश्च ये तेषा १५
मपीति शेषः तदेव निमेषादिक्रमेणाह। काष्ठेत्यादिना। अक्षिपक्ष्मविक्षेपोपलक्षितः कालो निमेषः ते पंचदश काष्ठा त्रिंशत्को

तावत्संख्यैस्त्रिंशत्संख्यैर्मुहूर्त्तैरेकमहोरात्रं तावंति त्रिंशदहोरात्राणि मासः स च चांद्र इति विशेषः पक्षद्वयात्मकश्च। चांद्रगणेन पंचद
शदिनात्मकः पक्ष इति सूचितं। ८। सौरैर्मासैरयनप्रकारमाह। तैरिति तच्छब्देन चांद्रमासविप्रकर्षात्सौरमासा लक्ष्यंते सूर्यस्य
मेषाद्येकैकराशिभोगः सौरो मासः तैः षड्भिरयनं द्वेयने इति पाठे संधिरार्षः। अतः परं दिव्यमानमाह अयनमित्यादिना

तावत्संख्यैरहोरात्रं मुहूर्त्तैर्मानुषं स्मृतं। अहोरात्राणि तावंति मासः पक्षद्वयात्मकः॥ ८॥ तैः षड्भिरयनं
वर्षमयने दक्षिणोत्तरे। अयनं दक्षिणं रात्रिर्देवानामुत्तरं दिनं॥ ९॥ दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञि
तं॥ चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागं निबोध मे॥ १०॥ चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमं। दिव्या
ब्दानां सहस्राणि युगेष्वाहुः पुराविदः॥ ११॥ ×परे द्वे कलावेकं वर्षसहस्रमिति पुराविदः कालज्ञाः पंडिताः ११

दक्षिणमयनं देवानां रात्रिरुत्तरमयनं दिनमिति एवंभूतैः षष्ठ्युत्तरत्रिशतैरहोरात्रैर्देवानां वर्षं द्रष्टव्यं। ९। तैर्वर्षैश्चतुर्युग
मानमाह दिव्यैरिति दिव्यैर्द्वादशभिर्वर्षसहस्रैश्चतुर्युगमित्यन्वयः। १०। यथाक्रमं कृतयुगे चत्वारि सहस्राणि त्रेतायां त्रीणि द्वे

विष्णु० तत्प्रमाणैरितियेषां सहस्रसंख्यानां प्रमाणानि उक्तानि तत्प्रमाणैः शतैरित्यर्थः ॥ द्वैवैकमितिउक्तानि प्रमाणानि येषां शतानां तैः शतैः परिमितः तत्तद्युगे
१६ पूर्वभाविनी संध्या आख्यायते तत्तुल्यस्तावानेव युगानंतरभावी संध्यांशकः ॥ १२ ॥ संध्या संध्यांशयोरंतर्मध्ये यः कालः स युगाख्यः
१३ ॥ तदेवं युगानां दश सहस्राणि वर्षाणि संध्या संध्यांशयोश्च द्वे सहस्रे एवं द्वादशवर्षसहस्रे चतुर्युगमिति सिद्धं तेषां च

तत्प्रमाणैः शतैः संध्या पूर्वा तत्राभिधीयते । संध्यांशकश्च तत्तुल्यो युगस्यानंतरो हि सः ॥ १२ ॥ संध्या संध्यां
शयोरंतर्यः कालो मुनिसत्तम । युगाख्यः स तु विज्ञेयः कृतत्रेतादिसंज्ञितः ॥ १३ ॥ कृतं त्रेता द्वापरश्च क
लिश्चैवं चतुर्युगं । प्रोच्यते तत्सहस्रं च ब्रह्मणो दिवसं मुने ॥ १४ ॥ ब्रह्मणो दिवसे ब्रह्मन्मनवश्च चतुर्दश । भवंति
परिमाणं च तेषां कालकृतं शृणु ॥ १५ ॥ सप्तर्षयः सुराः शक्रो मनुस्तत्सूनवो नृपाः । एककाले हि सृज्यंते संह्रियंते च पूर्ववत् १६

तुर्युगानां सहस्रं ब्रह्मणो दिवसं ॥ १४ ॥ मन्वंतरस्थानं वक्तुमाह ब्रह्मण इति तेषां मनूनां कालकृतं परिमाणं शृणु ॥ १५ ॥ यत्र काले सप्तर्षिसुरा १६
द्यो युगपत्सृज्यंते अधिकारिणः क्रियंते संह्रियंते च अधिकाररहिताः संह्रियंते तत्सूनवश्च नृपाः पूर्ववदित्यादिना मन्वंतरव्यवहारो दर्शितः ॥ १६

चतुर्युगाणामेकसप्ततिर्मन्वंतरमित्यन्वयः साधिकेति अत्र श्लोकाः । द्विचत्वारिंशता युक्तं शतेनाप्यधिकास्तथा । दिव्याब्दाः पंच
साहस्रा मासा दश दिनाष्टकं । चतुर्थांशा मुहूर्तौ द्वौ चाष्ट च पिकलास्तथा । काष्ठाः सप्तदश द्वौ च निमेषौ तदनंतरं । देवस्यैकनिमे
षस्य सप्तमो भाग इष्यते । मानुषाब्दास्तु लक्षाणि साष्टादशशतस्वरं । सहस्रमष्टविंशत्यायुता वाब्दचतुःशती । चतुर्विंश
त्यहोरात्र्यायुक्ता मासाश्च षट् तथा । नाड्यो द्वादश तावत्यः कलाश्च तदनंतरं । पंचविंशति काष्ठाश्च निमेषा दश साधिकाः

चतुर्युगानां संख्याता साधिका ह्येकसप्ततिः । मन्वंतरं मनोः कालः सुरादीनां च सत्तम ॥ १७ ॥ अष्टौ शतसहस्रा
णि दिव्यया संख्यया स्मृतं । द्विपंचाशत्तथान्यानि सहस्राण्यधिकानि तु ॥ १८ ॥ त्रिंशत्कोट्यस्तु संपूर्णाः सं
ख्याताः संख्यया द्विज । सप्तषष्टिस्तथा न्यानि नियुतानि महामते ॥ विंशतिश्च सहस्राणि कालोयमधिकं विना
धिकं विना । मन्वंतरस्य संख्येयं मानुषैर्वत्सरैर्द्विज ॥ १९ ॥ चतुर्दशगुणो ह्येष कालो ब्राह्ममहः स्मृतं । ब्रा
ह्मो नैमित्तिको नाम तस्यांते प्रतिसंचरः ॥ २० ॥ × एवोनंतरोक्तः कालः ब्राह्मो ब्रह्मरूपकारणवान्नैमित्तिको नाम्ना ब्राह्म

ति चतुर्युगप्रमाणस्य ब्रह्मदिनस्य चतुर्दशधा विभागे एकसप्तति चतुर्युगानि भवंति अवशिष्यते चतुर्युगषट्कं तस्य चतुर्दशांशो
यथागणि × सहस्र × तं प्रतिमन्वंतरे एकसप्ततेरधिकमित्यर्थः । सुरादीनां सप्तर्षयः सुराः शक्र इति पूर्वोक्तानां मन्वंतराधिकारिणां स
एव कालः १७ । तमेव मन्वंतरकालं दिव्याब्दैर्गणयति अष्टाविति ॥ तमेव मानुषाब्दैर्गणयति द्वाभ्यां नियुतानि लक्षाणि पूर्वोक्तमधिकं १९

नैमित्तिक इति पाठे ब्रह्मशयननिमित्तजन्य इत्यर्थः। प्रतिसंचरः प्रलयः॥ २०॥ भूर्भुवादिकमिति संधिरार्षः। तदा दिनांते दह्यते
रुद्ररूपेण ब्रह्मणैवार्थात्॥ २१॥ भोगी शेषः स एव शय्या तद्गतः सन् शेते त्रैलोक्यप्रपंचग्रासेन बृंहितः आविर्भूतब्रह्मानंद
इत्यर्थः। ज्ञानबृंहित इति पाठे त्रैलोक्यस्थैर्ज्ञानिभिः ये जडाः वैराग्यानंदकोशमये रेके। भूयस महद्ज्ञानानंद इत्यर्थः। २२। जनस्थै

तदा हि दह्यते सर्वं त्रैलोक्यं भूर्भुवादिकं। जनं प्रयांति तापार्त्ता महर्लोकनिवासिनः॥ २१॥ एकार्णवे तु त्रैलोक्ये ब्रह्मा
नारायणात्मकः। भोगशय्यागतः शेते त्रैलोक्यग्रासबृंहितः॥ २२॥ जनस्थैर्योगिभिर्देव श्चिंत्यमानोऽब्जसंभ
वः। तत्प्रमाणां हि तां रात्रिं तदंते सृजते पुनः॥ २३॥ एवं तु ब्रह्मणो वर्षमेवं वर्षशतं च तत्। शतं हि तस्य वर्षाणां प
रमायुर्महात्मनः॥ २४॥ एकमस्य व्यतीतं तु परार्द्धं ब्रह्मणोऽनघ। तस्यांते भून्महाकल्पः पाद्म इत्यभिविश्रुतः।
परार्द्धस्य द्वितीयस्य वर्त्तमानस्य वै द्विज। वाराह इति कल्पोयं प्रथमः परिकल्पितः॥ २५॥ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथ
मेंशे तृतीयोध्यायः॥ ॥छ॥ ॥

श्चिंत्यमानः महर्लोकस्थानामपि तदा त्रैते गतत्वात्। तत्प्रमाणं ब्रह्माहःप्रमाणं रात्रिं नैरंतर्येण शेते॥ २३॥ एवंविधैरे
भूतैरहोरात्रैः पक्षमासादिकल्पनया वर्षं एवं अनेन मानेन वर्षशतमपि ज्ञेयं। ततश्च तस्य महात्मनः तद्वर्षशतमायुः पर १७
मित्युच्यते। २४। महाकल्प इति पुष्करप्रादुर्भावादिगुणैर्महत्वान्महाकल्प इत्युच्यते॥ २५॥ ॥ इति वैष्णवाकू० प्रथमेंशे तृ०

अवतारो वराहस्य धरण्यासनकादिभिः। स्तुतिश्च तुर्थे लोकानां विभागश्च निरूप्यते। पूर्वो पक्षि संज्ञाहं सर्गप्रसंगांतरितं श्रोतु
कामो मैत्रेयः पृच्छति ब्रह्मेति। १। प्रतिज्ञातं प्रजासर्गं निरूपयिष्यन् प्रथमं तदाधारभूतायाभूमेरुद्धारं वक्तुमाह अतीतकल्पेत्यादि
ना अतीतकल्पावसाने पाद्मकल्पावसाने पराशरेण अग्रे वाराहकल्पस्थ धर्मकथनात् निशायां सुप्तं प्रस्वापस्तस्मादुत्थितः
प्रभुर्ब्रह्मा सत्वोद्रिक्तः प्राप्तविष्णुरूपः तस्य च वराहाद्यवतारप्रसिद्धेः इत्यभिध्यायता नासाविवरात् सहसानघ वराहयोनेः

मैत्रेय उवाच॥ ॥ ब्रह्मा नारायणाख्योसौ कल्पादौ भगवान्यथा। ससर्ज सर्वभूतानि तदाचक्ष्व महामुने॥ १॥
पराशर उवाच॥ ॥ प्रजाः ससर्ज भगवान्ब्रह्मा नारायणात्मकः। प्रजापतिपतिर्देवो यथा तन्मे निशामय। अती
तकल्पावसाने निशासुप्तोत्थितः प्रभुः। सत्वोद्रिक्तस्ततो ब्रह्मा शून्यं लोकमवैक्षत॥ २॥ नारायणः परोऽचिंत्यः परे
षामपि स प्रभुः। ब्रह्मस्वरूपी भगवाननादिः सर्वसंभवः॥ ३॥ इमं चोदाहरंत्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति। ब्रह्मस्व
रूपिणं देवं जगतः प्रभवाप्ययं॥ ४॥ आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः। अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारा
यणः स्मृतः॥ ५॥ ब्रह्मा नारायणाख्येत्यस्मिन्नर्थ इत्यर्थः। ४। श्लोकमेवाह आप इति नाराः शरीरत्वेन नरसंबंधिन्यः

निरगादिति भागवतोक्तेः। अथवा सुप्तोत्थितत्वेन प्राप्तेंद्रियादिप्रकाशो लोके तथा दृष्टत्वात्। ३। सर्वसंभवः विश्वस्रष्टा शून्यं चरा
चरहीनं लोकमवैक्षत। पश्यदिति पूर्वेणान्वयः। तस्यैव नारायणाख्यां व्युत्पादयति इमं चेति ब्रह्मस्वरूपिणं [illegible] नारायणं प्रति

विष्णु० वेशाद्ब्रह्मसमुच्चयेन नरस्तत्त्ववो नरस्तत्स्था अपि। यद्वा वेयस्मान्नरस्तत्त्ववः तस्मान्नारा इत्यर्थः। नरोत्र पुरुषोत्तमः तदुक्तं ता स्ववात्सील्व
स्रष्टासु सहस्रपरिवत्सरान्। तेन नारायणो नाम यदापः पुरुषोद्भवा इति।५। ततः किमित्यत आह तोयांतरिति द्वाभ्यां। तोय
१८ स्योपरि पुष्करपर्णं दृष्ट्वा तदधिष्ठानं ज्ञात्वा तोयांतर्महीं ज्ञात्वा तदुद्धारं कर्तुकामः प्रजापतिरन्यात् तदुद्धारयोग्यां तनुं कर्म...रोदि

तोयांतःस्थां महीं ज्ञात्वा जगत्येकार्णवे प्रभुः। अनुमानात्तदुद्धारं कर्तुकामः प्रजापतिः॥६॥ अकरोत्स तनूमन्यां
कल्पादिषु यथा पुरा। मत्स्यकूर्मादिकां तद्वद्वाराहं वपुरास्थितः॥७॥ वेदयज्ञमयं रूपमशेषजगतः स्थितौ। स्थितः
स्थिरात्मा सर्वात्मा परमात्मा प्रजापतिः॥८॥ जनो लोकगतैः सिद्धैः सनकाद्यैरभिष्टुतः। प्रविवेश तदा तोयमा
त्माधारो धराधरः॥९॥ निरीक्ष्य तं तदा देवी पातालतलमागतं। तुष्टाव प्रणता भूत्वा भक्तिनम्रा वसुंधरा॥१०॥
पृथ्व्युवाच॥ ॥ नमस्ते सर्वभूताय तुभ्यं शंखगदाधर। मामुद्धरास्मादद्य त्वं त्वत्तोहं पूर्वमुत्थिता॥११॥ श्रीः

तिद्वयोरन्वयः।६। पुराकल्पादिषु मत्स्यकूर्मादिकां मधुकैटभग्रहीतवेदाहरणमंदरधारणादिकार्यार्थं यथाकरोत् तद्वत्तदा वाराहं
वपुरास्थितस्तोयं प्रविवेशेति परेणान्वयः।७। यतो वेदयज्ञमयं वपुरास्थितः अतो जगतः स्थितौ स्थितः वेदयज्ञाधीनत्वाज्जगत्स्थि
तेः।८। स्वस्थैर्यसनकाद्यैरभिष्टुतः सर्वाधारः पृथिव्युद्धारे कासौ स्थित इत्यत आह आत्माधारः स्वे महिम्नि स्थितः धराधरः १८
धराधरं तु प्रवृत्तः।९। तदा वसुंधरा तदधिष्ठातारं तुष्टाव।१०। अस्मात्पातालान्मामुद्धर त्वत्तो हेतोः पूर्वमुत्थिता उत्पन्ना॥११॥

उद्धृता वा उपादानकारणमपि गगनादीनां ममापि त्वमेवेत्याह त्वन्मया त्वन्मयी।१२। उपादाननिमित्तत्वादिकं साधयंतीपर
ब्रह्मस्वरूपत्वेन पूर्वोक्तचतुरूपत्वेन प्रणमति नमस्त इति।१३। ब्रह्मादिरूपेण सृष्ट्यादिकर्तृत्वमेवेत्याह त्वमिति पाता पालयिता १४

त्वत्तोहमुद्धृता पूर्वं त्वन्मयाहं जनार्दन। तथान्यानि च भूतानि गगनादीन्यशेषतः॥१२॥ नमस्ते परमात्मात्म
न्पुरुषात्मन्नमोस्तु ते। प्रधानव्यक्तभूताय कालभूताय ते नमः॥१३॥ त्वं कर्ता सर्वभूतानां त्वं पाता त्वं विनाशकृ
त्। सर्गादिषु प्रभो ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मरूपधृक्॥१४॥ संभक्षयित्वा सकलं जगत्येकार्णवीकृते। शेषे त्वमेव गो
विंद चिंत्यमानो मनीषिभिः॥१५॥ भवतो यत्परं रूपं तन्न जानाति कश्चन। अवतारेषु यद्रूपं तदर्चंति दिवौ
कसः॥१६॥ त्वामाराध्य परं ब्रह्म याता मुक्तिं मुमुक्षवः। वासुदेवमनाराध्य को मोक्षं समवाप्स्यति॥
१७॥ यत्किंचिन्मनसा ग्राह्यं यद्ग्राह्यं चक्षुरादिभिः। बुध्या च यत्परिच्छेद्यं तद्रूपमखिलं तव॥१८॥

शेषे शयनं करोषि।१५। रागिणो मुमुक्षवश्च तव स्वरूपाज्ञानादवताररूपमेव स्वार्थसिद्ध्यै यजंतीत्याह भव
त इति सार्द्धेन।१६। व्यतिरेकमाह वासुदेवमिति।१७। मनसा आग्राह्यं संकल्पं बुध्या च यत्परिच्छेद्यं अध्यवसेयं॥१८॥

ममतुलसीयत्वंलोकप्रसिद्धमेवेतिसहेतुकमाह। त्वन्मयेति त्वन्मयात्वदुपादाना त्वदाधारा त्वयिवर्तते उपाश्रिता शरणंगता
इत्यैतैर्हेतुभिस्तत आरभ्यलोकायंमांमाधवीं तदीयामभिधत्ते।१९। अखिलज्ञानमयकृतत्वविषयज्ञानस्वरूपस्थूलमयंघ
टादिस्वरूपस्थूलजयेतिवापाठः। अनंतपरिच्छेदत्रयशून्य।२० परावरात्मन्नुत्कृष्टावरस्वरूप कार्यकारणरूपेतिवा त्वत्रेह

त्वन्मयाहंत्वदाधारात्वत्तःसृष्टात्वामुपाश्रिता। माधवीमितिलोकोयमभिधत्ते ततोहिमां॥१९॥ जयाखिलज्ञानम
यज्जयस्थूलमयाव्यय। जयानंतजयाव्यक्त जयव्यक्तमयप्रभो॥२०॥ परापरात्मन्विश्वात्मन्जययज्ञपतेनघ।
त्वंयज्ञस्त्वंवषट्कारस्त्वमोंकारस्त्वमग्नयः॥२१॥ त्वंवेदास्त्वंतदंगानि त्वंयज्ञपुरुषोहरे। सूर्यादयोग्रहास्तारानक्ष
त्राण्यखिलंजगत्॥२२॥ मूर्तामूर्तमदृश्यंचदृश्यंचपुरुषोत्तम। यच्चोक्तंयच्चनैवोक्तंमयात्रपरमेश्वर। त
त्सर्वंत्वंनमस्तुभ्यंभूयोभूयोनमोनमः॥ एवंसंस्तूयमानस्तुपृथिव्यापृथिवीधरः। सामस्वरध्वनिःश्रीमान्
जगर्जपरिघर्घरं॥२४॥ त्वरितोयथास्यात्तथाजगर्जेत्यन्वयःत।२५।

तुर्विश्वात्मन्निति यज्ञपतेयज्ञफलप्रदवषट्काररमंत्ररूपस्तद्दीव्योवा।२१। यज्ञपुरुषोयज्ञमूर्तिर्यज्ञाराध्योवाताराश्व
श्विन्यादीनि नक्षत्राण्यन्यानिविपरीतंवाउभयथापिप्रयोगदर्शनात्।२२। मूर्तंपरिच्छिन्नंपरिमाणंकठिनंवा तद्विपरीतममू
र्तंनदखिलंत्वं।२३। भूयोभूयइत्यादरद्योतनाय।२४। सामस्वरएवध्वनिर्यस्यसघर्घरमितिवराहजातिध्वन्यनुकरणंत १८

समुत्क्षिप्यसमुद्धृत्य उत्पलपत्रसन्निभः स्निग्धःश्यामःपाठांतरेलघुत्वायधराविशेषणं।२६। ततसंप्लवांभस्तदेकार्णवांभः अपक
ल्मषानपिमुनीन्प्रकर्षेणक्षालयामास अतिनिर्मलानकरोत्। भगवत्स्वसाम्यवेदरूपत्वातिपावनत्वात्।२७। रोमांतरस्थामुन
योजलमग्नाःक्लिष्टाःविधुन्वतःस्ततःजलापगमाज्जुषंतिप्रीताभवंति। यद्वारोम्णांजलपर्यंतगम[illegible]नाद्रोमांतरेस्थाःसनकाद्या

ततःसमुत्क्षिप्यधरांसदंष्ट्र्यामहावराहःस्फुटपद्मलोचनः। रसातलादुत्पलपत्रसन्निभःसमुत्थितोनीलइवाचलो
महान्॥२६॥ उत्तिष्ठतातेनमुखानिलाहतं तत्संप्लवांभोजनलोकसंश्रयात्। प्रक्षालयामासहितान्महामुनीन्सनंद
नादीनपकल्मषानपि॥२७॥ उत्तिष्ठतस्तस्यजलार्द्रकुक्षेर्महावराहस्यमहीविधार्य। विधुन्वतोवेदमयंशरीरंरोमां
तरस्थामुनयोजुषंति॥२८॥ प्रयांतितोयानिखुराग्रविक्षतेरसातलेधःकृतशब्दसंतति। श्वासानिलास्ताःपरि त
तःप्रयांतिसिद्धाजनेयेनियतावसंति॥२९॥ उत्तिष्ठमानस्यतुष्टुवुस्तोषपरीतमानसोलोकेजनेयेनिवसंतियोगिनः। सनं
दनाद्याअतिनम्रकंधराधराधरंतारतरोद्धतेक्षणम्॥३०॥ तारोद्धतेक्षणमितिपाठेनिःशंकोदारेक्षणमित्यर्थः॥३०x

जुषंतिसेवंतइत्यर्थः।२८। वराहस्यखुराग्रेणविक्षतेविदीर्णेरसातलेसतितेनद्वारेणाधस्तात्तोयानिप्रयांतिकथंकृतशब्दसंतिसशब्दं
यथास्यात् सम्यक्तपाठेकृताशब्दसंततिर्यस्मिन्रसातलेतस्मिन्नधःप्रयांतीत्यर्थः। श्वासानिलास्ताःक्षिप्ताःजनेजन[illegible]लोकेअत्रश्लो
कपादेपौर्वापर्यव्यतिक्रमःकुत्रचित्।२९। तोषेणपरीतंव्याप्तंचेतोयेषांतारतरं अत्युत्तरशब्दयुक्तंसवासावुद्धतेक्षणउन्नतदृष्टिश्चतंधीरतं

हे ईश्वराणां ब्रह्मादीनां परमेश अतो जगतः प्रसूत्यादीनां त्वमेव हेतुरीश्वरश्च नियंता यच्च परमं पदं तदपि त्वत्तो नान्यत् । त्वमेव प
रमं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ परमतत्वेन स्तुत्वा प्रकृता वतार रूपं यज्ञरूपत्वेन स्तौति पादेष्विति त्रिभिः यज्ञपुमांस्त्वमेवेति प्रतिज्ञातं तत्सं पा
दनं पादेष्वित्यादिभिः चतुःसंख्यत्वाद्यज्ञांगत्वाच्च वेदाय ज्ञमयस्य तस्य पादत्वेन रूप्यंते । हे यूपदंष्ट्र उन्नतत्वाद्यूपा एव बाहिर्निर्गि
तादंष्ट्रा यस्य पुरोडाशभक्षणार्थत्वाच्चर्वणसाधनत्वेन यज्ञा रूप्यंत वितयः श्येन चितिं चिन्वीत कंकचितिं चिन्वीतेत्यादि

जयेश्वराणां परमेश केशव प्रभो गदाशंखधरासिचक्रधृक् । प्रसूतिनाशस्थितिहेतुरीश्वरस्त्वमेव नान्यत्पर
मं च यत्पदं ॥ ३१ ॥ पादेषु वेदास्तव यूपदंष्ट्र दंतेषु यज्ञाश्चितयश्च वक्त्रे । हुताशजिह्वोसि तनूरुहाणि दर्भाः प्रभो
यज्ञपुमांस्त्वमेव ॥ ३२ ॥ विलोचने रात्र्यहनी महात्मन्सर्वाश्रयं ब्रह्म परं शिरस्ते । सूक्तान्यशेषाणि सटा
कलापो घ्राणं समस्तानि हवींषि देव ॥ ३३ ॥ नां हवींषि घ्राणेंद्रियं गंधवत्साम्यात् ॥ ३३ ॥ श्रीगोपाल

ऋत्युक्ता अग्निस्थानानि । वक्त्रे हविर्निक्षेपस्थाने हविःसारग्राहकत्वात् हुताशजिह्वायस्य दर्भास्तव तनूरुहाणि
रोमाणि ॥ ३२ ॥ रात्र्यहनी तमः प्रकाशधर्मके यज्ञकालात्मके तव विलोचने निमेषोन्मेषाभ्यां तयोरपि तमः प्रका
शधर्मत्वात्परं ब्रह्म तव शिरः सूक्तानि वेदवाक्यानि सटाकलापः स्कंधकेशसंदर्भः सक्तदर्भरूपत्वात्सूक्ता

स्रुक्तुंडेत्यादि चत्वारि संबोधनानि । स्रुक् जुहूः तुंडं यस्य वराहमुखाकारत्वात् स्रुक् वः सामस्वर एव धीरो गंभीरो नादो यस्य प्राग्वंशः
पत्नीशालायाः पूर्वो भागः पूर्वभागोऽग्निशालायाः प्राग्वंशः परिकीर्तित इति वचनात् । स कायो यस्य अखिलानि सत्राणि द्वा
दशाहादीनि संधयो यस्य अखिलसत्रसंधेति पाठे संधा मर्यादा इत्यर्थः । पूर्तेस्मार्तो धर्मः इष्टं श्रौतो धर्मः तौ श्रवणो
यस्य सत्वमसि सनातनात्मन्नित्यस्मृतेः ॥ ३४ ॥ तदुपपादयंति पदक्रमेति पदानां क्रमणं क्रमस्तेन क्रांतः क्रांतवान्यद्वाप

स्रुक्तुंड सामस्वरधीरनाद प्राग्वंशकायाखिलसत्रसंधे । पूर्तेष्टधर्मश्रवणोसि देव सनातनात्मन्भगवन्प्रसी
द ॥ ३४ ॥ पदक्रमक्रांतभवंतमंतमादिस्थितिं चाक्षर विश्वमूर्ते । विश्वस्य विद्मः परमेश्वरोसि प्रसीद नाथो
सि चराचरस्य ॥ ३५ ॥ दंष्ट्राग्रविन्यस्तमशेषमेतद्भूमंडलं नाथ विभाव्यते ते । विगाहतः पद्मवनं विलग्नं
सरोजिनीपत्रमिवोढपंकम् ॥ ३६ ॥ तव दंष्ट्राग्रे धृतपंकं सरोजिनीपत्रमिव ॥ ३६ ॥ श्रीलक्ष्म

दक्रमो वेदाध्येतृप्रसिद्धो क्रांतक्रमणं यस्य तत्संबोधनं भवंतं विश्वस्यांतं संहारकमादिं जनकं स्थितिं पालकं च
विद्म इत्यन्वयः । अतः परमेश्वरोसि नाथश्च त्वमेवासि नाथ्यते प्रार्थ्यत इति नाथः प्रसीदस्वर्गार्थमस्मि ति भावः ३५
किं चेत तव दंष्ट्राग्रविन्यस्तमेतद्भूमंडलं विभाव्यते प्रतीयते किमिव पद्मवनं विगाहतो विहरतो अर्थाद्गजेंद्रस्य ते

वि०पु० द्यावापृथिव्योर्यदंतरं अंतरिक्षं तद्वपुषा व्याप्तं जगद्व्याप्तिसमर्थादीप्तिर्यस्य हे तथाभूत जगद्व्याप्तिसमस्तेति पाठस्तु सुगमः ॥३७
२१ तद्वपुषा व्याप्तमित्युक्ते व्याप्यमपेक्षतेतत्र परमार्थतो नास्तीत्याहुः। परमार्थस्त्वमिति अन्यश्चेन्नास्ति किं वपुषा व्याप्तमित्युक्ते तत्रा
ह। तवैवैष महिमा मायानुभावः। कोसौ येन मायानुभावेन चराचरं विश्वस्य व्याप्तं स एषः ॥३८॥ चराचरस्य माया विलसितत्वमेवाहुः य

द्यावापृथिव्योरतुलप्रभाव यदंतरं तद्वपुषा तवैव। व्याप्तं जगद्व्याप्तिसमर्थदीप्ते हिताय विश्वस्य विभो भव त्वं ॥३७
परमार्थस्त्वमेवैको नान्योस्ति जगतः पते। तवैष महिमा येन व्याप्तमेतच्चराचरं ॥३८॥ यदेतद्दृश्यते मू र्तमेतज्ज्ञानात्म
नस्तव। भ्रांतिज्ञानेन पश्यंति जगद्रूपमयोगिनः ॥३९॥ ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धयः। अर्थस्वरूपं पश्यं
तो भ्राम्यंते मोहसंप्लवे ॥४०॥ ये तु ज्ञानविदः शुद्धचेतसस्तेखिलं जगत्। ज्ञानात्मकं प्रपश्यंति त्वद्रूपं परमेश्वर ॥४१॥

देतन्मूर्तं भूतात्मकं रूपं दृश्यते। एतज्ज्ञानात्मनो ज्ञानघनस्य ज्ञानमयमेव ज्ञानात्मकं तवेति वा पाठः। अयोगिनस्त्वज्ञा भ्रांतिज्ञा
नेन जगद्रूपं भूतमयं पश्यंतीत्यर्थः ॥३९॥ इदं वाराहं रूपं त्वया लीलया धृतमिति किं वक्तव्यं यतो वस्तुतस्त्वद्रूपव्यतिरेकाज्ञावपिज्ञा
नात्मकमेवेन वपुरित्याहुः। ज्ञानस्वरूपमिति मोहसंप्लवे संसारसागरे ॥४०॥ ज्ञानात्मकमेव सर्वमित्यत्र सर्वविदनुभवं प्रमा २१
णयंति। ये त्विति। ज्ञानं ब्रह्मवेदांतशास्त्रं वा तद्विदः। श्रुतिश्च। सर्वं खल्विदं ब्रह्म ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादि ॥४१॥

स्तत्वात्प्रकृतमाहुः। प्रसीदेति। सर्व सर्वात्मन्सकलजडाजडस्वरूप भवत्यस्मिन्निति भवो निवासस्तदर्थमुर्वीमुद्धर एवं शं सुखं नो
स्मभ्यं देहि धेहीति पाठे धारयेत्यर्थः ॥४२॥ सांप्रतं तवेदमेव युक्तमित्याहुः। सत्वोद्रिक्त इति द्वाभ्यां। अब्जवच्छ्वेतिलयदृष्टे अब्ज
वन्निर्लेपदृष्टे अब्जस्य हृत्पुंडरीकस्य लोचन वत्प्रकाशक इति वा त्रिषु लोकेषु यथाक्रमं व्याख्येयं। तेनास्माकमभिप्रेतं पृथिव्यु

प्रसीद सर्व सर्वात्मन्भवाय जगतामिमां। उद्धरोर्वीममेयात्मञ्शन्नो धेह्यब्जलोचन ॥४२॥ सत्वोद्रिक्तोसि
भगवन्गोविंद पृथिवीमिमां। समुद्धर भवायेश शन्नो धेह्यब्जलोचन ॥४३॥ सर्गप्रवृत्तिर्भवतो जगतामुपका
रिणी। भवत्वेषा नमस्तेस्तु शन्नो धेह्यब्जलोचन ॥४४॥ एवं संस्तूयमानस्तु परमात्मा महीधरः। उज्ज
हार महीं क्षिप्रं न्यस्तवांश्च महांभसि ॥४५॥ तस्योपरि जलौघस्य महती नौरिव स्थिता। विततत्वात्तु देह
स्य न मही याति संप्लवं। ततः क्षितिं समां कृत्वा पृथिव्यां सोचिनोद्गिरीन्। यथाविभागं भगवाननादिः पुरुषोत्तमः ॥
४६॥ प्राक्सर्गदग्धानखिलान्पर्वतान्पृथिवीतले। अमोघेन प्रभावेन ससर्जामोघवांछितः ॥४७॥ श्री:

द्धरणादिकं त्वं जानासीति भावः ॥४३॥ एषा सृष्टौ भवतः प्रवृत्तिर्जगतामुपकारिणी भवत्विति संबंधः ॥४४॥ महती नौरिव वितत
त्वाद्विस्तृततलात्संप्लवं निमज्जनं न याति ॥४५॥ यथाविभागं यथास्थानं ॥४६॥ गिरय एव न संति कान्नचिनोदित्यत आ
ह प्रागिति अमोघेनाव्यर्थेन अमोघवांछितः सत्यसंकल्पः ॥४७॥

यथातथं यथावत्सप्तद्वीपात्मकं भूविभागं। भूराद्यांश्चतुरो लोकान्यथापूर्वं समकल्पयत्। संकल्पेनैव स्रष्टवान्पातालेन सह
भूर्वादीनां चतुष्टयं। यद्यपि महर्लोकस्यापि संकर्षणमुखानिलोष्मणा शून्यतया विनष्टप्रायत्वाच्चतुरो लोकानित्युक्तं। अतिस्था सं
योवंद्रमेसो धाता यथा पूर्वमकल्पयद्दिवं च पृथिवीं चांतरिक्षमथो स्वरिति दिवः पृथगुपादानात्। स्वःशब्देन महर्लोक उच्यते।
४८॥ तदेवं धरोद्धारो लोकरचनार्थं तावद्वराहेनोक्तः। अथ तेनैव ब्रह्मरूपेण कृतां देवादिसृष्टिमाह ब्रह्मेति। ४७। रजसा वृ

भूविभागं ततः कृत्वा सप्तद्वीपात्मकं भुवि। भूराद्यांश्चतुरो लोकान्पूर्ववत्समकल्पयत् ॥४८॥ ब्रह्मरूपधरो
देवस्ततोसौ रजसावृतः। चकार सृष्टिं भगवांश्चतुर्वक्त्रधरो हरिः ॥४७॥ निमित्तमात्रमेवासौ सृज्यानां सर्गक
र्मणां। प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः ॥५०॥ स्कारः रूपस्य ड्यपरिणामसामर्थ्यान्येव ॥५०॥

तः सृष्टिं चकारेत्युक्तं रजोगुणस्य कर्मासक्तिदुःखादिहेतुत्वाद्ब्रह्मणो नित्यं कर्मदुःखित्वादिप्राप्तिमाशंक्याह निमित्तमात्रमिति
असौ ब्रह्मरूपधरः सृज्यानां पदार्थानां या निसर्गकर्माणि तेषां निमित्तमात्रं पर्यवसन्निधिमात्रेण साधारणं कारणं न तु
प्रतिसृज्यं स्वयं व्याप्रियत इति भावः। तदुक्तं। यस्यासंनिधिमात्रेण भूतो लक्ष यजायत इत्यत्र सर्गेत्युपलक्षणं। याज्ञानादिक २२
र्मणामित्यपि बोद्धव्यं। तर्हि मुख्यं किं कारणमित्याह। मुख्यमसाधारणं कारणं उद्भूताः सृज्यशक्तयः प्राचीनकस्वभावसं

तद्विष्णोति भात्रमुक्त्वा विद्वायपरिणामार्थं नान्यदसाधारणं कारणमपेक्षते किं स्वशक्त्या वस्तु सूक्ष्मं वस्तुतां स्थूलतां नीय
ते यथा तृणादि बीजे सूक्ष्मतया स्थितमंकुरादि पर्जन्ये सति तथा तथा परिणमते तद्वत्। अतो नाकदोषदृत्यर्थः। ५१। ॥इ
ति विष्णुवाकू० प्रथमेंशे चतुर्थः॥ ॥ अविद्यामुख्ययास्तिर्यगूर्द्ध्वार्वाक्स्रोतसामपि। विसृष्टिः पंचमे प्रोक्ता स्वमुखेभ्यस्त
थापरा। ब्रह्मरूपधरो देवः सृष्टिं चकारेत्युक्तं तत्प्रकारेत्युक्तं तत्प्रकारं जिज्ञासुः पृच्छति यथेति द्वाभ्यां असौ ब्रह्मनाभूत्वा

निमित्तमात्रमुक्त्वैकं नान्यत्किंचिदपेक्ष्यते। नीयते तपसां श्रेष्ठ स्वशक्त्या वस्तु वस्तुतां ॥५१॥ ॥इति श्रीवि
ष्णुपुराणे प्रथमेंशे चतुर्थोध्यायः॥ ॥मैत्रेय उवाच॥ ॥यथा ससर्ज देवोसौ देवर्षिपितृदानवान्। मनुष्य
तिर्यग्वृक्षादीन्भूव्योमसलिलौकसः ॥१॥ यद्गुणं यत्स्वभावं च यद्रूपं च जगद्द्विज। सर्गादौ सृष्टवान्ब्रह्मा त
न्ममाचक्ष्व विस्तरात् ॥२॥ पराशर उवाच मैत्रेय कथयाम्येष शृणुष्व सुसमाहितः। यथा ससर्ज देवोसौ
देवादीनखिलान्विभुः। सृष्टिं चिंतयतस्तस्य कल्पादिषु यथा पुरा। अबुद्धिपूर्वकः सर्गः प्रादुर्भूतस्तमोमयः ३

मसलिलान्योकांसि येषां तान् ॥१॥ यद्गुणमित्यादि गुणाः सत्वादिः स्वभावः शीलं शांतघोरत्वादिः रतियावत् रूपं द्विपाच्चतुष्पादा
कारः यावद्गुणशीलाकारमित्यर्थः। अविद्यादिनासृष्टेष्वपि देहेषु जीवानां कर्तृत्वभोक्तृत्वायसंभवात्प्रथममविद्याविर्भावमाह सृष्टिमि
ति अबुद्धिपूर्वकः अनवधानमूलकः तमोमयः अविद्यावृत्तिरूपः यथा पुरेत्यनेन सृष्टेः पूर्वपूर्वसंस्कारजन्यत्वेन प्रवाहानादित्वं सूचयति ३॥

तमेवाहतमइतिअंधसंज्ञितः तामिस्रः अंधतामिस्रः पंचपर्वाणितम आदित्रिविशेषायस्याः सात अतमोदेहादावनात्म
न्यात्माभिमानः मोहस्तत्संबंधिषु पुत्रादिषु स्वाम्यहमस्मीत्यभिमानः महामोहः शब्दादिभोगस्पृहादितामिस्रः तत्प्रतिघाते
क्रोधः अंधतामिस्रस्तद्विनाशादिशंकयानित्यं रक्षणाद्यभिनिवेशः। एते पंच विपर्ययाः पातंजलेक्लेशशब्देनोक्ताः। अविद्या
स्मिता रागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशा इति।४। तदेवमविद्यायां प्रादुर्भूतायां प्रथममल्पं ततमोमयं स्थावरसर्गमाह पंचधेति
सार्द्धेन तस्यध्यायतः सतो नगात्मकः स्थावररूपः सर्गः पंचधावस्थितः। वृक्षगुल्मलतावीरुत्समस्तास्तृणजातय इति पं

तमोमोहो महामोहस्तामिस्रो ह्यंधसंज्ञितः। अविद्या पंचपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः॥४॥ पंचधावस्थितः सर्गो ध्या
यतो प्रतिबोधनात्। बहिरंतः प्रकाशश्च संवृतात्मा नगात्मकः॥५॥ मुख्या नगा यतश्चोक्ता मुख्यसर्गस्ततस्त्वयं॥६

चमेंशे वक्ष्यमाणः पंचप्रकारो तातइत्यर्थः। पर्वतानां प्राग्वराह कृतत्वात्प क्षेवेदानंतर जातस्थावरत्वाच्चनैतेष्वंतर्भावः। तस्य
सामान्यलक्षणमप्रतिबोधवान्कोहमिति परामर्शशून्यः बहिः शब्दादिविषये अंते सुखादौ वाप्रकाशः प्रकृष्टज्ञानशून्यः २३
बहिरंतः प्रकाशश्चेतिपाठे बहिरप्रतिबोधवानिति संबंधः। अंतः प्रकाशोयस्य सः सुखादिसंवेदनादित्यर्थः।
नगात्मकोऽगमनस्वभावः॥५॥ स्वदेवादिसर्गादौ जातत्वान्मुख्याः प्रोक्ता निगमनेति शेषः।६। श्रीगोपाल॥

मुख्यसर्गापरितोषात्सर्गांतरं ध्यायतस्तस्मात्किंचिदुत्कृष्टस्तिर्यक्सर्गोजातइत्याह। तं दृष्ट्वेति सार्द्धैस्त्रिभिः तं मुख्यसर्गमसाधकं पुरु
षार्थहीनं दृष्ट्वा अपरं सर्गममन्यत ध्यौ। अमन्यत परं पुनरितिवापाठः तिर्यक्स्रोताभ्यवर्त्तत इति संधिरार्षः। तिर्यक्स्रोताभ्यव
र्त्तत इतिपाठे तस्य ब्रह्मणस्तिर्यक्स्रोतः समयजातत्वात्सर्गोपितिर्यक्स्रोताभिधीयते उपचारादतः षंढत्वं। तथाहि बुद्धिकर्मेंद्रिय
वित्तप्रवाहेंबुनिमालेने। स्रोतोगतौ समुद्रे च संततमिळंति सूरय इति शब्दमहार्णवः। तथा च ब्रह्मणः बुद्धिकर्मेंद्रियवित्तानि

तं दृष्ट्वासाधकं सर्गममन्यदपरं पुनः। तस्याभिध्यायतः सर्गस्तिर्यक्स्रोतोभ्यवर्त्तत॥७॥ यस्मात्तिर्यक्प्रवृत्तः सति
र्यक्स्रोतस्ततः स्मृतः॥८॥ पश्वादयस्ते विख्यातास्तमः प्रायाः ह्यवेदिनः। उत्पथग्राहिणश्चैव तेज्ञाने ज्ञानमानिनः॥९

तिर्यंचि अंतरालस्थितानियतानिदाजातइत्यर्थः।७। तिर्यक्स्रोतस्तद्देहलंतरमाहयस्मादिति तिर्यक्प्रवृत्तमाहारगतिर्यस्यसः॥८
तत्सर्गभवाः पश्वादयः आदिशब्दात्पक्ष्यादयः तेषांलक्षणं तमःप्रायाः तमोधिकाः अवेदिनः अनुसंधानशून्याः तथाचश्रुतिः
अथेषां पशूनामशनापिपासेएव अभिज्ञानं न विदंति नविज्ञातं पश्यंति न विदुः श्वस्तनं नलोकालोकाविति उत्पथग्राहिण
उन्मार्गवर्त्तिनः भक्ष्यादिविवेकहीनाः विज्ञाते ज्ञानादित्यर्थः। अज्ञानेमिथ्याज्ञाने सम्यग्ज्ञानाभिमानिनः॥९॥

विष्णु० २४ अहंकृताः साहंकारमेवकृतंकर्मयेषां अहंमानाः अहंकाराएवमानोबोधोयेषांते अष्टाविंशतिभिर्वधैरशक्तिभिरन्विताः। वधश्च
२४ सांख्योक्ता एकादशेंद्रियाणांवाधिर्यादिएकादशबुद्धेर्नवतुष्ट्योऽष्टौसिद्धिविपर्ययाश्चेत्येवमष्टाविंशति। यद्यप्येतेमनुष्याणा
मपितथापिपश्वादीनांबाहुल्यादेवमुक्तं अष्टाविंशद्विधालकाइतिपाठेऽष्टाविंशतिभेदश्चभागवते तिरश्चामष्टमः सर्गोऽष्टा
विंशद्विधोमतइत्यत्रभागवतेविद्वत्वाःस्तेताज्ञेयाः। अंतःसुखादौप्रकाशःप्रकृष्टंज्ञानंयेषांते आवृताश्चपरस्परं। अन्योन्य

अहंकृता अहंमा नाअष्टाविंशद्वधान्विताः। अंतःप्रकाशास्तेसर्वे आवृताश्चपरस्परं ॥१०॥ तमप्यसाधकंमत्वा
ध्यायतोन्यस्ततोभवत्। ऊर्ध्वस्रोतस्तृतीयस्तुसात्विकोर्ध्वमवर्त्तत ॥११॥ तेसुखप्रीतिबहुलाबहिरंतश्चनावृताः
प्रकाशाबहिरंतश्च ऊर्ध्वस्रोतोभवाःस्मृताः ॥१२॥ प्रकाशाइति १२।

भिन्नात्यस्वभावानभिज्ञाः।१०। तिर्यक्सर्गाप्रितोषेण पुनर्ध्यायतोदेवसर्गोभूदित्याह। तमपीतित्रिभिः। ऊर्ध्वउपरिहस्य
स्रोतआहारप्रवृत्तं यस्यसः वृक्षादीनांतथात्वेपिनूर्ध्वादेवाएवोच्यंते अमृतदर्शनादेवतृप्ताः। तृप्यंत्यमृतिः। नहवैदेवा अ
श्नंतिनापिपिबंतिएतदेवामृतंदृष्ट्वातृप्यंतीतिसात्विकंसुखप्रकाशादिबहुलंऊर्ध्वमाधिक्यंयथास्यादेवमवर्त्तत।११। तदेवाहत २४
इतिसुखंविषयेंद्रियसंयोगजंप्रीतिस्तन्निमि त्तोहर्षःतेबहुलायेषांतेबहिःशब्दादौअंतःसुखादौचनावृताअनावृतज्ञानास्तत्रहेतुः

तुष्ट्यात्मकस्तृष्ट्याधारः। तुष्ट्यात्मनइतिक्वचित्पाठस्तदाब्रह्मणोविशेषणं आहतस्मिन्निति।१३। तत्राप्यसाधकेः परितो
षेणमनुष्यसर्गंकृतवानित्याह ततोन्यमितिचतुर्भिः मुख्यसर्गादिसंभवानसाधकान्मत्वामनुष्याधिकारिकत्वाच्छास्त्रस्या
न्येषांधर्मासाधकत्वात्॥१४॥ सत्याभिध्यायिनः सत्यसंकल्पस्यभगवध्यानशीलस्यवा अव्यक्तात्प्रकृतेर्मुख्यादिसर्गोपि
समानंतथस्तवायुः। अव्यक्ताज्जायतेवास्यमनसायद्यदिच्छति। वशीकृतत्वात्त्रैगुण्यात्सापेक्षत्वात्स्वभावतइति। प्रादुर्भू

तुष्ट्यात्मकस्तृतीयस्तुदेवसर्गस्तुयःस्मृतः। तस्मिन्सर्गेभवत्प्रीतिर्निष्पन्नेब्रह्मणस्तदा ॥१३॥ ततोन्यंसतदा
दध्यौसाधकंसर्गमुत्तमं। असाधकांस्तुतान्ज्ञात्वा मुख्यसर्गादिसंभवान् ॥१४॥ तथाभिध्यायतस्तस्य सत्याभि
ध्यायिनस्ततः। प्रादुर्भूतस्तदाव्यक्तादर्वाक्स्रोतस्तुसाधकः ॥१५॥ यस्मादर्वाग्व्यवर्त्तंत ततोर्वाक्स्रोतसस्तुते। ते
चप्रकाशबहुलास्तमोद्रिक्तारजोधिकाः। तस्मात्तेदुःखबहुलाभूयोभूयश्चकारिणः। प्रकाशाबहिरंतश्चमनु
ष्याःसाधकास्तुते ॥१६॥ ततोभूयोभूयःकारिणःकर्मशीलाः साधकाःकर्मज्ञानाधिकारित्वात्।१६। श्रीहल

तःसर्गइतिशेषसाधकःपुरुषार्थस्येतिशेषः।१५। यस्मादर्वागधःप्रवृत्तिद्वारेण व्यवर्त्तंततस्मात्तेसाधकसर्गजातात्वर्वाक्स्रोत
सइत्यन्वयः प्रकाशःसत्वंतत्प्रचुराः अतोबहिरंतःप्रकाशाःतमोद्रिक्ताइतिसंधिरार्षः। ततोदुःखबहुलाःरजोधिकाः

षडेवेति द्वितीयाध्यायोक्ताः सह षडेते सर्गाः। तथाहि इंद्रियदेवतासर्गस्य बाह्यदेवतासर्गेणैक्यं इंद्रियसर्गेण सह अभेदं अविवक्ष्य
ते। अहंकाराविद्यासर्गयोर्बुद्धिभेदः सर्गत्वाद्बुध्यात्ममहत्तत्वसर्गांतर्भावः। भौतिकब्रह्मांडसर्गस्य भूतसर्गेंतर्भावः एवं च सति म
हत्तत्वभूतेंद्रियसर्गास्त्रयः मुख्यतिर्यङ्मनुष्यसर्गाश्च त्रय एवं षडेते सर्गाः कथिता इत्यर्थः। सप्तेति क्वचित्पाठः मुख्यति
तिर्यक्स्तु भूतसर्गाश्चत्वारः द्वितीयाध्यायोक्त महत्तत्वभूतेंद्रियसर्गाश्च त्रय इत्येवं सप्त तानेवावांतरभेदविवक्षयान

इत्येते कथिताः सर्गाः षडत्र मुनिसत्तम। प्रथमो ब्रह्मणः सर्गो विज्ञेयो ब्रह्मणस्तु सः॥१७॥
तन्मात्राणां द्वितीयश्च भूतसर्गो हि स स्मृतः। वैकारिकस्तृतीयस्तु सर्ग ऐंद्रियकः स्मृतः॥१८॥
इत्येष प्राकृतः सर्गः संभूतो बुद्धिपूर्वकः। मुख्यसर्गश्चतुर्थस्तु मुख्या वै स्थावराः स्मृता॥१९॥

च विधानाह प्रथम इति। महत इति विराट्शरीराभिमानिनो ब्रह्मणो महत्तत्वं सम्यगव्यक्तलिंगशरीरं मतो ब्रह्मणः सर्ग इ
त्यर्थः। यद्वा ब्रह्मा परमात्मा तस्मान्महतः सर्ग इत्यर्थः॥१७॥ देवतासर्गभेदविवक्षया इंद्रियसर्गस्य वैकारिकत्वमुक्
तं॥१८॥ इत्येष प्राकृतः प्रकृतीनां ब्रह्मांडकारणानां सर्ग इत्यर्थः। अबुद्धिरविद्याप्रकृतिस्तत्पूर्वकः संभूतः यद्वा बु २५
द्धिकर्म हंतत्वं तत्पूर्वकस्तदादिरित्यर्थः। पंचपर्वाविद्यासर्गस्य महत्तत्वसर्गांतःपातात् मुख्यसर्गमाह मुख्यसर्ग इति॥१९॥

तिर्यक्पश्वादिरवयोनिः कारणं यस्य स तिर्यग्योनिः स एव तिर्यग्योन्यः स्वार्थे ष्यञ् तिर्यग्योन्य इति पाठे भवार्थे यत्प्रत्ययः। सप्तमः सर्ग
उच्यत इत्यर्थः। ततोर्ध्वस्रोतसामिति संधिरार्षः। तदूर्ध्वस्रोतसामिति पाठे तदित्यव्ययमानंतर्ये स देवसर्गः स्मृतः॥२०॥ सात्विकताम्
सोभयस्वभावो देवसर्गमाह अष्टम इति। स च वायुपुराणे विवृतः अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः स चतुर्द्धा व्यवस्थितः। विपर्ययेण शक्त्यासि उ
द्ध्या तुष्ट्या तथैव च। स्थावरेषु विपर्यासं तिर्यग्योनिषु शक्तितः। सिद्ध्यात्मना मनुष्येषु तुष्ट्या देवेषु कृत्स्नशः। इति सानुग्रहः सर्गः
स्थावरेषु तिर्यक्षु रजतमः पापकत्वात्तामसः देवेषु मनुष्येषु च सिद्धितुष्टिरूपसत्वपापकत्वात्सात्विक इत्यर्थः॥२१॥ पंचैते मुख्य

तिर्यक्स्रोतास्तु यः प्रोक्तस्तिर्यग्योन्यः स उच्यते। तदूर्ध्वस्रोतसां षष्ठो देवसर्गस्तु स स्मृतः॥२०॥ ततोर्वाक्स्रोतसां सर्गः
सप्तमः स तु मानुषः। अष्टमोनुग्रहः सर्गः सात्विकस्तामसश्च सः॥२१॥ पंचैते वैकृताः सर्गाः प्राकृतास्तु त्रयः स्मृताः। प्राकृ
तो वैकृतश्चैव कौमारो नवमः स्मृतः॥२२॥

सर्गादयो वैकृता विकृतिजन्याः देवतासर्गांतरमाह प्राकृतश्चेति रुद्रसनत्कुमारादीनां सर्गः प्राकृतो वैकृतश्च तत्र सनत्कुमा
रादीनां सर्गो वैकृतो विकृतिभूतेन ब्रह्मणा कृतत्वात् रुद्रसर्गः प्राकृतः प्रकृतितः स्वयमेवाकृतत्वात्। तथा च वक्ष्यति प्रादुरा
सीत्प्रभोरंके कुमारो नीललोहित इति अन्ये त्वाहुः रुद्रसर्गो विकृत्यंतरजनकत्वात् प्राकृतः सनत्कुमारादीनां सर्गो वैकृत
श्च विकृत्यंतराजनकत्वादिति अन्ये तूपसंहारमाहुः प्राकृतस्त्रिविधः वैकृतः पंचविध इत्यष्टविधः सर्गस्तत्र इति शेषः कौमा
रो नवमः अतिश्चायं तु प्राकृत एव तथा च कूर्मपुराणे महदादिसर्गमभिधाय नवमश्चैव कौमारः प्राकृतो वैकृतास्त्विमे इति॥२२॥ ॥

जगत्स्रजतईशस्य जगतोमूलहेतवः।एतेनवसर्गाःसमाख्याताइत्यन्वयः।२३।ब्रह्मणःशरीराद्भिस्तरेणस्रष्टिंबुकुमादीनाव
त्समिमित्तांमानसींस्रष्टिमनुवदतिकर्मभिरितिद्वाभ्यांपूर्वैःकर्मभिःभाविताःआधिवासिताश्च अतस्ताःप्रजाःसंहारेउपसंहृता
अपित्तयाख्यात्यातत्तत्कर्मानुसारिण्याबुध्यासंस्काररूपेणस्थितयानिर्मुक्तानितरांअविमुक्ताजज्ञिरइत्निर्हि।तीयेनान्वयः

इत्येतेतुसमाख्यातानवसर्गाःप्रजापतेः।प्राकृतावैकृताश्चैवजगतोमूलहेतवः।स्रजतोजगदीशस्यकिमन्यच्छ्रो
तुमिच्छसि॥२३॥ मैत्रेयउवाच ॥संक्षेपात्कथितःसर्गोदेवादीनांत्वयामुने।विस्तराच्छ्रोतुमिच्छामित्वत्तोमुनिवरोत्त
म॥२४॥ पराशरउवाच ॥कर्मभिर्भाविताःपूर्वैःकुशलाकुशलैस्तुताः।ख्यात्यातयाह्यनिर्मुक्ताःसंहारेह्युपसं
हृताः।स्थावरांताःसुराद्याश्चप्रजाब्रह्मंश्चतुर्विधाः।ब्रह्मणःकुर्वतःस्रष्टिंजज्ञिरेमानसास्तुताः॥२५॥ततोदेवा
सुरपितृन्मानुषांश्चचतुष्टयं।सिस्रक्षूरंभांस्येतानिस्वमात्मानमयूयुजत॥२६॥ स्वंभःस्थितिरार्थः२६

२४॥सुराद्याःसुरनरतिर्यक्स्थावरएवंचतुर्विधाजरायुजादिभेदेनवाचतुर्विधाजरायुजादिभेदेनवाचतुर्विधाःमानसीर्मान
स्यः॥२५॥शरीरस्रष्टिमाहततइतियावदध्यायसमाप्तिर्देवादीश्चतुष्टयंचतुःसंख्यातान्अंभांसिअंभःसंज्ञान्सिस्रक्षुरात्मानं २६
मनोऽयूयुजत।समाधत्तेत्यन्वयः।तानिचाएतानिचत्वार्यंभांसि।देवामनुष्याःपितरोसुराइतिश्रुतेःदेवादीनामंभःसंज्ञाअंभां

तमसोमात्रोलेशःस्रज्यास्तत्ववशादुद्रिक्ताभूत्।ततउद्रिक्ततमोमात्रातः।२७।तमोमात्रात्मिकांतनुमितिविशेषणात्तमोमय
भावमुत्ससर्जेत्यर्थः।एवमुत्तरत्रापिविभावरीरात्रिरभूत्।श्रुतिश्चसातमिस्राभवदिति॥२८॥ अन्यदेहस्थसात्विकभावे
स्थितःसिस्रक्षुःप्रीतिंसुखमवापमुखतःमुखात्संभूतामुखाद्देवानस्रजदितिश्रुतेः।२७।सत्वप्रायप्रकाशात्मकरात्र्यादि

युक्तात्मनस्तमोमात्राउद्रिक्ताभूत्प्रजापतेः।सिस्रक्षोर्जघनात्पूर्वमसुराजज्ञिरेततः॥२७॥उत्ससर्जततस्तांतु
तमोमात्रात्मिकांतनुं।सात्तुत्यक्तातनुस्तेनमैत्रेयाभूद्विभावरी॥२८॥सिस्रक्षुरन्यदेहस्थःप्रीतिमापततःसुराः।सत्वो
सत्वोद्रिक्ताःसमुद्भूतामुखतोब्रह्मणोद्विज॥२९॥त्यक्तासापितनुस्तेनसत्वप्रायमभूद्दिनं॥ततोहिबलिनोरा
त्रावसुरादेवतादिवा॥३०॥सत्वमात्रात्मिकामेवततोन्यांजगृहेतनुं।पितृवन्मन्यमानस्यपितरस्तस्यजज्ञिरे
॥३१॥उत्ससर्जपितृन्स्रष्ट्वाततस्तामपिसप्रभुः।सावोत्स्रष्टाभवत्संध्यादिननक्तांतरस्थितिः॥३२॥

थनस्योपयोगमाह।ततोहीति।यतस्तमोमय्याराात्रिभूतायास्तनोर्जाता।स्ततोसुरारात्रौबलिनःएवंसुरेष्व
पिज्ञेयं॥३०॥सत्वलेशात्मिकांतनुमन्न्यांजगृहेगृहीत्वाचात्मानंजगतःपितृवन्मन्यमानस्यपार्श्वाभ्यां
पितरोजाताः।३१।दिननक्तांतरस्थितिःआदौदिनंततोनक्तंतयोरंतरेस्थितिर्यस्याःसासायंसंध्येत्यर्थः॥३२॥

विष्णु०
२७

आयइत्यनेन न तत्र बुद्धिस्यागएवमनुतन्तुत्यागोस्ती ॥ तिस्मृतितं । ज्योत्स्नाप्रभातं ज्योत्स्नामरीचिः किंनस्याद्विसत आ
हप्रागिति ३३। संध्यासमये संध्यायां नोपलक्षिते ऽपराह्णे पितरो बलिन इति पूर्वेणान्वयः । अपराह्णः पितॄणामितिश्रु
तेः तस्मा ज्योत्स्नोद्गमात्संध्यासमयाच्च ॥ ३४। ब्रह्मणस्तु शरीराण्युपासनार्थं केयु त्रिगुणान्याश्रयाणि ज्योत्स्नारा
त्रसीरात्रिस्तामसी अहः संध्ये सात्त्विक्यावितिविभागः । ३५। ततस्तनोरन्यां ततस्तनु ग्रहात् पार्थिवक्षुधा नुत्सपन्न
रजोमात्रात्मिकामन्यां जगृहे स ततनुं ततः । रजोमात्रात्मकदाजातामनुष्याद्विजसत्तम । तामप्याशु सतत्याजत
नुमाद्यः प्रजापतिः । ज्योत्स्नासमभवत्सापि प्राक्संध्याया भिधीयते ॥ ३३॥ ज्योत्स्नोद्गमे तु बलिनो मनुष्याः पितर
स्तथा मैत्रेय संध्यासमये तस्मादेते भवंति वै ॥ ३४॥ ज्योत्स्ना राव्यहनी संध्या चत्वार्येतानि वै विभोः । ब्रह्मणस्तु शरी
राणि त्रिगुणाश्रयाणि च ॥ ३५॥ रजोमात्रात्मिकामेव ततोन्यां जगृहे तनुं । ततः क्षुद्‌ब्रह्मणोजाता जज्ञे कोपस्तया ततः
३६॥ क्षुत्क्षामानंधकारेथ सोसृजद्भगवांस्ततः । विरूपाः श्मश्रुला जातास्तेऽभ्यधावंततं विभुं ॥ ३७॥ मैवंभो रक्ष
तामेष यैरुक्तं राक्षसास्ते तु । ऊचुः खादाम इत्यन्ये ये ते यक्षास्तु यक्षणात् ॥ ३८॥ ॐ नमो नारायणाय
तापवासाद्यः ॥ तयाक्षुधा कोपस्तयैव ततो व्याप्तः सन् अंधकारे सृजदिति त्तरेणान्वयः ३६। ततोनंतरमभ्यधावंत भक्षयि
तुमितिशेषः ३७। तेषां मध्ये यैः रक्षताम् इत्युक्तं ते [illegible] सायैः खादाम इत्यूचुस्ते यक्षभक्षणाध्यवसायात् जक्ष भक्ष हसनयोरित्य

रा०

स्वरूपम्पुस्यनिलकारकमारमकः साक्षाद्धृतमामाहि भिः भिन्नपरो
स्नाता ध्रुः परा श्रीमपरा श्रीरिया इवहिः स्वाः ॥ ३८॥ श्रीरामराम

२७

अथातान्दृष्ट्वा प्रियांस्तस्याः सतोषेण केशाः शीर्यंत अदीयंते त्यर्थः शिरसो हीनाः शीर्णाः संतः पुनस्तस्य शिरः समारोहंत
समारूढाः सर्पणात् शिरसमारोहणात् तद्धीनत्वाच्छिरत्वाच्छिर इति शेषः । ४०। क्रोधात्मनः क्रोधस्वभावात् व्ययश्चो
द्भसः कपिशेन पिंगलेन वर्णेन उपलक्षिताः भूताः प्राणिविशेषाः । ४१ गां वाचं ध्ययंतः पिबंतो गायत इति यावत् । उक्तमे
पार्थ निरुक्त्या स्पष्टयति पिबत इति यतो गां पिबंतोजज्ञिरे ते न गंधर्वाः । ४१। तच्छक्ति वादितः तेषां सृष्ट्या नाशक्ति
अप्रियानथ तान्दृष्ट्वा केशाः शीर्यंत वेधसः । हीनाश्च शिरसो भूयः समारोहंत ते शिरः । सर्पणात्ते भवन्स ताशि
र्पाः हीनत्वादहयः स्मृताः । ततः क्रुद्धो जगत्स्रष्टा क्रोधात्मानो विनिर्ममे । वर्णेन कपिशेनाया भूतास्ते पिशि
नः ॥ ४०॥ ध्ययंतो गां समुद्भूता गंधर्वास्तस्य तत्क्षणात् । पिबंतो जज्ञिरे वाचं गंधर्वास्तेन ते द्विज ॥ ४१॥ एता
छ निसृष्ट्वा भगवान्ब्रह्मा तच्छक्तिचोदितः । ततः स्वच्छंदतोन्यानि वयांसि वयसोऽसृजत् ॥ ४२॥ अवयो व
क्षसश्चक्रे मुखतोऽजाः स सृष्टवान् । सृष्टवानुदराद्गाश्च पार्श्वाभ्यां च प्रजापतिः ॥ ४३॥ श्रीराम
भिः प्राक्कर्मसंस्काररूपाभिः प्रयुक्तः सन् तत्तद्बुद्धियुक्तैः स इत्तिभिरेतानि सृष्ट्वा सामान्यवन्नत्वात् [illegible] तस्य स्वच्छं
दतः स्वतत्कर्मवशादेव उत्पत्त्येच्छया वयसो मुखात् भक्षणार्थस्य यतेः करणे ऽसृजत तस्य स्वरूपं । यद्वा वयसोऽदे
हावस्थाविशेषणात् वयांसि पक्षिणः । ४२। अवयो वी न अजान् पार्श्वाभ्यां च गा वा एव ॥ ४३॥ श्रीहृत्के

अश्वतरा नार्दभ्यश्वजातजातीयानन्यं कृत्स्नमृगविशेषान् अन्याः प्राणिजातयस्ताश्च ४४॥ तदेवं कल्पस्यादौ देवपशून्तौ
षधीश्चसृष्ट्वा अनंतरं त्रेतायुगमुखे प्राप्ते सति सम्यग्ग्राम्यारण्यव्यवस्थया तदाध्वरसाधनत्वेनायुयोजत्त्रेतायुगेयज्ञस्याप्र
वृत्तेः ४५॥ अथग्राम्यारण्ययोर्भेदमाह गौरितिद्वाभ्यां पुरुषोमनुष्यः तस्यनरमेधेपशुत्वकल्पनात् ४६॥ श्वापदाद्याः प्राणिः

ऊषध्यः फलमूलिन्यो रोमभ्यस्तस्य जज्ञिरे। त्रेतायुगमुखे ब्रह्माकल्पस्यादौ द्विजोत्तम। सृष्ट्वापश्वोषधीः सम्यक्
युयोज सततदाध्वरे ॥४५॥ गौरजः पुरुषो मेषो अश्वाश्वतरगर्दभाः। एतान्ग्राम्यपशून्नाहुरारण्यांश्च निबोध
मे ॥४६॥ श्वापदं द्विखुरं हस्तीवानराः पक्षिपंचमाः। औं उदकाः पशवः षष्ठाः सप्तमास्तु सरीसृपाः ॥४७॥ गाय
त्रं च ऋचश्चैव त्रिवृत्सामरथंतरं। अग्निष्टोमं च यज्ञानां निर्ममे प्रथमान्मुखात् ॥४८॥ यजूंषि त्रैष्टुभं छंदः स्तो
मं पंचदशं तथा। बृहत्साम तथोक्थं च दक्षिणादसृजन्मुखात् ॥४९॥

मांसादः द्विमुखुरो गवयादिः नपुंसकमितिपाठे पशुजातमिति विशेष्यं। उदकाः कूर्मादयः सरीसृपाः सर्पगोधादयः ४७
पूर्वादिमुखेभ्यः सृष्टिमाह चतुर्भिः। गायत्र्यैवगायत्रं छंदः ऋचः ऋक् वेदनिवृत्स्तोमं स्तोत्रसाधनभूतानामृचां त्रिरावृत्या
गीयमानानां समुदायं रथंतरं सामविशेषं याज्ञानां मध्येऽग्निष्टोमं सोमयागसंस्थाविशेषं ॥४८॥ यजूंषि यजु
र्वेदं त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभं स्तोमस्तोमाख्यं पंचदशावृत्तं बृहत्साम सामविशेषं उक्थ्यं सोमसंस्थं यागं ॥४९॥ साम

सामानि सामवेदं स्तोमं स्तोमाख्यं सप्तदशं सप्तदशावृत्तं सामैव रूपं सामविशेषं अतिरात्रं सामसंस्थाविशेषं ।५०। एकविंशं एकविंश
त्यावृत्तं साम अथर्वाणं वेदं आप्तोर्यामाणं सोमसंस्थाविशेषं अनुष्टुभं छंदः वैराजाख्यं साम ।५१। सर्वेषां भूतानां कर्मस्वभावादि
वक्तुं पूर्वोक्तामेवसृष्टिं सप्रपंचामनुवदति उच्चावचानीतिसार्द्धैस्त्रिभिः। उच्चावचानि नानाप्रकाराणि देवासुरादीनि कल्पस्य ब्रह्मादि
नस्यादौ ।५२। नराः अश्वजघना मनुष्यविशेषाः किंनराश्चाश्वमुखा मनुष्यविशेषा एव। नरोऽश्वजघनेऽपिस्यात्किंनरोऽश्वमुखे नरी

सामानि जगतीछंदः स्तोमं सप्तदशं तथा। वैरूपमतिरात्रं च पश्चिमादसृजन्मुखात् ॥५०॥ एकविंशमथर्वा
णमाप्तोर्यामाणमेव च। अनुष्टुभं सवैराजमुत्तरादसृजन्मुखात् ॥५१॥ उच्चावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य
जज्ञिरे। देवासुरपितॄन्सृष्ट्वा मनुष्यांश्च प्रजापतिः ॥ ततः पुनः ससर्जादौ सकल्पस्य पितामहः ॥५२॥ यक्षा
न्पिशाचान्गंधर्वान्तथैवाप्सरसांगणान्। नरकिंनररक्षांसि वयःपशुमृगोरगान् ॥५३॥ अव्ययं च व्य
यं चैव यदिदं स्थाणुजंगमं। उत्ससर्ज तदा ब्रह्मा भगवानादिकृद्विभुः ॥५४॥ तेषां ये यानि कर्माणि
प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे। तान्येव प्रतिपद्यंते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥५५॥ ओंनमो नारायणाय॥

त्यभिधानात् नव्येत्यव्ययं स्थाणुव्येतिगच्छतिव्ययं जंगमं यद्वा अव्ययं स्थिरस्थायि व्ययं तद्विपरीतं आदिः प्रथमसृष्टिकर्ता ५४ ईश्वरस्याप्यु
पाक्तास्सृष्टौ कर्मसापेक्षत्वमाह तेषामितितेषां प्राणिनां मध्ये ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्टौ प्रतिपेदिरे तेनान्येव प्रतिपद्यंते अनुतिष्ठंति ५५॥

विष्णु० प्र० कर्माण्येवाह हिंस्राहिंस्रे हिंस्रं मारकं अहिंस्रं तद्विपरीतं कायिकं कर्म मृदु सदयं क्रूरं तद्विपरीतं मानसं कर्म ऋतं सत्यं अनृतं तद्विपरीतं वाचि
२७ कं कर्म किंचित् हिंस्रमपि धर्मः यथाग्नीषोमीयपश्वालंभनं अहिंस्रमपि परस्त्रीगमनमधर्मः किंचिन्मृदु अपि कर्म राज्ञां चोरादिरक्षण
मधर्मः किंचित् क्रूरमपि धर्मः यथा राज्ञां दुष्टशासनं। किंचित्सत्यमधर्मः यथा ब्राह्मणवधादौ असत्यमपि धर्मः ब्राह्मणवधप्राप्तौ तद
नुरक्षणाय धर्म एवेत्यतो धर्माधर्मौ विवेक्तव्यौ हिंस्रादिजन्ययोः पृथग्ग्रहणं तद्भाविता तैर्हिंस्रादिकर्मसंस्कारैर्भाविताः तस्माद्यापि
या यद्वासनाभाविनस्तेभ्यस्तदेव रोचते।५६। एवं तद्वासनानुसारेणेवेंद्रियार्थेषु भोग्येषु नानात्वमस्ति तमन्नं फलं दृष्टमित्यादि

हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते। तद्भाविताः प्रपद्यंते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥५६॥ इंद्रियार्थेषु भूतेषु शरीरेषु च स
प्रभुः नानात्वं विनियोगं च धातैव व्यसृजत्स्वयं ॥५७॥ नाम रूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रवर्त्तनं। वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः ५८

विभागेन अनेकत्वं। यद्वा इंद्रियेषु तदर्थेषु च नानात्वं श्रोत्रादित्वशब्दादित्वविभागं भूतेषु नानात्वं भूसमुद्रज्योतिर्लोकादि
भोगस्थानविभागं शरीरेषु नानात्वं द्विपाच्चतुष्पादादिभोगायतनविभागं विनियोगं च अनेन जीवेनेदं कार्यमित्या
दि। तत्तत्कर्मानुसारेण धातास्वयमेव व्यसृजत् ॥५७॥ देवादीनां भूतानां सर्वेषां नाम इंद्राग्नियमेत्यादि रूपं वज्रह २७
स्तत्वादि कृत्यानां वर्षणादहनादीनां प्रवर्त्तनं यस्ते इंद्रं दधीत्येवमादि वेदशब्देभ्य एवादौ ब्रह्मा चकारेत्यर्थः ॥५८॥ कस्त

किंच ऋषीणां नामानि वसिष्ठादीनि तस्माद्वा विशिष्टाश्रुतकार्यहृत्यादिविनियोगयोग्यानि वेदे यथा श्रुतानि तथैव कृतवान् ॥५९॥
नन्वेवं देवादिनाम नित्यानां कथं वेदेनाभिधानमित्याशंक्य प्रवाहनित्यत्वं दृष्टांतेन दर्शयति यथेति यस्मिन्वसंतादावृतौ यानि
ऋतुलिंगानि पुष्पफलादीनि पर्यये पतत्स्वृतुः पुनरावृत्तौ पतानि तानि तज्जातीयान्येव दृश्यंते यथा युगादिषु युगमन्वंतरकल्पा
द्यावर्त्तेषु भावा देवादयः तथा अनादित्वाद्वेदेन निर्दिष्टांत इत्यर्थः ॥६०॥ उपसंहरति करोतीति सिसृक्षा सर्गेच्छा शक्तिः सर्गवि

ऋषीणां नामधेयानि यथा वेदश्रुतानि वै। यथा नियोगयोग्यानि सर्वेषामपि सोकरोत् ॥५८॥ यथर्तावृतुलिंगा
नि नानारूपाणि पर्यये। दृश्यंते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥५९॥ करोत्येवंविधां सृष्टिं कल्पादौ स पुनः
पुनः। सिसृक्षाशक्तियुक्तोसौ सृज्यशक्तिप्रचोदितः ॥६१॥ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमे शे पंचमोध्यायः॥
॥मैत्रेय उवाच॥ ॥ अर्वाक्स्रोतस्तु कथितो भवता यस्तु मानुषः। ब्रह्मन्विस्तरतो ब्रूहि ब्रह्मा तमसृजद्यथा ॥१॥

धानसामर्थ्यं च ताभ्यां युक्तः सृज्यानां शक्तिरदृष्टं तया प्रचोदितः सन्करोति ॥६१॥ ॥ इति श्रीरत्नगर्भभट्टाचार्यकृता
यां वैष्णवाकूतचंद्रिकायां प्रथमेंशे पंचमोध्यायः॥ षष्ठे अर्वाक्स्रोतसां सर्गवर्णकर्मादि वर्ण्यते। सत्वादिगुणभावेन ग
तिरप्यमरादिषु। सर्वात्पन्निमन्निमित्ताहृष्टसाधनानां मनुष्याणां तद्वर्णाश्रमादीनां च सृष्टिं मैत्रेयः पृच्छति अर्वागिति ॥१॥

विस्तरं ब्रह्मन्निति पदुक्तं तदेव विवृणोति यथेति। २। जगत्सिसृक्षोः सत्याभिध्यायिनः सत्यसंकल्पस्य ब्रह्मण इति सर्वत्र संबध्यते
३। ताश्च तु मुखादिभ्यः सृष्टाः प्रजाः इदं प्रसिद्धं चातुर्वर्ण्यं चत्वारो वर्णा इत्यर्थः। ४। एतदेव विभागेन स्पष्टयति ब्राह्मणा इति
पादोरु × बिंब × वक्षस्थलतो मुखतश्च त्यस्य ब्राह्मणादिभिः प्रातिलोम्येन संबंधः। तैस्तत्स्रष्टेः प्रयोजनमाह। यज्ञेति य

यथा च वर्णानसृजद्यद्गुणांश्च महामुने। यच्च तेषां स्मृतं कर्म विप्रादीनां तदुच्यतां॥ २॥ पराशर उवाच॥ सत्याभि
ध्यायिनस्तस्य सिसृक्षोर्ब्रह्मणो जगत। अजायंत द्विजश्रेष्ठ सत्वोद्रिक्ता मुखात्प्रजाः॥ ३॥ वक्षसो रजसोद्रिक्ता
स्तथान्या ब्रह्मणोऽभवन्। रजसा तमसा चैव समुद्रिक्तास्तथा तनूः॥ ४॥ पद्भ्यामन्याः प्रजा ब्रह्मा सस
र्ज द्विजसत्तम। तमःप्रधानास्ताः सर्वाश्चातुर्वर्ण्यमिदं ततः। ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च द्विजसत्तम। पा
दोरुवक्षःस्थलतो मुखतश्च समुद्गताः॥ ५॥ यज्ञनिष्पत्तये सर्वमेतद्ब्रह्मा चकार वै। चातुर्वर्ण्यं महाभाग यज्ञसा
धनमुत्तमं॥ ६॥ यज्ञैराप्यायिता देवा वृष्ट्युत्सर्गेण वै प्रजाः॥ आप्याययंते धर्मज्ञ यज्ञाः कल्याणहेतवः॥ ७॥

यथ वैद्यत्वादभावः कर्मणि स्यादिति सूत्रेण जैमिनिः शूद्रस्याध्ययनाभावाद्यज्ञाधिकारं नमन्यते तथापि द्विजशुश्रूषाद्वारा तत्साधन
त्वाद्यज्ञादिषु साक्षादनधिकाराच्च न विरोधः। ६। यज्ञनिष्पादनस्योपयोगमाह। यज्ञैरिति त्रैताः देवास्ताय ज्ञ कर्तृन् प्रजास्तर्प ३०
यंति। अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः। अतो यज्ञाः कल्याणहेतवः। ७।

यज्ञेषु श्रेष्ठाधिकारिणो दर्शयति निष्पाद्यंत इति स्वधर्मेषु श्रौतेषु स्मार्तेषु चाभिरतैः विशुद्धाचरणोपेतैर्निर्गतैः विशुद्धाचरणोपेतैरि
ति पाठः सुगमः सद्भिर्विद्वद्भिः सन्मार्गगामिभिः सन्मार्गः सदाचारः मोक्षप्राप्त्युपायो वा तद्गामिभिः। ८। अतो धर्माधिकारित्वान्मा
नुष्यं स्तौति। स्वर्गापवर्गाविति मनुष्यान्मानुष्यं प्राप्य अभिरुचितं स्थानं उपासनानुष्ठानसमये कामना विषयः सत्यलो
काद्यपि मनुष्या एवादृष्टद्वारा भोगार्थं लोकान्संपद्यते षु यांतीति मनुष्यास्तु ताः। ९। तर्हि किं मानुष्यं प्राप्य वयाति नेत्या

निष्पाद्यंते नरैस्तैस्तु स्वकर्माभिरतैः सदा। विशुद्धाचरणोपेतैः सद्भिः सन्मार्गगामिभिः॥ ८॥ स्वर्गापवर्गौ मानुष्यात्प्रा
प्नुवंति नरा मुने। यच्चाभिरुचितं स्थानं तद्यांति मनुजा द्विज॥ ९॥ प्रजास्ता ब्रह्मणा सृष्टाश्चातुर्वर्ण्यव्यवस्थितौ। सम्यक् श्रद्धा
समाचारप्रवणा मुनिसत्तम॥ १०॥ यथेच्छावासनिरताः सर्वबाधाविवर्जिताः। शुद्धांतःकरणाः शुद्धाः सर्वानुष्ठाननिर्मलाः॥ ११॥

हता ः सृष्टाः प्रजाः यदि चातुर्वर्ण्यव्यवस्थितये सम्यक् श्रद्धापायः समाचारस्तस्मिन्प्रवणा भवंतित त्द्यांतीति पूर्वेणान्वय १०
चातुर्वर्ण्यव्यवस्था मुख्यफलमाह यथेच्छेति द्वाभ्यां। यथेच्छया आवासो गिरिकंदरादिः तत्र निरताः पुनः सर्वबाधाभिः
शीतोष्णादिपीडाभिर्विवर्जिताः सर्वबाधा इति पाठे आबाधा शारीरी दुःखं शुद्धं रागादिहीनमंतःकरणं मनो यासां ताः
शुद्धा वियुद्धपित्रमातृजाः अत एव सर्वाण्यनुष्ठानानि निर्मलान्यनुसंधिरहितानि यासां ताः॥ ११॥ श्रीकृष्ण

विष्णु० प्र० एवंनिष्कामकर्मानुष्ठानादिसाधनप्रक्रमेणतासांमनसि आशयेत्वंपदार्थेचतुर्विधान्वयव्यतिरेकैः शुद्धेतथाहरौतत्पदार्थेऽंत
३१ हृत्पुंडरीकेंऽतर्यामितयास्थिते शुद्धेशुद्धांतसंस्थितेइतिपाठकर्मधारयःसमासः शुद्धज्ञानंशुद्धविषयोपराहींगनंब्रह्माकारंज्ञा
नंभवतियेनज्ञानेनतद्विष्ण्वाख्यंतमखंडंब्रह्मपश्यति।१४। तदेवंधर्मानुष्ठानफलमुक्तमिदानींकालवशात्तदेकल्पात्प्राणिनाम
निष्टप्राप्तिमाहततइत्यादिनाततस्त्रेतायुगाख्येकिंचिदनिष्क्रांतेसतिप्रसिद्धोयोसौहरेःकालात्मकोंशःकथितःसोयंपा

शुद्धेचतासांमनसिशुद्धेंतःसंस्थितेहरौ। शुद्धज्ञानंप्रपश्यंतिविष्ण्वाख्यंयेनतत्पदं॥१४॥ ततः
कालात्मकोयोसौसचांशःकथितोहरेः। सपातयत्यघंघोरंघोरमल्पाल्पसारवत्॥१५॥ अ
धर्मबीजमुद्भूतंतमोलोभसमुद्भवं। प्रजासुतासुमैत्रेयरागादिकमसाधकं॥१६॥ श्रीः

पंरागादिकंविषयाभिलाषद्वेषमात्सर्यादिकमसाधकंपुरुषार्थप्रतिबंधकंतासुप्रजासुपातयतिक्षिपयतीतिद्वयो
रन्वयः कश्चिद्घःशब्दःसांतःकथंभूतंघोरंबहुदुःखप्रदंप्रथमं अल्पमसमर्थं अल्पाल्पसारवत्। अल्पात्पन्नद्धि
मेणसारवत्बलवत्। अत्यल्पसारवदितिपाठे अल्पंप्रमाणतः अत्यल्पसारवत्क्षीणबलंचेत्यर्थः। रागादि ३१
कंकिंभूतंअनंतरंत्वधर्मबीजभूतं।तत्रहेतुस्तमोभिनिवेशोलोभस्तयोःसमुद्भवोयस्मात्तत्॥१६॥ श्रीलक्ष्म

ततःकिमतआहतातइतितासांसहजास्वाभाविकीसिद्धिःसर्वबाधावर्जितत्वंज्ञानंचाननतायतेतेषामितिपाठेतेषांजनानां
याअष्टौसिद्धयस्ताश्चनभवंतिरसोल्लासादयश्चस्कांदेकाः। रसस्यस्वतएवांतरुल्लासःस्यात्कृतयुगेसोरसोल्लासाख्यासासि
द्धिस्तयाहंतिक्षुधंनरःस्त्रियादिनिरपेक्षेणसदातृप्ताःप्रजास्तदा। द्वितीयासिद्धिरुद्दिष्टासात्त्विकीमुनिसत्तमैः। धर्मोत्त
मत्वंतास्त्वासांसात्तृतीयाभिधीयते। चतुर्थी तुल्यतातासामायुषःसुखरूपयोः। एकांतातबलबाहुल्यंविशोषानामपंच
मी। परमार्थपरत्वेनतपोध्यानादिनिष्ठता। षष्ठीनिकामचारित्वंसप्तमीसिद्धिरुच्यते। अष्टमीचतथाप्रोक्तायत्रक्व
ततःसासहजासिद्धिस्तासांनातीवजायते। रसोल्लासादयश्चान्याःसिद्धयोष्टौभवंतिया॥१७॥ तासुक्षीणास्व
शेषासुवर्द्धमानेचपातके। द्वंद्वाभिभवदुःखार्तास्ताभवंतिततःप्रजाः॥१८॥ ततोदुर्गाणिताश्चक्रुर्वार्क्षंपार्वत
मौदकं। कृत्रिमंचतथादुर्गंपुरखर्वटकादिकत्॥१९॥

वनशायितेति।१७। पातकेवर्द्धमानेसतितासुक्षीणासुप्रत्युतान्योन्यविरुद्धद्वंद्वंयच्छीतोष्णादितज्जंयद्दुःखंतेनार्ताभवंति १८
ततश्चशीतादिभयपरिहारार्थंदुर्गाणिशीतादिपरिहारार्थंगृहाणिजंतुनिवारणार्थंत्वपिचाप्युत्यादिचक्रुरित्याह। ततोदुर्गाणीतित्रि
भिःवार्क्षादीनिवृक्षादिभवानिकृत्रिमंप्रकारादिपुरादिलक्षणंमार्गणोक्तं। नृपावासःपुरीप्रोक्ता। विशांपुरमपीष्यते। एकतोयत्र
ग्रामोनगरंचैकतःस्थितं। मिश्रंतुखर्वटंनामनदीगिरिसमाश्रितं। विप्राश्चविप्रभृत्याश्चयत्रचैववसंतिवै। सतुग्रामइतिप्रोक्तोशूद्राणां
वासएवच। पण्यक्रयादिनिपुणोश्चासुवर्णयुतंतथा। अनेकजातिसंबद्धंनैकशिल्पिसमाकुलं। सर्वदेवतसंबंधंनगरंत्वभिधीयते॥१७॥

गृहाणि च विश्च कर्म प्रोक्तानि। कृष्णं धन्यं जयं कांतं विजयं च तथा परं। सुपक्षं सुमुखं नंदं धनदं च मनोरममित्यादीनि यथान्या
यं अर्थनिमित्तानुसारेण यथावास्तुशास्त्रे। २०। वात्तोपायं जीविकासाधनं कृष्यादि हस्तसिद्धिं हस्ताभ्यां साध्याः कृतिनी तामेवा
हक्रमेजा हस्तकर्मनिमित्तां। २१। तत्र कृषिफलं प्रपंचयति व्रीहयश्चेति सार्द्धाभ्यां। अणवः क्षुद्रशालयः प्रियंगवः कंगवः उ
द्दारादेवधान्यानि दीर्घतालाः कोरदूषाः कोद्रवाः चीनकाः स्वनाम्नैव पूर्वदेशप्रसिद्धास्तत्सहिताः। २२। मसूराः मंगल्यका

गृहाणि च यथान्यायं तेषु चकुः पुरादिषु। शीतातपादिबाधानां प्रशमाय महामते॥ २०॥ प्रतिकारमिमं कृत्वा
शीतादेस्ताः प्रजाः पुनः। वार्त्तोपायं ततश्चक्रु हस्तसिद्धिं च कर्मजां॥ २१॥ व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमा अणवस्ति
लाः। प्रियंगवो ह्युदाराश्च कोरदूषाः सचीनकाः॥ २२॥ माषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः सकुलित्थकाः।
आढक्यश्चणकाश्चैव शणाः सप्तदश स्मृताः॥ २३॥ इत्येता ओषधीनां तु ग्राम्याणां जातयो मुने॥ २३॥ ओ
षध्यो यज्ञियाश्चैव ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश। व्रीहयः सयवा माषा गोधूमा अणवस्तिलाः। प्रियंगुसप्तमा ह्येता
अष्टमास्तु कुलित्थकाः २४॥

निष्पावाः शिंब्यः कुलित्थका मुद्गसदृशपत्राः। आढक्यस्तुवर्यः चणकाः हरिमंथकाः शणाः शणसुत्पादनत्वक् सप्तदशो ये षां ते इत्येतेः
ग्राम्याणां कृषिसाध्यानामोषधीनां सप्तदशजातयः। २३। ग्राम्या आरण्याश्च मिलित्वा चतुर्दश मिलित्वा चतुर्दश यज्ञियाः संख्या
तुमाह व्रीहय इत्यादि व्रीह्याद्याः श्यामाकांतानव ग्राम्यानीवाराद्या आरण्याः यज्ञसाधनभूताः यद्वाश्यामाकाः आरण्या रावटा धान्यलातं २४ ३२

नीवाराः आरण्यव्रीहयः। जर्तिलाः स्वयंजातास्तिलाः। गवेधुकाः कुंकुमसदृशबीजाः श्वेतगुंजा इति प्रसिद्धाः वेणुयवाः वंशबीजानि
मर्कटका अरण्यप्रियंगवः। २५। यज्ञनिष्पत्तये एताः स्मृता इत्यन्वयः यज्ञश्चासामोषधीनां हेतुर्वृष्टिद्वारेण॥ २६॥ प्रजानां कारणंप
रं वृद्धिहेतुत्वात् परापरविदः यज्ञः प्रजानां कारणं प्रजास्तत्कार्यमेवं विदुः। २७। अहन्यहनि पंचमहायज्ञानामनुष्ठानं ग
हस्थप्रत्यहं क्रियमाणस्य पंचसूनालक्षणस्य पापस्य शांतिदं नाशकं स्वर्गलोकफलदायि। २८। पंचसूनाम न्यूक्ताः पं

श्यामाकास्त्वथ नीवारा जर्तिलाः सगवेधुकाः। तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तद्वन्मर्कटका मुने॥ २५॥ ग्राम्यारण्याः स्मृता
ह्येता ओषध्यश्च चतुर्दश। यज्ञनिष्पत्तये यज्ञस्तथासां हेतुरुत्तमः॥ २६॥ एताश्च सह यज्ञेन प्रजानां कारणं परं॥
परापरविदः प्राज्ञास्ततो यज्ञान्वितन्वते॥ २७॥ अहन्यहन्यनुष्ठानं यज्ञानां मुनिसत्तम। उपकारकरं पुंसां क्रियमा
णाघशांतिदं॥ २८॥ येषां तु कालसृष्टोसौ पापबिंदुर्महामते। चेतःसु ववृधे ते चक्रुस्तेन यज्ञेषु मानसं॥ २९॥ वेदवा
दांस्तथा देवान्यज्ञकर्मादिकं च यत्। तत्सर्वं निंदमानास्ते यज्ञव्यासेधकारिणः॥ ३०॥ ॐ नमो नारायणाय॥

पंचसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः। कंडनी चोदकुंभी च बध्यते याश्च वाहयन्निति। २८ उपकारकं स्वर्गलोकफलदायि २८॥ तदेवं ब्रह्मस्व
ष्टानां यज्ञानामोषधीनां कथादि प्रवृत्त्याप्रवादनित्यत्वमुक्तं यज्ञानां दृष्टादृष्टलक्षणं महाफललघुक्तं तथापि तेषां केश्चिदननुष्ठाने पू
र्वोपक्षिप्तमेव रागादिकारणमाह येषां त्विति त्रिभिः। येषां चेतःसु पापस्य दुर्लेशः सूक्ष्मावस्था रागादिर्वृद्धिं ते ते यज्ञेषु मानसं चक्रुः २९
वेदस्य वादान्निर्वचनानि यज्ञानां व्यासेधकारिणः प्रतिहंतारः॥ ३०॥

अतएव प्रवृत्तिमार्गस्य व्युच्छेदकारिणः। यज्ञाननुष्ठानेदेवैरवर्षणादन्नाभावेनप्रजाहृद्देरसिद्धेः।३१। तदेवंप्रजाः सृष्ट्वाता
सांकृष्यादिनावार्तायांसिद्धायांयथागुणं सत्वोद्रेकाद्यनुसारेणब्राह्मणादीनांगृहस्थाद्याश्रमाणां चमर्यादांधर्मव्यवस्थांयथास्था
नं। अस्मिन्देशेऽयंस्वधर्मइतिस्थानानतिक्रमेणतत्तत्स्वधर्मावस्थानुसारेणधर्मोल्लोकव्यवस्थांचकृतवानितिद्वयोरन्व

प्रवृत्तिमार्गव्युच्छित्तिकारिणोवेदनिंदकाः। दुरात्मानोदुराचाराबभूवुःकुटिलाशयाः॥३१॥ संसिद्धायांतुवार्त्तायां
प्रजाःसृष्ट्वाप्रजापतिः। मर्यादांस्थापयामासयथास्थानंयथागुणं। वर्णानामाश्रमाणांचधर्मान्धर्मभृतांवर। लो
कांश्चसर्ववर्णानांसम्यग्धर्मानुपालिनां॥३२॥ प्राजापत्यंब्राह्मणानांस्मृतंस्थानंक्रियावतां। स्थानमैंद्रं
क्षत्रियाणांसंग्रामेष्वनिवर्त्तिनां॥३३॥ वैश्यानांमारुतंस्थानंस्वधर्मनुवर्त्तिनां। गांधर्वंशूद्रजातीनांपरि
चर्यानुवर्त्तिनाम्॥३४॥ अष्टाशीतिसहस्राणांयतीनामूर्ध्वरेतसां। स्मृतंतेषामरुत्स्थानंतदेवगुरुवासिनां ३५

य:॥३२॥ लोकानाह प्राजापत्यमितिक्रियावतांनित्यनैमित्तिकाग्निहोत्राद्यनुष्ठानवतां प्राजापत्यंपितृलोकः कर्मणा ३३
पितृलोकइतिश्रुतेः।३४। मारुतंस्थानंदेवलोकः यतीनामूर्ध्वरेतसांवालखिल्यानांस्थानंपश्यन्तदुरुवासिनांनैष्ठिकब्रह्मचारिणां ३५

वनौकसांवानप्रस्थानांसन्यासिनांब्राह्मणादीनांचविशेषंवक्तुंपूर्वोक्तमेवगृहस्थानांस्थानमनुवदतिप्राजापत्यमितिब्रह्मसंज्ञि
तंसत्यलोकस्थानंसत्यासांब्रह्मणः स्थानमितिवचनात्। योगिनांज्ञानिनांतदेवस्पष्टयति एकांतिनइति। यद्वायोगिनां
व्रतिकोपासकानाममृतंविष्णुपदंयतोगंगाआयाति। आश्रमिष्वेवएकांतिनोऽद्वैतध्यायिनःपरब्रह्मनिदिध्यासशीलाः

सप्तर्षीणांतुयत्स्थानंस्मृतंतद्वैवनौकसां। प्राजापत्यंगृहस्थानांन्यासिनांब्रह्मसंज्ञितं। योगिनाममृतं
स्थानंतद्विष्णोःपरमंपदं। एकांतिनःसदाब्रह्मध्यायिनोयोगिनोहिये। तेषांतुपरमंस्थानंयत्तत्पश्यंतिसूरयः॥
३७॥ गत्वागत्वानिवर्त्तंतेचंद्रसूर्यादयोग्रहाः। अद्यापिननिवर्त्तंतेद्वादशाक्षरचिंतकाः॥३८॥ तामिस्रम
धतामिस्रंमहारौरवरौरवौ। असिपत्रवनंघोरंकालसूत्रमवीचिमत्। विनिंदकानांवेदस्ययज्ञव्या
घातकारिणां। स्थानमेतत्समाख्यातंस्वधर्मत्यागिनश्चये॥३९॥ ॥इतिश्रीविष्णुपुराणेप्रथ०षष्ठोध्यायः॥

तेषांपरमंपदंब्रह्मैवयत्सूरयोजीवन्मुक्ताःपश्यंतीतिशेषंसमानं।३७। भगवदुपासकानामपितदेवस्थानंक्रममुक्त्याभव
तीत्याशयेनाह गत्वागत्वेतिद्वादशाक्षरोवासुदेवमंत्रः।३८। सुकृतीनांस्थानमुक्त्वादुष्कृतीनामाहतामिस्रमिति।
अवीचिमत्स्वार्थेतद्धितालिंगव्यत्ययश्च अवीचियदितिपाठेयंतामिस्रादितत्तेषांस्थानमिति ३९॥ इतिश्रीविष्णु०षष्ठः॥

असृजत्सप्तमे पुत्रान्मानसान्सृष्टिसिद्धये। स्वयं पुत्रादिभिः सृष्टिं दैहिकां यतनोत्पुनः। अथयो नसृष्टिं वक्ष्यन् पूर्वोक्तां यां मा
नसशारीरसृष्टिं शोकं किंचिद्विशेषं वक्तुमाह। तत इति त्रिभिः। प्रागनुक्तस्य विशेषो के स्तत इत्य एवं वत्प्रस्तावः तत्र वंशं कथंत। ननु म
नसा संकल्पमात्रेण भूतोपादानं विना भौतिकानां देहानां कथं जन्म कथं वा जडाच्छरीराच्चेतनानां जन्मेति तत्राह तच्छरीरेति।
तस्य ब्रह्मणः शरीरात्समुत्पन्नैः कार्यैर्देहैः कारणैरिंद्रियैश्च सह मनसा निमित्तभूतेन मानस्याः प्रजा जज्ञिरे। ब्रह्मशरीरभू

पराशर उवाच॥ ततोभिध्यायतस्तस्य जज्ञिरे मानसाः प्रजाः। तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः कारणैः सह॥१॥ क्षेत्रज्ञाः सम
वर्त्तंत गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः। ते सर्वे समवर्त्तंत ये मया प्रागुदाहृताः॥२॥ देवाद्याः स्थावरांताश्च त्रैगुण्यविषये स्थिताः। ए
वंभूतानि सृष्टानि स्थावराणि चराणि च॥३॥ यदास्य ताः प्रजाः सर्वा न व्यवर्द्धंत धीमतः। अथान्यान्मानसान्पुत्रान्सदृ
शानात्मनोसृजत्॥४॥

तेंद्रियाण्येवसंद्रियतद्देहानामुपादानमित्यर्थः।१। तथा धीमतश्चेतनस्य समष्टिजीवस्य तस्य ब्रह्मणो जडेभ्योपि गात्रेभ्य उ
त्पद्यमानदेहैः सह संकल्पमात्राद्बुद्धसंस्काराव्यष्टिक्षेत्रज्ञास्तद्देहाहंमानिनः समवर्त्तंत आविर्भूताः तानेवाह ते सर्वे इति।२। यद्य
पि स्थावरादिः सृष्टिस्तथापि मत्युत्कर्षो देवाद्या इत्युक्तं। त्रैगुण्यविषये ऊर्ध्वाधोमध्यरूपे इत्यर्थः। ऊर्ध्वं गच्छंति सत्वस्था इत्यादिस्मृतेः ३४
यो वनस्पृष्टेः प्रयोजनमाह। यदास्येति न व्यवर्द्धंत पुत्रपौत्रादिरूपेण वृद्धिं न प्राप्ताः अथान्यान्योन सृष्टिप्रवर्त्तकान्सृष्टवान्।४।

आत्मनः सदृशानिति यदुक्तं तेरवं ब्रह्मसमाख्यया दर्शयति नव ब्रह्माण इति।५। क्रोधाद्रुद्रसृष्टिं तत्रैवमनुसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मणः क्रो
धकारणं दर्शयन्नाह। सनंदनादय इति लोकेषु प्रजासर्गेषु स्वर्गादिस्थितिवा असक्ता हेतुर्निरपेक्षा इति। तत्रापि हेतुः सर्वे ते चागत
ज्ञानाः आगतज्ञानाः पाठांतरे अनागतज्ञानं येषां ६। एवंभूतेषु प्रजासृष्टौ निरपेक्षेषु सत्सु महात्मनो ब्रह्मणः क्रोधोभूत।७। सर्वं

भृगुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमंगिरसं तथा। मरीचिं दक्षमत्रिं च वसिष्ठं चैव मानसान्। नव ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं ग
ताः॥५॥ सनंदनादयो ये च पूर्वं सृष्टास्तु वेधसा। न ते लोकेष्वसज्जंत निरपेक्षाः प्रजासु ते। सर्वे ते चागतज्ञाना वीतरागा
विमत्सराः॥६॥ तेष्वेवं निरपेक्षेषु लोकसृष्टौ महात्मनः। ब्रह्मणोभून्महाक्रोधस्त्रैलोक्यदहनक्षमः॥७॥ तस्य क्रोधात्स
मुद्भूतं ज्वालामालाविदीपितं। ब्रह्मणोभूत्तदा सर्वं त्रैलोक्यमखिलं मुने॥८॥ भ्रुकुटीकुटिलात्तस्य ललाटात्क्रोधदी
पितात्। समुत्पन्नस्तदा रुद्रो मध्याह्नार्कसमप्रभः। अर्द्धनारीनरवपुः प्रचंडोतिशरीरवान्। विभजात्मानमित्युक्त्वा तं ब्र
ह्मांतर्दधे पुनः॥९॥

समुद्भूतमपि त्रैलोक्यं तस्य ब्रह्मणः क्रोधाज्ज्वालामालाभिर्दीपितमभूत। समुद्भूतज्वालामालेति पाठः सुगमः सर्वमखिलमिति पु
नरुक्तिरतिव्याप्तिसूचनाय। अर्द्धाभ्यां नारी च नरश्च वपुर्यस्य सः प्रचंडः अतिक्रोधनः अतिशरीरवान्स्थूलः। आत्मानं स्त्रीपुरुषरूपं
विभजस्व यत्कुर्वित्युक्त्वांतर्दधे। किं च विरुद्धरूपाहंकाराभिमानिना रुद्रस्य निर्देशेन विंशाविभक्तसृष्टिसामर्थ्यं न भवेदिति भावः।९।

विष्णु०पु०
३५

स्त्रीत्वं स्त्रीरूपं एवं पुरुषत्वं चाकरोत् ।१०। सौम्यासौम्यैरित्यस्य विवरणं शांताशांतैरिति । स्त्रीत्वं च बहुधा एकादशधा च असितैः
सितैश्च स्वरूपैर्बिभेद ।११। ततएकादशविभागात् क्रोधांशेनिर्गते सति सात्विकस्वभावमंशएवमात्मनः स्वदेहात्संभूतमात्मा
नमेव आत्मा वै पुत्रनामासीतिश्रुतेः । तं मनुं प्रजापालं प्रजापालनार्थमकरोत् ।१२। तां स्वदेहादेव संभूतां नारीं पत्न्यर्थं जगृहे

तयोक्तोऽसौ द्विधा स्त्रीत्वं पुरुषत्वं तथाकरोत् । बिभेद पुरुषत्वं च दशधा चैकधा च सः ॥१०॥ सौम्यासौम्यैस्तथा शांताशांतै
स्त्रीत्वं च स प्रभुः । बिभेद बहुधा देवः स्वरूपैरसितैः सितैः ॥११॥ ततो ब्रह्मात्मसंभूतं पूर्वं स्वायंभुवं प्रभुं । आत्मानमेव कृतवान्प्र
जापाल्यं मनुं द्विज ॥१२॥ शतरूपां च तां नारीं तपोनिर्धूतकल्मषां । स्वायंभुवो मनुर्देवः पत्न्यर्थं जगृहे विभुः ॥१३॥ तस्माच्च पु
रुषाद्देवी शतरूपा व्यजायत । प्रियव्रतोत्तानपादौ प्रसूत्याकूतिसंज्ञितं । कन्याद्वयं च धर्मज्ञ रूपौदार्यगुणान्वितं ॥१४॥ द
दौ प्रसूतिं दक्षायाथाकूतिं रुचये पुरा । प्रजापतिः स जग्राह तयोर्जज्ञे सदक्षिणः । पुत्रो यज्ञो महाभागो दांपत्यं मिथुनं ततः ॥१५

तयोर्निर्धूतकल्मषाविति देवइति विभुरिति च सापि छंदोदोषपरिहारार्थमुक्तं ।१३। व्यजायत प्रसूतवती ।१४। प्रजापतिर्मनुर्ददौ रुचिस्तु तयः ३५
स च रुचिस्तां जग्राह तयो रुच्याकूत्योर्मिथुनं जज्ञे किं तन्मिथुनं स दक्षिणः दक्षिणाकन्या तत्सहितः यज्ञो नाम्ना पुत्र इति दांपत्य
मितिपाठे तन्मिथुनं दांपत्यमभवदिति शेषः ।१५।

स्वायंभुवे आद्यमतौ मन्वंतरे यामा एव देवाः ।१६। ततस्त्रोविंशतिं वेत्यर्थः । कश्चित्तु त्रयोदश इति पठित्वा लिंगविभक्त्योर्व्यत्यासमन्वये
१७। तासां कन्यानां नामानि कथयन्नेव विवाहानाह श्रद्धेति पंचभिः श्रद्धाद्याधिष्ठात्र्यो देव्यः श्रद्धाद्य उच्यते । धर्मपत्नीनां त्रयोद

यज्ञस्य दक्षिणायां तु पुत्रा द्वादश जज्ञिरे । यामा इति समाख्याता देवाः स्वायंभुवे मनोः ॥१६॥ प्रसूत्यां च तदा दक्षश्चतस्रो
विंशतिं तथा । ससर्ज कन्यास्तासां तु सम्यङ्नामानि मे शृणु ॥१७॥ श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया तथा । बुद्धि
र्लज्जा वपुः शांतिः सिद्धिः कीर्तिस्त्रयोदशी ॥१८ पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्मो दाक्षायणीः प्रभुः । ताभ्यः शिष्टाः कनीयस्य एकाद
श सुलोचनाः । ख्यातिः सत्यथ संभूतिः स्मृतिः प्रीतिः क्षमा तथा । सन्नतिश्चानुसूया च ऊर्जा स्वाहा स्वधा तथा । भृगुर्भ
वो मरीचिश्च तथा चैवांगिरा मुनिः । पुलस्त्यः पुलहश्चैव क्रतुश्चर्षिवरस्तथा । अत्रिर्वसिष्ठो वह्निश्च पितरश्च यथाक्र
मं । ख्यात्याद्या जगृहुः कन्या मुनयो मुनिसत्तम ॥१८॥ श्रद्धा कामं चला दर्पं नियमं धृतिरात्मजं । संतोषं
च तथा तुष्टिर्लोभं पुष्टिरसूयत ॥१९॥ मेधा श्रुतं क्रिया दंडं नयं विनयमेव च । बोधं बुद्धिस्तथा लज्जा विनयं व
पुरात्मजं । व्यवसायं प्रजज्ञे वै क्षेमं शांतिरसूयत । सुखं ऋद्धिर्यशः कीर्तिरित्येते धर्मसूनवः ॥२०॥ ॥

शानां पुत्रानाह श्रद्धेति त्रिभिः चलाल लक्ष्मीः क्रिया त्रिगुणा । ततस्तमोंऽशेन दंडं रजोंऽशेन नयं सत्वांशेन विनयमनौद्धत्यरूपमसूयत । ल
ज्जा शारीरं विनयं वपुः संज्ञा व्यवसायमुद्योगं कीर्तिर्यशः संज्ञं पुत्रं पुण्यजन्या ख्यातिर्यशः तद्दिनरात्रं ख्यातिः कीर्तिरिति विभागः २०॥

विष्णु०प्र० नंदीभार्याहर्षमसूयतेत्यन्वयः। नंदीरतिः धर्मभार्याणांवंशा उक्ताः अन्यासांतुदक्षकन्यानांपुत्रान्धाता। विधातारौ भृगोः
३६ ख्यातिरसूयतेत्यादिनाउत्तराध्यायत्रयेणवक्ष्यति। २१। तत्रतान्धर्मवंशोक्त्यातत्प्रतियोगितयाबुद्धिस्तस्याधर्मस्यवंशंप्रस
क्तानुसक्त्यानित्यप्रलयादिकंचाह। हिंसेत्या। दिनाधर्मश्चाधर्मश्चब्रह्मणःपुत्रौ धर्मस्तादक्षिणेतायत्रनारायणःस्वयं
अधर्मःपृष्ठतोयस्मान्मृत्युर्लोकभयंकरइतिशुकोक्तेः। निकृतिर्वंचनंताभ्याम्नृतीतिनिकृतिभ्यांभयनरकाख्यंनपुत्र

कामान्नंदीसुतंहर्षंधर्मपौत्रमसूयत॥२१॥ हिंसाभार्यात्वधर्मस्यतयोर्जज्ञेतथानृतं। कन्याचनिकृतिस्ताभ्यांभयं
नरकमेवच॥२२॥ मायाचवेदनाचैवमिथुनंत्विदमेतयोः। तयोर्जज्ञेथवैमायामृत्युंभूतापहारिणं॥२३॥ वेदनास्वसु
तंचापिदुःखंजज्ञेथरौरवात्। मृत्योर्व्याधिजराशोकतृष्णाक्रोधाश्चजज्ञिरे। दुःखोत्तराःस्मृताह्येते सर्वेचाधर्मलक्षणाः२४
नैषांभार्यास्तिपुत्रोवासर्वेतेह्यूर्ध्वरेतसः। रौद्राण्येतानिरूपाणिविष्णोर्मुनिवरात्मज। नित्यंप्रलयहेतुत्वंजगतोस्यप्रयांतिवै॥२५

द्वयंजज्ञे। २२। एतयोर्भयनरकयोर्यथाक्रमंमिथुनंमिथुनत्वसंपादकंभार्याद्वयमिदंचताभ्यामेवअनृतनिकृतिभ्यांजज्ञइत्यर्थः २३ ३६
वेदनाचदुःखंस्वसुतंस्वयोग्यंसुतंरौरवान्नरकान्जनयामासेत्यर्थः। दुःखोत्तरादुःखोदर्कायतोऽधर्मलक्षणाःपापरूपाःयद्वाज्ञापी
नधर्मज्ञापकाःतत्फलत्वात्। २४। एषांव्याध्यादीनांचरमकार्यदुःखभोगात्मकत्वाद्रौद्राणितामसानिअतोजगतोनित्यंप्रलयहेतुत्वंप्रयांति २५॥

नित्यंप्रलयहेतुप्रसंगान्नित्यसर्गहेतून्नित्यस्थितिहेतूंश्चाह दक्षइतिद्वाभ्यां २६। वीर्यंतेजएवधनंयेषांते। वीर्यधराइतिवापाठः। २७। न
नुमन्वादीनांकदाचित्कामानांकथंनित्यसृष्ट्यादिहेतुत्वमित्याशयेनपृच्छति। येयमितिनित्याभावःनित्यप्रलयः। २८। तैस्तैर्दक्षम
न्वादिरूपैः शक्त्याधारद्वाराभगवानेवकरोति अतोनात्रदोषप्रसंगइत्यर्थः अयुक्तिन्नान् अव्याहतान्। २९। तत्रप्रथमंप्रलयंचतु

दक्षोमरीचिरत्रिश्चभृग्वाद्याश्चप्रजेश्वराः। जगत्यत्रमहाभागानित्यंसर्गस्यहेतवः॥२६॥ मनवोमनुपुत्राश्चभूप
वीर्यधराश्चये। सन्मार्गाभिरताःशूरास्तेनित्यंस्थितिकारिणः॥२७॥ मैत्रेयउवाच येयंनित्यास्थितिर्ब्रह्मन्नित्यःसर्गस्त्वयेरितः। नित्याभावश्चतेषांवैस्वरूपंममकथ्यतां॥२८॥ पराशरउवाच सर्गस्थितिविनाशांश्चभगवान्मधुसू
दनः। तैस्तैरूपैरचिंत्यात्माकरोत्यव्याहतान्विभुः॥२९॥ नैमित्तिकःप्राकृतिकस्तथैवात्यंतिकोद्विज। नित्यश्चसर्व
भूतानांप्रलयोयंचतुर्विधः॥३०॥ ब्राह्मोनैमित्तिकस्तत्रयच्छेतेजगतःपतिः। प्रयातिप्राकृतेचैवब्रह्मांडंप्रकृतौलयं३१
ज्ञानादात्यंतिकःप्रोक्तोयोगिनःपरमात्मनि॥ नित्यःसदैवजातानांयोविनाशोदिवानिशं॥३२॥॥

र्विधंप्रपंचयति नैमित्तिकइति॥३०॥ यच्छेतेयदाशेते ब्रह्मातदाब्रह्मनिद्रानिमित्तोनैमित्तिकः। ब्रह्मांडंयदाप्रकृतौलयंयाति
तदाप्राकृतिकइत्यर्थः। ३१। ज्ञानात्परमात्मनियोगिनोलयआत्यंतिकः सदैवदीपज्वालावत्सातत्येनजातानांयोनि
रंतरोविनाशःसनित्यः ३२॥

विष्णु० प्र० त्रिविधां सृष्टिमाह प्रसूतिरिति प्रलयावसाने प्रकृतेः सकाशाद्या महदादिप्रसूतिः सा प्राकृतिः सृष्टिः अवांतरप्रलयादनु पश्चाद्या
३७ सृष्टिः सा दैनंदिनी ब्रह्मणो दिने दिने प्राप्या भवतीति तथा। ३३। भूतानीति अस्मदादिसृष्टिप्रवाहो नित्यसर्ग इत्यर्थः। ३४। आत्यंति
कप्रलयवदात्यंतिकसृष्टेरभावात्सृष्टिस्त्रिविधैव स्थितेर्नैमित्तिकत्वादिभेदाभावादेकैवेत्युपसंहरति एवमिति। ३५। तर्हि विष्णुः
सर्वदेहेषु सदा स्थितत्वात्कालभेदेन उत्पत्त्यादयो न स्युरित्यत आह सृष्टीति। तथापि विष्णुशक्तीनां सत्वादीनां तत्तत्कालभेद

प्रसूतिः प्राकृतेर्या नु सा सृष्टिः प्राकृती स्मृता। दैनंदिनी तथा प्रोक्ता यांतरप्रलयादनु॥ ३३॥ भूतान्यनुदिनं यत्र जायंते मुनि
सत्तम। नित्यः सर्गो हि स प्रोक्तः पुराणार्थविचक्षणैः॥ ३४॥ एवं सर्वशरीरेषु भगवान्भूतभावनः। संस्थितः कुरुते विष्णुरुत्पत्तिस्थि
तिसंयमान्॥ ३५॥ सृष्टिस्थितिविनाशानां शक्तयः सर्वदेहिषु। वैष्णव्यः परिवर्त्तंते मैत्रेयाहर्निशं सदा॥ ३६॥ गुणत्रयमयं
ह्येतद्ब्रह्मशक्तित्रयं महत्। योतियाति सयात्येव परं नावर्त्तते पुनः॥ ३७॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे सप्तमोध्यायः॥

न संचारित्वान्नायं दोष इति भावः। सदा नित्यमेव अहर्निशमविच्छेदेन। ३६। यस्मात्त्रिगुणात्मकं शक्तित्रयं परिवृत्त्या सृष्ट्यादिप्रवाहो भ
वति अतो गुणत्रयातीतस्य न पुनस्तत्प्रवाहपात इत्याह गुणत्रयेति ब्रह्मशक्तित्रयं सृष्ट्यादिरूपं ब्रह्मनिमित्तं संबोधनं वा योतियाति अति ३८
क्रम्य गच्छति परं पदं यात्येव पुनर्नावर्त्तते। न स पुनरावर्त्तत इति श्रुतेः। यद्वा सृष्ट्यादिरूपं शक्तित्रयं गुणत्रयमयं तत्कार्यं महद्ब्रह्मवयोतिशय्य
न विषिच्य यातिजानाति अथवा एतच्छक्तित्रयमतिअतिक्रम्य वर्त्तमानं महद्ब्रह्म यो जानाति शेषं समानं ३७ इति श्रीवैष्ण० सप्तमः॥ ॥

अष्टमे रुद्रसर्गोथ श्रियश्च प्रक्रमोदितः। शंकोययाविष्णुशक्त्याव्याप्तमेतच्चराचरं। दक्षकन्यापरिणीता धर्मवंशोक्तस्तत्संततियोगितया बुद्धिस
स्य धर्मस्य नित्यप्रलयहेतुस्तामसं वंशमुक्त्वा इदानीं तदनुवादपूर्वकं दक्षकन्यान्वयमनुवर्त्तयितुं तत्कन्यापरिणेतृमुख्यनीललोहितरुद्रस्य
सर्गं प्रस्तौति कथित इति। तमसोधर्मादेरयं तामसः यद्यपि ख्यातिः सत्यथ संभूतिर्नित्यं दृश्यतन्मेण ख्यातेरन्वयः प्रथममेवोचितोग्य
स्तथापि तत्कथाया अविवितत्वात्सम्भ्राद्दृश्यते। यद्वा एवोक्तो नाम सा दुद्रसर्गादन्योपि कुमारसर्गांतर्भूतः सात्विको रुद्रसर्गस्तमि

पराशर उवाच॥ ॥कथितस्तामसः सर्गो ब्रह्मणस्ते महामुने। रुद्रसर्गं प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु॥ १॥ कल्पादावात्म
नस्तुल्यं सुतं प्रध्यायतस्ततः। प्रादुरासीत्प्रभोरंके कुमारो नीललोहितः॥ रुदन्वै सुस्वरं सोथ द्रवंश्च द्विजसत्तम॥ २॥ किं
रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदंतं प्रत्युवाच वै। नाम देहीति तं सोथ प्रत्युवाच प्रजापतिं। रुद्रस्त्वं देव नाम्नासि मा रोदीर्धैर्यमावह।
॥ ३॥ एवमुक्तः पुनः सोथ सप्तकृत्वा रुरोद वै। ततोन्यानि ददौ तस्मै सप्त नामानि स प्रभुः। स्थानानि चैषामष्टानां पत्नीः
पुत्रांश्च वै विभुः॥ ४॥ भवं शर्वमथेशानं तथा पशुपतिं द्विज। भीममुग्रं महादेवमुवाच स पितामहः॥ ५॥ ॥श्रीः

मप्रतिपत्तिसंबंधः। १। रुदन्द्रवन्प्रादुरासीदिति रुद्रनामनिरुक्तिः। एवमुक्तस्तत्र रुद्रं द्रुद्रुवुश्च समंततः। रोदनाद्द्रवनाच्चैव रुद्र
नामेति विश्रुतः। इति वायूक्तेः। नीललोहितत्वं इतिवर्णद्वययोगात्। भूत्वा लोहितवर्णश्च पुनर्नीलत्वमागतः नीललोहित
इत्येवं तेनासाव भवत्प्रभुरिति स्कांदोक्तेः। २। हे देव नाम्ना त्वं रुद्रोसि रोदनाद्द्रवणाच्चेत्यर्थः। परमेश्वरस्यापि रोदनादिशिशुत
नाट्यं वा नानापितृत्वं न तत्रूपलोकसंग्रहार्थं। अत एवाश्चर्यत्वान्नामनिरुक्तिहेतुत्वं रोदनादेस्तस्येश्वरत्वं देवशब्देन स

विष्णु० प्र० प्रकाशात्ववामिनासंबोध्यत्वात्। आत्मनस्तुल्यं सुतं प्रध्यायत इत्युक्तत्वात्। ३। रुद्रादिनामोपाधिपदादष्टनामित्युच्यते। ४। सप्त
३८ नामान्याह भवमित्यादितन्नाम्नाभवमित्युवा। तस्य भवादिनामानिवकारेत्यर्थः। ५। तद्वाहवक्र इति अष्टस्थानान्याह सूर्य इति
सर्पोदयएवाभिव्यक्तिहेतुत्वात्तनवउच्यंते। दीक्षितो ब्राह्मण इति स्वधर्मानुष्ठानरिक्ते च्छेदे परमात्माभिव्यक्तेस्तन्मूर्तित्वं आत्मान
स्याष्टमीमूर्तिः शिवस्य परमात्मनः या पकेनस्म तस्त्रांविश्वंतस्माच्छिवात्मकं स्थानेष्वेतेषु येरुद्रंध्यायंति प्रणमंति च। तेषाम्

नकेनामान्यथैतानि स्थानान्येषां चकारसः। सूर्योजलंमही वायुर्वह्निराकाशमेव च। दीक्षितो ब्राह्मणः सोम इत्येता
स्तनवः क्रमात्॥६॥ सुवर्चसा तथैवोमा विकेशी वा पराशिवा। स्वाहा दिशस्तथा दीक्षा रोहिणी च यथा क्रमं। सूर्यादी
नां नरश्रेष्ठ रुद्राद्यैर्नामभिः सह। पत्न्यस्स्मृता महाभाग तदपत्यानि मे शृणु॥७॥ येषां सूतिप्रसूतैश्च इदमापू
रितं जगत्॥ शनैश्चरस्तथा शुक्रो लोहितांगो मनोजवः। स्कंदस्स्वर्गोसंतानो बुधश्चानुक्रमात्स्मृता॥८॥

स्तनुर्देवोददाति परमंपदमिति वा पूर्वकेः। रुद्रभवादीनां क्रमात्सूर्यजलादिस्थानाष्टकं तनवो मूर्तयः॥६। स्ववर्चसाद्याः सूर्या ३८
दीनां यथा क्रमं पत्न्यः स्मृताः नामभिः सह रुद्रादीनि नामान्यपि स्मृतानीत्यनुवादः। ७। सूतिप्रसूतैः पुत्रपौत्रादिभिः लो
हितांगो मंगलो मनोजवो वायुविशेषो वायोरपत्यं स्कंदः स्कंदः कार्तिकेयो वह्नेः स्वर्गस्य गोधिष्ण्यनी देवता आकाशस्य संता
नानस्तदधिष्ठाता देवो दीक्षितस्य॥८॥

उक्तस्य रुद्रस्य सर्गस्य प्रसक्तोपयोगमाह एवंप्रकार इति सती नं दक्षस्य कन्या दक्षकोपात् पित्रा दक्षेण यज्ञे रुद्रावज्ञातो भूतात्क
लेवरं तत्याज अतस्तस्याः संततिर्नाभूदिति भावः। ९। मेनायां हिमवद्भार्यायां अनन्यां भक्तैकनिष्ठां। १०। नारायणस्य या पत्नी
तां च श्रियं स्म सूयते इत्यन्वयः। ११। क्षीराब्धौ समुत्पन्नायाः कथं ख्यात्यामुत्पत्तिः। उत्पन्नस्योत्पत्तेरसंभवादिति प्रश्नार्थः। १२
उत्तरस्यायं भावः। तस्या उत्पत्तिमत्त्वे भवेदयं विरोधः जगदुपादानभूतायाः सर्वगतायाः सत्वात्मिकायाश्च विष्णुशक्तेर्वि

एवंप्रकारो रुद्रोसौ सतीं भार्यामविंदत। दक्षकोपाच्च तत्याज सा सती स्वं कलेवरं॥९॥ हिमवद्दुहिता साभून्मेनायां द्विज
सत्तम। उपयेमे पुनश्चोमामनन्यां भगवान्भवः॥१०॥ देवौ धातृविधातारौ भृगोः ख्यातिरसूयत। श्रियं च देवदेवस्य
पत्नी नारायणस्य या॥११॥ मैत्रेय उवाच क्षीराब्धौ श्रीः पुरोत्पन्ना श्रूयतेमृतमंथने। भृगोः ख्यात्यां समुत्पन्ने
त्येतदाह कथं भवान्॥१२॥ पराशर उवाच नित्यैवसा जगन्माता विष्णोः श्रीरनपायिनी। यथा सर्वगतो विष्णुस्त
यं थैवेयं द्विजोत्तम॥१३॥ अर्थो विष्णुरियं वाणी नीतिरेषा नयो हरिः। बोधो विष्णुरियं बुद्धिर्धर्मोसौ सत्क्रिया त्वियं॥१४

रिर्वांशेनाविर्भावतिरोभावौ भावैते न पूर्वं भृगुख्यात्यारा विर्भूता या दुर्वाससः शापेन च तिरोभूतायाः पुनः क्षीरनिधेराविर्भाव
मात्रं वर्ण्यते इति। तदेवाह नित्यैवसेत्यादिना। १३। लक्ष्मीनारायणयोः सर्वात्मत्वं तयोस्तथोपासनार्थं प्रपंचयति अर्थो विष्णु
रित्यादिनाध्यायसमाप्ति अर्थो अभिधेयः वाणी तदभिधायिवाक्। नीतिर्दंडनीतिः एषा श्रीर्नयः सामाद्युपायः। बोधो बोधार्थं बुद्धिस्त
दभिव्यंजिका निश्चयात्मिका धीवृत्तिः धर्मो पूर्वसत्क्रियायास्ततसाधनं यागादि॥ १४॥ श्रीगोपाल ॥४प्रकाश४॥

विष्णु० प्र० भूधरो गिरिर्भूपतिर्वा। यहच्छालाभैरलंप्रत्ययः संतोषः तत्कृता निर्वृत्तिस्तुष्टिः।१५। अपेक्षामात्रमिच्छा तदनुवृत्तिः कामः।१६॥
पत्नीशालादी। सितपत्नी गृहं नाम्वंशो हविर्गृहा पूर्वसंस्थापत शालाख्यं गृहं वितानिष्ठकावयनं इध्माकाष्ठं ॥१७॥
३८ सामस्वरूपी रथंतरादिसामरूपः उद्गीतिस्तद्गानव्यापाररूपा हुताशनो वासुदेवः स्वाहा लक्ष्मीः।१८। अवकाशो वि

स्तारणं विष्णुरियं स्पृष्टिः श्रीर्भूमिर्भूधरो हरिः। संतोषो भगवांल्लक्ष्मीस्तुष्टिर्मैत्रेय शाश्वती ॥१५॥ इच्छा श्रीर्भगवान्कामो
यज्ञो सा दक्षिणा तु सा। आज्याहुतिरसौ देवी पुरोडाशो जनार्दनः।१६॥ पत्नीशाला मुरं बल लक्ष्मीः प्राग्वंशो मधुसूदनः।
चितिर्लक्ष्मीर्हरिर्यूप इध्मा श्रीर्भगवान्कुशाः।१७॥ सामस्वरूपी भगवानुद्गीतिः कमलालया। स्वाहा लक्ष्मीर्जगन्ना-
थो वासुदेवो हुताशनः ॥१८॥ शंकरो भगवान्शौरिः श्रीः गौरी द्विजोत्तम। मैत्रेय केशवः सूर्यस्तत्प्रभा कमलालया।
विष्णुः पितृगणाः पद्मा स्वधा सा शाश्वतपुष्टिदा। द्यौः श्रीः सर्वात्मको विष्णुरवकाशोऽतिविस्तरः ॥१९॥ शशांकः श्रीधरः
कांतिः श्रीस्तस्यैवानपायिनी। स्मृता लक्ष्मीर्जगच्चेष्टा वायुः सर्वत्रगो हरिः।२०॥ जलधिर्द्विज गोविंदस्तद्वेला कम
लालया। लक्ष्मीस्वरूपमिंद्राणी देवेंद्रो मधुसूदनः।२१॥ ३८

ल्लुर्द्यौः श्रीः।१९। धृतिर्धारणं जगच्चेष्टा लक्ष्मीः तत्कर्ता वायुर्हरिः स्मृतिरितिपाठे अनुभूतेर्थे संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिरि
तिपाठः सुगमः।२०। जलं जलधिर्गोविंद इति पाठः क्वचित्। जलधिः जलधेः षष्ठीलोप आर्षः दसः लक्ष्मीस्वरूपमिति व्यत्ययेन क्लीबत्वं।२१

धूमोर्णा यमभार्या। ऋद्धिः कुबेरभार्या धनेश्वरः कुबेरः।२२। गौरी जलेशभार्या देवसेना पतिः कार्त्तिकेयः।२३। अवष्टंभः पुरुषकारः
कि शक्तिस्तत्सामर्थ्यं। काष्ठा निमेषात्मिका निमेषाक्षिपक्ष्मपतनोपलक्षितः कालः मुहूर्त्तो घटिकाद्वयं। कला त्रिंशद्भागः।२४॥ ज्योत्स्ना
प्रभा प्रदीपो हरिः हरिविशेषणं सर्वः सर्वाधिष्ठानरूपः द्रुमसंस्थितिर्द्रुमाकारः लतायाः आश्रयः।२५। वरः पतिः वधूर्जाया ॥२६ ४०

यमश्चक्रधरः साक्षाद्धूमोर्णा कमलालया। ऋद्धिः श्रीः श्रीधरो देवः स्वयमेव धनेश्वरः ॥२२॥ गौरी लक्ष्मीर्महाभागा केश
वो वरुणः स्वयं। श्रीर्देवसेना तत्पाता देवसेनापतिर्हरिः ॥२३॥ अवष्टंभो गदापाणिः शक्तिर्लक्ष्मीर्द्विजोत्तम। काष्ठा लक्ष्मी
र्निमेषोसौ मुहूर्त्तोसौ कला तु सा ॥२४॥ ज्योत्स्ना लक्ष्मीः प्रदीपोसौ सर्वः सर्वेश्वरो हरिः। लताभूता जगन्माता श्रीर्विष्णु
र्द्रुमसंस्थितिः ॥२५॥ विभावरी श्रीर्दिवसो देवश्चक्रगदाधरः। वरप्रदो वरो विष्णुर्वधूः पद्मवनालया ॥२६॥ नदस्वरूपी
भगवान्श्रीर्नदीरूपसंस्थितिः। ध्वजश्च पुंडरीकाक्षः पताका कमलालया। तृष्णा लक्ष्मीर्जगत्स्वामी लोभो नारायणः
परः। रतिरागौ च धर्मज्ञ लक्ष्मीर्गोविंद एव च ॥२७॥ किं चातिबहुनोक्तेन संक्षेपेणेदमुच्यते। देवतिर्यङ्मनुष्याद्येषु पुं
नाम्नि भगवान्हरिः। स्त्रीनाम्नि लक्ष्मीर्मैत्रेय नानयोर्विद्यते परं ॥२८॥ ॥इति श्रीविष्णुपुराणे प्र० अष्टमोध्यायः

इतस्ततः पुनःपुनरुत्पादित्सा तृष्णा देयस्यादित्सा निषिद्धलिप्सा वा लोभः रतिस्तत्कालजप्रियसंगजा प्रीतिः रागः कामः
रतिस्तत्पत्नीति केचित्। लक्ष्मीर्गोविंद एव चेति यथासंख्यं।२७। अनयोराभ्यां परमन्यन्नास्तीति ॥२८ प्रथमेष्टमः॥
॥७॥ इह दुर्वाससः शापान्निरोधानं श्रियस्ततः। हरेस्तुत्याब्धिमथनाच्छ्रियो जन्मादि वर्ण्यते ॥१॥ श्रीगोपाल॥

तदेवं मैत्रेय कृताज्ञेयपरिहारार्थं सर्वाभतं प्रपूर्यचिह्नो श्र लक्ष्म्या अपि नित्यत्वमुक्त्वा इदानीमाविर्भावतिरोभावाभ्यां मैत्रेयोक्तविरोधं परिहर्तुमाह। इदं चेत्यादिना पूर्वं भृगुसुतासतीत्येतेन ग्रंथेन भृगुसुता पित्र्यर्थार्थसीरा औ जाते त्युच्यते। इदं च शृणु। मयाप्येवमेवसंदिह्यानेन मरीचेः सकाशादेतच्छ्रुतमासीत्॥१॥ तत्र प्रथमं भृगुसुताया स्तिरोधाने कारणं वक्तुमाह।

पराशर उवाच॥ ॥इदं च शृणु मैत्रेय यत्पृष्टोऽहमिह त्वया। श्रीसंबंधं मयाप्येतच्छ्रुतमासीन्मरीचिनः॥१॥ दुर्वासाः शंकरस्यांशश्चचार पृथिवीमिमां। स ददर्श स्रजं दिव्यामृषिर्विद्याधरीकरे॥२॥ संतानकानामखिलं यस्या गंधेन वासितं। अतिसेव्यमभूद्ब्रह्मंस्तद्वनं वनचारिणां॥३॥ उन्मत्तव्रतधृग्विप्रस्तां दृष्ट्वा शोभनां स्रजं। तां ययाचे वरारोहां विद्याधरवधूं ततः॥४॥ याचिता तेन तन्वंगी मालां विद्याधरांगना। ददौ तस्मै विशालाक्षी सादरं प्रणिपत्य तं। तामादायात्मनो मूर्ध्नि स्रजमुन्मत्तरूपधृक्। कृत्वा स विप्रो मैत्रेय परिबभ्राम मेदिनीं॥५॥ स ददर्श समायांतमुन्मत्तैरावते स्थितं। त्रैलोक्याधिपतिं देवं सह देवैः शचीपतिं। तामात्मनः स शिरसः स्रजमुन्मत्तषट्पदां॥ आदायामरराजाय चिक्षेपोन्मत्तवन्मुनिः। गृहीत्वामरराजेन स्रगैरावतमूर्द्धनि। न्यस्ता रराज कैलासशिखरे जाह्नवी यथा॥६॥

दुर्वासा इति शंकरस्यांश इत्यनेन शक्रशापे सामर्थ्यमपराधासहिष्णुत्वं चोक्तं।२। संतानो देवतरुस्तदीयानां पुष्पाणां मालां यस्या गंधेन वासि-
तं सद्वनमखिलं वनचराणामतिसेव्यमभूत्।३। उन्मत्तव्रतधृक् योगिनो हि जडोन्मत्तपिशाचा इव वर्त्तंते। तां स्रजं तां विद्याधरवधूं याचितवा-
निति द्विकर्मकोधातुः।४। तां स्रजमात्मनो मूर्द्धनि कृत्वा मेदिनीं परिबभ्रामेत्यन्वयः।५। ऐरावतमूर्द्धिन्यस्ता सा तु कैलासशिखरे जाह्नवी विराजद्गु॥

मदेनांधकारिते जातांधकारे अक्षिणी यस्य सो गंधाकृष्टेन करेण करिणां करस्यैव घ्राणत्वात्।७। अतिस्तब्धो सि गर्वितोसि श्रियो धाम लक्ष्म्या निवासभूतं।८। नोक्तं तत्त्वया हर्षेणोत्फुल्लौ विकासितौ कपोलौ यस्य तथाभूतेन सता त्वया शिरसि न धृता वा।९। न वत्तां बहुमन्यसे अतस्त्रैलोक्यश्रीस्त्वदीया त्रैलोक्यैश्वर्यं।१०। किंच अतो द्विजमात्रं सादृश्यज्ञानान्मानिना अमरराजोहमित्यभिमानवता॥

मदांधकारिताक्षोऽसौ गंधाकृष्टेन वारणः। करेणाघ्राय चिक्षेप तां स्रजं धरणीतले॥७॥ ततश्चुक्रोध भगवान्दुर्वासा मुनिसत्तमः।
मैत्रेय देवराजं तं क्रुद्धश्चैतदुवाच ह। ऐश्वर्यमददुष्टात्मन्नतिस्तब्धोऽसि वासव। श्रियो धाम स्रजं यस्त्वं मद्दत्तां नाभिनंदसि॥८॥ प्र-
साद इति नोक्तं ते प्रणिपातपुरःसरं। हर्षोत्फुल्लकपोलेन न चापि शिरसा धृता॥९॥ मया दत्तामिमां मालां यस्मान्न बहुम-
न्यसे। त्रैलोक्यश्रीरतो मूढ विनाशमुपयास्यति॥१०॥ मां मन्यसे त्वं सदृशं नूनं शक्रेतरैर्द्विजैः। अतोऽवमानमस्मासु मा-
निना भवता कृतं॥११॥ मद्दत्ता भवता यस्मात्क्षिप्ता माला महीतले। तस्मात्प्रनष्टलक्ष्मीकं त्रैलोक्यं ते भविष्यति॥१२॥ यस्य
संजातकोपस्य भयमेति चराचरं। तं त्वं मामतिगर्वेण देवराजावमन्यसे॥१३॥ पराशर उवाच महेंद्रो वारणस्कंधाद-
वतीर्य त्वरान्वितः। प्रसादयामास मुनिं दुर्वाससमकल्मषं॥१४॥

न्यस्ता मम मावमानं कृतं।११। सहेतुकं शापमदाद्दित्याह यस्मादिति। गजेन क्षिप्तापि यात उपेक्षिता इति तवैव क्षिप्ता इत्युक्तं। तस्मान्मालायाः
धरणीक्षेपदोषात्। त्वदीयं त्रैलोक्यं प्रणष्टलक्ष्मीकं दारिद्र्याभिभूतं भविष्यति पूर्वं मालाया ध्व अबहुमानात् हीना शालक्षणाः शा- १४
पः अयं च भूक्षेपाद्दारिद्र्याभिभवरूप इत्यपौनरुक्त्यं।१२। यथा कथंचित्संजातकोपस्यैव यस्य मम।१३। अकल्मषं सापराधे शापदाना-

अन्येतेमुनयोदयालवःक्षमाशीलाः अ(?)अहं तु न तथा।१५। तदेवाह गौतमादिभिरन्यैस्त्वं गर्वमापादितोलंभितः गौतमोऽपि स्वभार्यया अहल्यायाधर्षणेत्वां सर्वांगभगोभवेति शप्त्वा प्रसादितः सन् सर्वांगनेत्रं चकारेत्येवं कारुणिकत्वं ममेति भावः। अक्षांतिरसहिष्णुता सैव सारस्तापोबलं तदेव सर्वस्वं यस्य तं।१६। वसिष्ठाद्यैरुच्चकैरुन्नतैः अथवा उच्चके रुन्नमितैः शिरोभि

४१

८ प्रसाद्यमानः स तदा प्रणिपातपुरःसरं। प्रत्युवाच सहस्राक्षं दुर्वासा मुनिसत्तमः॥ नाहं कृपालुहृदयो न च मां भजते क्षमा। अन्ये ते मुनयः शक्र दुर्वाससमवेहि मां॥१५॥ गौतमादिभिरन्यैस्त्वं गर्वमापादितो मुधा। अक्षांतिसारसर्वस्वं दुर्वाससमवेहि मां॥१६॥ वसिष्ठाद्यैर्दयासारैः स्तोत्रं कुर्वद्भिरुच्चकैः। गर्वं गतोसि येनैवं मामप्यद्यावमन्यसे॥१७॥ ज्वलज्जटाकलापस्य भृकुटीकुटिलं मुखं। निरीक्ष्य कस्त्रिभुवने मम यो न भयं गतः॥१८॥ नाहं क्षमिष्ये बहुना किमुक्तेन शतक्रतो। विडंबनामिमां भूयः करोष्यनुनयात्मिकां॥१९॥

रुच्चासनोपविष्टस्य तव स्तवं कुर्वद्भिर्गर्वं नीतोसि येन हेतुना मामप्युक्तस्वरूपमवमन्यसे।१७। ज्वलज्जटाकलापो यस्य तस्य ज्वलज्जटाकलापस्येति वा पाठः। मम मुखं निरीक्ष्य यो भयं न गतः स कः न कोपीत्यर्थः वशं गत इति वा पाठः।१८। विडंबनामुपहासं अनुनयात्मिकां सांत्वनरूपं॥१९॥ ४१

विप्रो दुर्वासाः २० अपध्वस्तं नष्टप्रायं सत्वाभावान्निःश्रीकं भोग्यवस्तुरहितं ओषध्यादिभोगाभावं तत्साधनयज्ञाद्यभावं वाह। संक्षीणेत्यादि।२१। निःसत्वा धैर्यशून्या अत एव लोभादिभिरुपहतेंद्रियाः अतः स्वल्पेप्यर्थे साभिलाषाः।२२। एतदेव स्पष्टयति यत इति यतः यत्र सत्वं तत्र लक्ष्मीः सत्वं चानुसारि लक्ष्म्या अनुवर्ति एवं सत्वलक्ष्म्योः परस्पराविनाभूतत्वात् श्रीनिवृत्त्या सत्वनिवृत्तिमा

पराशर उवाच॥ इत्युक्त्वा प्रययौ विप्रो देवराजोपि तं पुनः। आरुह्यैरावतं ब्रह्मन्प्रययावमरावतीं॥२०॥ ततः प्रभृति निःश्रीकं सशक्रं भुवनत्रयं। मैत्रेयासीदपध्वस्तं संक्षीणौषधिवीरुधं॥२१॥ न यज्ञाः समवर्त्तंत न तपस्यंति तापसाः न च दानादिधर्मेषु मनश्चक्रे तदा जनः। निःसत्वाः सकला लोका लोभाद्युपहतेंद्रियाः। स्वल्पेपि हि बभूवुस्ते साभिलाषा द्विजोत्तम॥२२॥ यतः सत्वं ततो लक्ष्मीः सत्वं भूत्यनुसारि च। निःश्रीकाणां कुतः सत्वं विना तेन गुणाः कुतः॥२३ बलशौर्यप्रभावश्च पुरुषाणां गुणैर्विना। लंघनीयः समस्तस्य बलशौर्यविवर्जितः॥२४॥ भवत्यपध्वस्तमति लंघितः प्रथितः पुमान्॥२५॥

ह निःश्रीकाणामिति। तेन सत्वेन विना गुणा उदार्यसंतोषशीलादयः कुतः।२३। अतोनर्थपरंपरामाह बलेति। बलं सामर्थ्यं शौर्यं परजयं प्रत्युत्साहः। लंघनीयोऽभिभाव्यः।२४। प्रथितः ख्यातोपि लंघितः अवज्ञातः अपध्वस्तमतिर्नष्टप्रज्ञो भवति।२५।

विष्णु०अ० निर्जिताइतिइंद्रापराधेनैत्रैलोक्यस्यनिःश्रीकत्वं अतस्त्रैलोक्यांतर्वर्तित्वाद्दैत्यानामपिनिःश्रीकत्वसाम्ये पिउदार्यादिगु
४२ णत्वप्रकृतिच्युतादेवानिर्गुणाप्रकृतिकेईत्यैर्जिताइतिसंगच्छतेहुताशनपुरोगमाअग्नेर्दूतत्वात्पुरोगमनं।अग्निर्देवानां
दूतआसीदितिश्रुतेः।२६।यथावत्कथितेवृत्तांतेब्रह्मासुरानाह।२७।विष्णुंशरणंव्रजध्वमितिसंबंधः।शरण्यत्वमेव

एवमत्यंतनिःश्रीके त्रैलोक्येसत्ववर्जिते।देवान्प्रतिबलोद्योगंचक्रुर्दैतेयदानवाः।।लोभाभिभूतानिःश्रीकादै
त्याःसत्वविवर्जिताः।श्रियाविहीनैर्निःसत्वैर्देवैश्चक्रुस्ततोरणं।निर्जितास्त्रिदशादैत्यैरिंद्राद्याःशरणंययुः।पि
तामहंमहाभागंहुताशनपुरोगमाः।।२६।।यथावत्कथितोदेवैर्ब्रह्माप्राहततःसुरान्।।२७।। ब्रह्मोवाच परा
परेशंशरणंव्रजध्वमसुरार्दनं।उत्पत्तिस्थितिनाशानामहेतुंहेतुमीश्वरं।प्रजापतिपतिंविष्णुमनंतमपराजितं।।२८।।

ह परापरेशमित्यादिविशेषणैः परेब्रह्मादयः अपरेकीटादयः तेषामीशंईश्वरमव्याहतेच्छं अतःगंइंत उत्पत्त्यादीनांहे
तुंस्वयमहेतुं अतएवनित्यसिद्धं अतएवप्रजापतिनामस्मदादीनांपतिंनियंतारंतत्कुतः विष्णुं सर्वत्रांतर्यामितयाप्रवेशनशी ४२
लंप्रवेशनेनप्राप्तंपरिच्छेदंवारयितिअनंतं देशाद्यपरिछिन्नं दैत्यपराजितानामस्माकंतद्‌जनेनकिमतआह अपराजितंजयैकशीलं २८

जगदुत्पादिहेतुत्वंसमर्थयतिप्रधानपुंसोरनयोप्रसिद्धयोःरजयोरितिपाठेजन्मरहितयोःसर्गाभिमुखीकरणेनकार्यत्वंभगव
तश्चकारणत्वं।किमर्थंश्रेयोविधास्यतीत्याहस्वभावतश्चप्रणतार्तिहरं।२९।उत्तरंउत्तरदिगवस्थितंतीरंकूलंपरंकूलमितिवा।
इष्टाभिरभिप्रेतार्थद्योतिकाभिःपरापरपतिंउत्कृष्टापकृष्टजीवस्वामिनंहरिमार्तिहरं।३१।नमामीत्यस्यात्रश्लोके

प्रधानपुंसोर्योःकारणंकार्यभूतयोः।प्रणतार्तिहरंविष्णुंसवःश्रेयोविधास्यति।।२९।।एवमुक्त्वासुरान्सर्वान्ब्र
ह्मालोक×रन×पितामहः।क्षीरोदस्योत्तरंतीरंतैरेवसहितोययौ।।३०।।सगत्वात्रिदशैःसर्वैःसमवेतःपितामहः।
तुष्टावबाग्भिरिष्टाभिःपरावरपतिंहरिं।।३१।। ब्रह्मोवाच नमामिसर्वंसर्वेशमनंतमजमव्ययं।लोकधामध
राधारमप्रकाशमभेदिनं।।३२।।नारायणमणीयांसमशेषाणामणीयसां।समस्तानांगरिष्टंचभूतादीनां
गरीयसां।यत्रसर्वंयतश्चैतदुत्पन्नंमत्पुरःसरं।।सर्वभूतश्चयोदेवःपराणामपियःपरः।।३३।।श्रीगोपाल

यिसंबंधःसर्वंसर्वस्वरूपंसर्वेतिपाठेसंबोधनंसर्वस्येश्वरंच अनंतंनाशहीनं अजंजन्महीनं अव्ययंत्रुटिरहितं।लोके
यिधामधराःप्रभाववंतःतेषामाधारभूतंइंद्रादीनांप्रभावकारणमित्यर्थः।अप्रकाशंप्रकाशरहितंस्वप्रकाशमित्यर्थः।अ
भेदिनंस्वगतभेदशून्यमित्यर्थः।३१।तत्सर्वमित्यादिपृच्छतांनासआद्यःपुमान्प्रसीदत्विति तृतीयेनान्वयः।यत्रसर्वंतिष्ठति
तिशेषःयतोयस्मादेतत्।मत्पुरःसरंअहमेवपुरःसरोयतोयस्यएतस्यसर्वभूतःप्राणःसर्वरूपइतिवापराणामपियदिना
मपियःपरःपुरुषःतथाचश्रुतिःइंद्रियेभ्यःपराअर्थाअर्थेभ्यश्चपरंमनः।मनसस्तुपराबुद्धिर्बुद्धेरात्मामहान्परः।महतःप

रमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परइति। ३३। परस्मादव्यक्तप्रेरकात्कारणात्मनः पुरुषादपि यः परः परमात्मैव स्वरूपधृक् मूर्तिधारी
अतएव योगिभिश्चिंत्यते योसौ॥ ३४॥ नैर्गुण्यमाह सत्वादय इति यतो अतएव शुद्धः सर्वशुद्धेभ्यः सर्वसात्विकेभ्योपि ३५॥
कलाकाष्ठानिमेषादिकालएव सूत्रवत्तत्तं जगच्चेष्टा नियामकत्वात्। तस्यगोचरे विषये यस्य शक्तिर्लक्ष्मीर्नवर्त्तते स्वरूपा
भिन्ना कथं तर्हि लक्ष्म्याः पतिरुच्यते। इतितत्राह प्रोच्यतइति परा वा सौ मा च लक्ष्मीः परमा तस्याः ईशोयः शुद्धोपि उपचारतो

परः परस्मात्पुरुषात्परमात्मा स्वरूपधृक्। योगिभिश्चिंत्यते योसौ मुक्तिहेतुर्मुमुक्षुभिः॥ ३४॥ सत्वादयो
नसंतीशे यत्र च प्राकृता गुणाः। सशुद्धः सर्वभूतेभ्यः पुमानाद्यः प्रसीदतु॥ ३५॥ कलाकाष्ठानिमेषादिकाल
सूत्रस्यगोचरे। यस्य शक्तिर्नशुद्धस्य प्रसीदतु स नो हरिः। प्रोच्यते परमेशोयोयः शुद्धोप्युपचारतः॥ ३६॥
प्रसीदतु स नो विष्णुरात्मायः सर्वदेहिनां ३७॥

भेदविवक्षयापि प्रोच्यते। द्वितीयोयच्छब्दः प्रसिद्धौ। यद्वा ननु त्रिगुणात्मकमायासंबंधात्कथं गुणराहित्यं कुतो वा शुद्धत्वं तत्रा
ह कलादिकालसूत्रस्यगोचरे क्षोभ्यत्वेन तदधीनाया शक्तिः सयस्य शुद्धस्य वस्तुतो नवर्त्तते नहि परमेशत्वं कुतस्तत्राह प्रो
च्यतइति वस्तुतः शुद्धोपि उपचारतो मायाद्वारतया तमित्यर्थः। ३६। किंच मायिकधर्मानन्यानप्याह। आत्मायइति। ३७।

यः कारणं चेति पूर्वश्लोकार्थं प्रपंचयति कार्यस्येति। प्रकृतिकार्यस्य महतोयत्कार्यमहंकाररूपं तस्य कार्यभूतः सूक्ष्मवर्गः तस्यापि
यत्कार्यं महाभूतवर्गः तत्कार्यं ब्रह्मांडं तस्य कार्यभूतो ब्रह्मदक्षादिवर्गः ततश्च तत्पुत्रपौत्रादिप्रवाहभूतश्चयः स्वयमेव तं प्रणता
स्मेत्यन्वयः। ३८। तथा कारणं पुत्रादिप्रवाहस्य ब्रह्मादि तस्य कारणं ब्रह्मांडं तस्य कारणं महाभूतानि तत्कारणभूतसूक्ष्मा
णि तत्कारणानामहंकारमहत्सूत्राणां हेतुं प्रधानभूतं प्रणतास्मेत्यर्थः। यद्वा कारणस्य ब्रह्मांडस्य कारणं महाभूतवर्गः

यः कारणं च कार्यं च कारणस्यापि कारणं। कार्यस्यापि च यः कार्यं प्रसीदतु स नो हरिः। कार्यकार्यस्य यत्कार्यं कार्यंत
स्यापि यः स्वयं। तत्कार्यकार्यभूतोयस्ततश्च प्रणतास्मतं॥ ३८॥ कारणं कारणस्यापि तस्य कारणकारणं। तत्का
रणानां हेतुं तं प्रणताः परमेश्वरं॥ ३९॥ भोक्तारं भोज्यभूतं च स्रष्टारं स्रज्यमेव च। कार्यकार्यस्वरूपं तं प्रणता
स्म परं पदं॥ ४०॥ विशुद्धं बोधनं नित्यमजमक्षयमव्ययं। अव्यक्तमविकारं यत्तद्विष्णोः परमं पदं॥ ४१॥

तस्य कारणं भूतसूक्ष्मवर्गः तस्य कारणमहंकारः तस्य कारणं महत्तत्वं तत्कारणानां सत्वरजस्तमसां हेतुं कारणं प्रेरकं। ३९।
भोक्तारं चेतनं भोज्यं जडस्वरूपं स्रष्टृ अंघटादि कार्यं कार्यतावि षयं यागादिकं तं च विजीवस्तत्वरूपं॥ ४०॥ विशुद्धं बोधनं वि
शुद्धज्ञानं वृत्तिज्ञानं व्यावर्त्तयति विशुद्धत्वं दर्शयति अव्यक्तमिति व्यक्तं विषयस्तद्रहितं अविकारं सपरिणामि चेत्ति
तदुपपादयति नित्यमित्यादिविशेषणैः अक्षयमनाधारं तद्विष्णोः परमं पदं प्रणमाम इत्युत्तरेणान्वयः॥ ४१॥ गोपाल

यदप्रसिद्धंविशेषणानांक्वा शुद्धैर्नानविषयो।४२। यस्याविद्यानंतशक्तेरयुतांयुतांशोमायाशक्तिलेशास्तस्यांशेरजोगुणेन
स्थिताः स्थितियंविश्वशक्तिर्जगन्मयीमयास्थितातंप्रणामामइत्यस्यो त्तरश्लोकत्रयेण्यन्वयः।४३।देवाद्यानजानंतिअहंनजा
नामिशंकरश्चनजानातिस्वप्रकाशत्वेनज्ञानाविषयत्वात्।४४। पुण्यपापक्षयेतत्प्रतिबंधापगमेप्रणवेपश्यंतिआत्मैक्य
नसाक्षात्कुर्वंतिमाहावाक्यार्थविषयस्यात्तस्यचिंत्यंलक्ष्यंनिदिध्यस्यंवा।४५। अभूतपूर्वस्यनभूतःकश्चिदपिपूर्वंयस्मा

नस्थूलंनचसूक्ष्मंयन्नविशेषणगोचरे। तत्पदंपरमंविष्णोःप्रणामामस्तदामलं॥४२॥यस्यायुतायुतांशांशेविश्वशक्ति
रियंस्थिताः। परब्रह्मस्वरूपस्यप्रणमामस्तमव्ययं॥४३॥ यंनदेवानमुनयोनचाहंनचशंकरः। जानंतिपरमेशस्यतद्वि
ष्णोःपरमंपदं॥४४॥यद्योगिनोसदायुक्ताःपुण्यपापक्षयेक्षयं। पश्यंतिप्रणवेचिंत्यंतद्विष्णोःपरमंपदं॥४५॥शक्त
योयस्यदेवस्यब्रह्मविष्णुशिवात्मकाः।भवत्यभूतपूर्वस्यतद्विष्णोःपरमंपदं।४६॥ सर्वेशसर्वभूतात्मन्सर्वसर्वाश्रया
च्युत। प्रसीदविष्णोभक्तानांव्रजनोदृष्टिगोचरं॥४७॥ पराशरउवाच इत्युदीरितमाकर्ण्यब्रह्मणास्त्रिदशास्ततः
प्रणम्योचुःप्रसीदेतिव्रजनोदृष्टिगोचरं।यन्नायंभगवान्ब्रह्माजानातिपरमंपदं।तन्नताःस्माजगद्धामतवसर्वगताच्युत॥४८ ४४
तस्य अनादेरित्यर्थः।यस्मात्तज्जातःपरोऽन्यो।स्मिन्स्थाविशंभुवनानिविश्वेतिश्रुतेः।४६।तदेवंस्तुत्वाप्रार्थयते
सर्वेशेतिसर्वसर्वाश्रय सर्वेषांसर्वात्मना आश्रयाधिष्ठानभूत ४७।जगद्धामजगतःप्रकाशंआश्रयभूतमितिवा ४८

देवानांब्रह्मणश्चइतिपूर्वोक्तानांवचसामंते।४९। आद्यः अतएवपूर्वेषामपिपूर्वजः वृहत्तोऽविशेषणं।५०।प्रणतानामि
त्युक्तंतेनिवाहएषब्रह्मेति।५१।देवेंद्रस्यपश्चान्निर्देशोऽपराधित्वात्।५२। अपूर्वरूपंस्थानंवृंदैहिकःसन्निवेशोय

इत्यंतेवचसस्तेषांदेवानांब्रह्मणस्तथा। ऊचुर्देवर्षयःसर्वेबृहस्पतिपुरोगमाः॥४९॥ आद्योयज्ञःपुमानीड्योयः
पूर्वेषांचपूर्वजः।तन्नताःस्मजगत्स्रष्टुःस्रष्टारमविशेषणं॥५०॥ भगवन्भूतभव्येशयज्ञमूर्तिधराव्यय। प्रसी
दप्रणतानांत्वंसर्वेषांदेहिनावरं।एषब्रह्मातथैवायंसहरुद्रैस्त्रिलोचनः।सर्वादित्यैःसमंपूषापवकोयंसहाग्नि
भिः॥५१॥ अश्विनौवसवश्चामीसर्वेचेमेमरुद्गणाः। साध्याविश्वेतथादेवादेवेंद्रश्चायमीश्वरः॥५२॥प्र
णाम्यप्रवणानाथदैत्यसैन्यपराजिताः।शरणंत्वामनुप्राप्ताःसमस्तादेवतागणाः। पराशरउवाच एवंसं
स्तूयमानःसभगवान्शंखचक्रगदासिधृक्।जगामदर्शनंतेषांमैत्रेयपरमेश्वरः।तंदृष्ट्वातेतदादेवाःशंखचक्रगदा
धरं।अपूर्वरूपसंस्थानंतेजसांराशिमूर्जितं॥५३॥ प्रणम्यप्रणताःपूर्वंसंक्षोभास्तिमितेक्षणाः।तुष्टुवुःपुंडरी
काक्षंपितामहपुरोगमाः॥५४॥ देवाऊचुः नमोनमोविशेषस्त्वंत्वंब्रह्मात्वंपिनाकधृक्।इंद्रस्त्वमग्निःपवनो
वरुणःसवितायमः।वसवोमरुतःसाध्याविश्वेदेवगणाभवान्॥५५॥
स्यतंऊर्जितंसर्वाभिभावकं।५३। पूर्वंप्रणता अपिभक्त्यापुनःप्रणम्यतुष्टुवुःसंक्षोभेनस्वभावप्रच्युतास्तिमितानिनिश्चलानि
ईक्षणानियेषां।५४। नमोनमोइतिवीप्सा आदरे अविशेषःशुद्धःपरमात्मात्वं।५५।

विष्णु० प्र० तवसमीपं।५६।वेद्यं सर्वमानं अवेद्यमतीतमनागतं च।५७।वयमार्त्ता इत्यन्वयः।तेजसा प्रसादातिशयेन आप्याययस्व सं
वर्द्धय।५८। आर्त्तिः पीडा वांछा मनोरथः मोहश्चिंताऽवसादः असुखं दुःखं।५९।स्वशक्त्या लक्ष्म्या।६०।दुर्वाससः शापप

४५

योयं तवागतो देव समीपं देवतागणः। स त्वमेव जगत्स्रष्टा यतः सर्वगतो भवान्॥५६॥ त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोंका
रः प्रजापतिः। वेद्यावेद्यं च सर्वात्मंस्त्वन्मयं चाखिलं जगत्॥५७॥ त्वामार्त्ताः शरणं विष्णो प्रयाता दैत्यनिर्जिताः॥
वयं प्रसीद सर्वात्मंस्तेजसाप्याययस्व नः॥५८॥ तावदार्त्तिस्तथा वांछा तावन्मोहस्तथासुखं। यावन्न याति शर
णं त्वामशेषाघनाशनं॥५९॥ त्वत्प्रसादं प्रसन्नात्मन्प्रपन्नानां कुरुष्व नः। तेजसां नाथ सर्वेषां स्वशक्त्याप्याय
नं कुरु॥६०॥ पराशर उवाच॥ एवं संस्तूयमानस्तु प्रणतैरमरैर्हरिः। प्रसन्नदृष्टिर्भगवानिदमाह स विश्वकृत्॥ ते
जसो भवतां देवाः करिष्याम्युपबृंहणं। वदाम्यहं यत्क्रियतां भवद्भिस्तदिदं सुराः। आनीय सहिता दैत्यैः क्षीराब्धौ
सकलौषधीः। मंथानं मंदरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिं। मथ्यताममृतं देवाः सहाये मय्यवस्थिते॥६१॥॥ ४५

विहर्तुं शक्तोपि ब्रह्मण्यतया दुर्वाससो भीतवदुपायमुपदिशति। आनीयेति। अथवा भगवतोक्त एवाभिप्रायः। तदुक्तं। एक
एवं भवस्तस्मिन्सुरकार्ये नृपेश्वर। विहर्तुकामस्तान्हसुमुद्रोन्मथनादिभिरिति। क्षीराब्धौ क्षिपेति शेषः। विनिचौषधि
क्षेपा विविच्य वस्तूत्पत्त्यर्थः। नेत्रं मंथानरज्जुः अमृतं मथ्यतां मथनेनामृतमुत्पाद्यतामित्यर्थः॥६१॥ श्रीगोपाल॥ ॥

तत्रामृतविषये साम पूर्वं सोपपत्तिकं प्रीतिपूर्वकं सामान्यं समानमेव यत्फलं तस्य भोक्तारो यूयं च भविष्यथेति दैतेया वाच्या
इत्यन्वयः।६२। बलिनोऽमरा मरणवर्जिताश्च।६३। तर्हि तेपि तथा भविष्यंतीति शंकमानान्प्रत्याह। तथा चेति भोक्ता स्तेयु
ष्मद्द्विषः केवलं क्लेशभागिनो यथा भविष्यंति तथाहं करिष्यामि।६४। संधानं प्रीतिः अमृतेऽमृतार्थे।६५। शरदभ्रस्यैव

साम पूर्वं च दैतेयास्तत्र साहाय्यकर्मणि। सामान्यफलभोक्तारो यूयं वाच्या भविष्यथ॥६२॥ मथ्यमाने च तत्राब्धौ यत्स
मुत्पत्स्यतेऽमृतं। तत्पानाद्बलिनो यूयममराश्च भविष्यथ॥६३॥ तथा चाहं करिष्यामि यथा त्रिदशविद्विषः। न प्राप्स्य
स्यमृतं देवाः केवलं क्लेशभागिनः॥६४॥ पराशर उवाच॥ इत्युक्ता देवदेवेन सर्व एव ततः सुराः। संधानमसुरैः
कृत्वा यत्नवंतोऽमृतेऽभवन्॥६५॥ नानौषधीः समानीय देवदैतेयदानवाः। क्षीराब्धिपयसि क्षिप्त्वा शरदभ्रा
मलत्विषि॥६६॥ मंथानं मंदरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा च वासुकिं। ततो मथितुमारब्धा मैत्रेय तरसामृतं॥६७॥ विबु
धाः सहिताः सर्वे यतः पुच्छं ततः कृताः। कृष्णेन वासुकेर्दैत्याः पूर्वकाये निवेशिताः॥६८॥ ते तस्य फणनिःश्वासव
ह्निनापहृतत्विषः। निस्तेजसोऽसुराः सर्वे बभूवुरमितद्युते। तेनैव मुखनिःश्वासवायुनास्तबलाहकैः। पुच्छप्रदे
शे वर्षद्भिस्तथा चाप्यायिताः सुराः॥६९॥

वच्च अमलाऽलिह्री त्विट् यस्य तस्मिन्।६६। तरसा बलेनामृतं मथितुमारब्धाः कर्तरि क्तः। आरब्धवंत इत्यर्थः॥६७॥ एवं कोपेत
स्यैव मस्तकदेशे निवेशिता नियुक्ताः।६८। येन वासुकेः फणिनः श्वासिताः सुराणां दुःसहो वह्निरुत्पादितस्तेनैव वासुकि

 मुखनिश्वासवायुना अस्तबलाहकैः निजमेघैः प्रवर्षद्भिर्देवाः आप्यायिता इत्यर्थः वह्निरस्तबलाहकैरिति पाठे पुच्छदेशो
वह्निरस्तेगतः। तेन भगवतास्तैष्टैर्बलाहकैरिति सशेषं योजनीयं ६७। सहायमप्यवस्थित इति यदुक्तं तत्साध्यमाह क्षीरो

क्षीरोदमध्ये भगवान्कूर्मरूपी स्वयं हरिः। मंदराद्रेरधिष्ठानं भ्रमतोभून्महामुने ॥ ७०॥ रूपेणान्येन देवानां म
ध्ये चक्रगदाधरः। चकर्ष नागराजं तु दैत्यमध्ये परेण च। उपर्याक्रांतवान्शैलं बृहद्रूपेण केशवः। तथा परेण मैत्रे
य यन्न दृष्टं सुरासुरैः। तेजसा नागराजानं तथाप्यायितवान्हरिः। अन्येन तेजसा देवानुपबृंहितवान्विभुः। मथ्य
माने ततस्तस्मिन्क्षीराब्धौ देवदानवैः। हविर्धामाभवत्पूर्वं सुरभिः सुरपूजिता ॥ ७२॥ जग्मुर्मुदं ततो देवा दानवा
श्च महामुने। व्याक्षिप्तचेतसश्चैव बभूवुः स्तिमितेक्षणाः ॥ ७३॥ किमेतदिति सिद्धानां दिवि चिंतयतां ततः। बभू
व वारुणी देवी मदाघूर्णितलोचना ॥ ७४॥ कृतावर्तात्ततस्तस्मात्क्षीरोदाद्वासयञ्जगत्। गंधेन पारिजातो
भूद्देवस्त्रीनंदनं तरुः ॥ ७५॥

इति चतुर्भिः। भ्रमतो मंथानाद्रेः अधिष्ठानमाधारः ॥ ७०॥ बृहद्रूपेणातिगौरवता ॥ ७१॥ हविषः क्षीरदध्यादेर्धामा ४८
श्रयभूता ॥ ७२॥ व्याक्षिप्तचेतसः तत्क्षोभाकृष्टमानसः स्तिमितेक्षणा निश्चलदृष्टयः ॥ ७३॥ वारुणी मदिराधिष्ठा
त्री देवता। ७४। मंदरभ्रमणेन कृता आवर्ताः भ्रमा यस्मिन्तस्मात्। ७५।

ततो मथ्यमानात्क्षीराब्धेर्यः शीतांशुः स हरशिरसि अपरोत्रिसंभवो लोकाह्लादक इति ध्येयः। तं हरो जगृहे इति [illegible] विशेषेणाग्र
जगृहे इत्यन्वयः। तदुक्तं। प्रस्कन्नं पिबतः पाणेर्यत्किंचिज्जगृहे स्मरारिः। वृश्चिकाक्षिविषौषध्यो दंदशूकाश्च ये परे इति ७६

रूपौदार्यगुणोपेतस्तथैवाप्सरसां गणः। क्षीरोदधेः समुत्पन्नो मैत्रेय परमाद्भुतः। ततः शीतांशुरभवज्जगृहे तं महे
श्वरः। जगृहुश्च विषं नागाः क्षीरोदधेः समुत्थितं ॥ ७६॥ ततो धन्वंतरिर्देवः श्वेतांबरधरः स्वयं। बिभ्रत्कमंडलुं
पूर्णममृतस्य समुत्थितः ॥ ७७॥ ततः स्वस्थमनस्कास्ते सर्वे दैतेयदानवाः। बभूवुर्मुदिताः सद्यो मैत्रेय ऋषिभिः
सह ॥ ७८॥ ततः स्फुरत्कांतिमती विकाशिकमले स्थिता। श्रीर्देवी पयसस्तस्मादुत्थिता धृतपंकजा। तां तुष्टु
वुर्मुदा युक्ताः श्रीसूक्तेन महर्षयः। विश्वावसुमुखास्तस्या गंधर्वाः पुरतो जगुः ॥ ७९॥ घृताचीप्रमुखा ब्रह्मन्
ननृतुश्चाप्सरोगणाः। गंगाद्याः सरितस्तोयैः स्नानार्थमुपतस्थिरे ॥ ८०॥ दिग्गजा हेमपात्रस्थमादाय विमलं जलं।
स्नापयांचक्रिरे देवीं सर्वलोकमहेश्वरीं। क्षीरोदो रूपधृक्तस्यै मालामम्लानपंकजां। ददौ विभूषणान्यंगे विश्वकर्मा चकार स ८१

अमृतस्येति तत्ताया अर्थषष्ठी बिभ्रत्धारयत्। ७७। स्वस्थमनसो बभूवुः दैतेयदानवा इत्युक्तत्वान्नेदं देवादैतेयादिभिर्बलिभिर
मृतं प्राप्यमिति चेत्स्वस्थमनसः इति गम्यते। ऋषिभिः सहेति ऋषयोपि मुदिता दिव्यस्त्र्यागतमेवामृतं भावीति ज्ञानं ततः ७८ श्री
सूक्तेन हिरण्यवर्णामित्यादिपंचदशर्चेन ॥ ७९॥ गंगाद्यास्तदधिष्ठात्र्यो देव्यः। ८०। अंगे यानि भूषणानि तानि विश्वकर्मा चकारेत्यन्वयः ८१

पश्यतां सर्वदेवानां तान् न नादृतवत्यर्थः हरेर्वक्षस्थलमिति धर्मोद्भवस्थानत्वात् देवधर्मत्वत्याश्रीर्ययो अतएव धार्मिका देवास्तया व
लोकिता न तु दैत्या इति भावः ॥ ८२ ॥ निर्वृतिं सुखं ॥ ८३ ॥ स्त्रीरूपं मोहिन्यवतारं ॥ ८४ ॥ त्रसं न भास्पष्टदीप्तिः । स्वेन वर्त्मनाद

दिव्यमाल्याम्बरधरा स्नाता भूषणभूषिता । पश्यतां सर्वदेवानां ययौ वक्षःस्थलं हरेः ॥ ८२ ॥ तया विलोकिता देवा
हरिवक्षःस्थलस्थया । लक्ष्म्या मैत्रेय सहसा परां निर्वृतिमागताः ॥ ८३ ॥ उद्वेगं परमं जग्मुर्दैत्या विष्णुपराङ्मुखाः
त्यक्ता लक्ष्म्या महाभाग विप्रचित्तिपुरोगमाः । ततस्ते जगृहुर्दैत्या धन्वन्तरिकरे स्थितं । कमण्डलुं महावीर्या यत्रा
स्ते तद्धि जामृतं । मायया मोहयित्वा तान् विष्णुः स्त्रीरूपमास्थितः । दानवेभ्यस्तदादाय देवेभ्यः प्रददौ प्रभुः
॥ ८४ ॥ ततः पपुः सुरगणाः शक्राद्यास्तत्तदामृतं । उद्यतायुधनिस्त्रिंशा दैत्यास्तांश्च समभ्ययुः । पीतेऽमृते च
बलिभिर्देवैर्दैत्यचमूस्तदा । वध्यमाना दिशो भेजे पातालं च विवेश वै । ततो देवा मुदा युक्ताः शंखचक्रगदाभृतं ।
प्रणिपत्य यथापूर्वमशासंस्तत् त्रिविष्टपं । ततः प्रसन्नभाः सूर्यः प्रययौ स्वेन वर्त्मना । ज्योतींषि च यथामार्गं प्रय
युर्मुनिसत्तम ॥ ८४ ॥ जज्वाल भगवांश्चोच्चैश्चारुदीप्तिर्विभावसुः । धर्मे च सर्वभूतानां तदा मतिरजायत । त्रैलो
क्यं च श्रिया जुष्टं बभूव द्विजसत्तम । शक्रश्च त्रिदशश्रेष्ठः पुनः श्रीमानजायत ॥ ८५ ॥ ॥ श्रीगोपालाय नमः ॥ ४७

क्षिणोत्तरायननियमेन ज्योतींषि ताराग्रहाश्च यथामार्गं चक्रा तिवारं विनश्रिया जुष्टं युक्तं ॥ ८५ ॥ गोपाल

सिंहासनं राजासनं देवराज्ये देवानामाधिपत्ये ॥ ८६ ॥ नमस्ये नमामि सर्वभूतानां जननीं त्वां अब्जसंभवां वामनावतारे ॥ ८७ ॥ सि
द्धिरणिमाद्याः प्रभादिनं भूतिः संपत् ॥ ८८ ॥ यज्ञविद्या कर्ममीमांसादिः महाविद्या विश्वरूपोपासना । गुह्यविद्या मंत्रविद्या

सिंहासनगतः शक्रः संप्राप्य त्रिदिवं पुनः । देवराज्ये स्थितो देवीं तुष्टावाब्जकरां ततः ॥ ८६ ॥ इन्द्र उवाच ॥ नमस्ये सर्वभू
तानां जननीमब्जसंभवां । श्रियमुन्निद्रपद्माक्षीं विष्णुवक्षःस्थलस्थितां ॥ ८७ ॥ त्वं सिद्धिस्त्वं स्वधा स्वाहा सुधा त्वं लोकपा
वनी । संध्या रात्रिः प्रभा भूतिर्मेधा श्रद्धा सरस्वती ॥ ८८ ॥ यज्ञविद्या महाविद्या गुह्यविद्या च शोभने । आत्मविद्या च दे
वि त्वं विमुक्तिफलदायिनी ॥ ८९ ॥ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिस्त्वमेव च । सौम्यासौम्यैर्जगद्रूपैस्त्वयैतद् देवि पूर
रितं ॥ ९० ॥ का त्वन्या त्वामृते देवि सर्वयज्ञमयं वपुः । अध्यास्ते देव देवस्य योगिचिन्त्यं गदाभृतः ॥ ९१ ॥ त्वया दे
वि परित्यक्तं सकलं भुवनत्रयं । विनष्टप्रायमभवत् त्वयेदानीं समेधितं ॥ ९२ ॥ दाराः पुत्रास्तथागारं सुहृद्धान्यध
नादिकं । भवत्येतन्महाभागे नित्यं त्वद्वीक्षणान्नृणां ॥ ९३ ॥

आत्मविद्या उपनिषत् एवं यज्ञविद्यारूपेण विमुक्तिफलदायिनी त्वमेव ॥ ८९ ॥ आन्वीक्षिकी तर्कविद्या त्रयी वेदत्रयी वार्त्ता शिल्प
शास्त्रायुर्वेदादिः । दण्डनीतिः राजनीतिः । एवमन्यैरपि सौम्यासौम्यैरूपैस्त्वयैतज्जगत्पूरितं ॥ ९० ॥ अतस्तव सौभाग्यमत्या श्च
र्यमित्याह का त्वन्येति का पुनस्त्वदन्या गदाभृतो विष्णोर्वपुरध्यास्ते तद्वक्षसि तिष्ठतीत्यर्थः । यद्वा देवदेवस्य प्रकाशस्य गदाभृ
तो विष्णोर्विभुस्वरूपमधिकृत्य तत्ताल्पप्रकाशसत्ताकां सतीं त्वामृते का अन्यास्ते किं तु त्वमेव तिष्ठसीत्यर्थः ॥ ९१ ॥ अतस्त्वदुप

विष्णु० प्र०
५८

सोऽनुकंपयोरीदृशं फलं दृष्टमित्याह त्वयेति समेधितं संवर्द्धितं ।७२। नैतच्चित्रमित्याह दारादीति त्रिभिः ।७३। अतो मातृत्वान्नोऽस्माकं
कोषादिकं मा त्यजेथाः परिच्छदं परिकरं ७४। त्वया वपरित्यक्तानामानिष्टं भवतीत्याह सत्वेनेति सत्वं धैर्यं सत्यं भूतहितानीतितं ।७५

शरीरारोग्यमैश्वर्यमरिपक्षक्षयः सुखं। देवि त्वदृष्टिदृष्टानां पुरुषाणां न दुर्लभं। त्वमंबा सर्वभूतानां देवदेवो हरिः पिता। त्वये
तद्विष्णुना चांब जगद्व्याप्तं चराचरं। मा नः कोशं तथा कोष्ठं मा गृहं मा परिच्छदं। मा शरीरं कलत्रं च त्यजेथाः सर्वपावनि ७४
मा पुत्रान्मा सुहृद्वर्गान्मा पशून्मा विभूषणं। त्यजेथा देवदेवस्य विष्णोर्वक्षःस्थलाश्रये। सत्वेन सत्यशौचाभ्यां तथा शीला
दिभिर्गुणैः। त्यज्यंते ते नराः सद्यः संत्यक्ता ये त्वयामले ॥७५॥ त्वयावलोकिताः सद्यः शीलाद्यैरखिलैर्गुणैः। कुलैश्व
र्यैश्च युज्यंते पुरुषा निर्गुणा अपि। स श्लाघ्यः स गुणी धन्यः स कुलीनः स बुद्धिमान्। स शूरः स च विक्रांतो य
स्त्वया देवि वीक्षितः ॥७६॥ सद्यो वैगुण्यमायांति शीलाद्याः सकला गुणाः। पराङ्मुखी जगद्धात्री यस्य त्वं विष्णुव
ल्लभे ॥७७॥ न ते वर्णयितुं शक्ता गुणान् जिह्वापि वेधसः। प्रसीद देवि पद्माक्षि मास्मांस्त्याक्षीः कदाचन ७८

त्वदनुकंपिता गुणभाजो भवंतीत्याह। त्वयेति द्वाभ्यां ।७६। त्वदुपेक्षितस्य गुणा अपि दोषा भवंतीत्याह सद्य इति। वैगुण्यं ५८
दोषत्वं ।७७। अतस्त्वद्गुणस्तुतौ न कोऽपि शक्तः कृपयैव केवलं प्रसीदेति प्रार्थयते न त इति वेधसो जिह्वा न शक्ता इत्यन्वयः ।७८।

हरे शक्रः ।९९। अस्तु संपद्यतां ।१००। अन्यतावतारद्वयं निगमयन्नन्यानवतारानाह भृगोरिति यावदध्यायसमाप्तिः १०१॥ तत्र

पराशर उवाच एवं श्रीः संस्तुता सम्यक् प्राह हृष्टा शतक्रतुं। शृण्वतां सर्वदेवानां सर्वभूतस्थिता द्विज॥ श्रीरुवाच परितुष्टा
स्मि देवेश स्तोत्रेणानेन ते हरे। वरं वृणीष्व यस्त्विष्टो वरदाहं तवागता ।९९॥ इंद्र उवाच वरदा यदि मे देवि वरार्हो यदि वाप्य
हं। त्रैलोक्यं न त्वया त्याज्यमेष मेऽस्तु वरः परः॥ १००॥ स्तोत्रेण यस्तथैतेन त्वां स्तोष्यत्यब्धिसंभवे। स त्वया न परित्या
ज्यो द्वितीयोऽस्तु वरो मम॥ श्रीरुवाच ॥ त्रैलोक्यं त्रिदशश्रेष्ठ न संत्यक्ष्यामि वासव। दत्तो वरो मया
यं ते स्तोत्राराधनतुष्टया। यश्च सायं तथा प्रातः स्तोत्रेणानेन मानवः। मां स्तोष्यति न तस्याहं भविष्यामि पराङ्मु
खी। पराशर उवाच एवं वरं ददौ देवी देवराजाय वै पुरा। मैत्रेय श्रीर्महाभागा स्तोत्राराधनतोषिता। भृगोः
ख्यात्यां समुत्पन्ना श्रीः पूर्वमुदधेः पुनः। देवदानवयत्नेन प्रसूतामृतमंथने ।१०१॥ एवं यथा जगत्स्वामी देवदे
वो जनार्दनः। अवतारं करोत्येष तथा श्रीस्तत्सहायिनी॥१०२॥ पुनश्च पद्मादुद्भूता यदादित्योऽभवद्धरिः। य
दा च भार्गवो रामस्तदाभूद्धरणी त्वियं॥ १०३॥ राघवत्वेऽभवत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि। अन्येषु चावतारेषु
विष्णोरेषा सहायिनी॥ देवत्वे देवदेहेयं मानुषत्वे च मानुषी। विष्णोर्देहानुरूपां वै करोत्येषात्मनस्तनुं ॥१०४॥

हायिनी तेन सह आयितुं गंतुं शीलं यस्याः सा ।१०२। यदा हरिरादित्यो वामनोऽभूत् भार्गवो जामदग्न्यः ।१०३। विष्णोर्देहानुरूपां

न्यसिंहाद्यवतारेषु नारसिंह्यादिरूपा।१०४। कुलत्रयं पुरुषत्रयं।१०५। कलहाधारा कलहः आधारो यस्याः सा कलहोऽपि तेषु न भवतीत्यर्थः।१०६॥ ॥इति श्रीरत्नगर्भभट्टाचार्यकृतायां वैष्णवाकूतचंद्रिकायां प्रथमेंऽशे नवमोऽध्यायः॥ ॥प्रसंगा

यश्चैतच्छृणुयाज्जन्म लक्ष्म्या यश्च पठेन्नरः। श्रियो न विच्युतिस्तस्य गृहे यावत्कुलत्रयं॥१०५। पठ्यते येषु चैवेष गेहेषु श्रीस्तवो मुने। अलक्ष्मीः कलहाधारा न तेष्वास्ते कदाचन। एतत्ते कथितं ब्रह्मन्यन्मां त्वं परिपृच्छसि। क्षीराब्धौ श्रीर्य था जाता पूर्वं भृगुसुता सती। इति सकलविभूत्यवाप्तिहेतुः स्तुतिरियमिंद्रमुखोद्गता हि लक्ष्म्याः। अनुदिनमिह पठ्य ते नृभिर्यैर्वसति न तेषु कदाचिदप्यलक्ष्मीः॥१०६॥ ॥इति श्री विष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे नवमोऽध्यायः॥ ॥
प्रसंग॥ ॥ मैत्रेय उवाच॥ ॥कथितं मे त्वया सर्वं यत्पृष्टोऽसि महामुने। भृगुसर्गात्प्रभृत्येष सर्गो मे
कथ्यतां पुनः॥१॥ पराशर उवाच ॥भृगोः ख्यात्यां समुत्पन्ना लक्ष्मीर्विष्णुपरिग्रहः। तथा धातृविधातारौ ख्यात्यां जातौ सुतौ भृगोः॥२॥

नु प्रसंगात्तां निरूप्य श्रीसमुद्भवं। दशमे दक्षकन्यानां सृष्टिः शिष्टानुवर्ण्यते। पुनर्भृगुसर्गात्प्रभृति तत्सृष्टानुवादपूर्वकमेष ४७
भृगोर्वंशः कथ्यतां अन्यथा पूर्वापरकथासंबंधाप्रतीतिरित्यर्थः॥१॥ अतो भृगोः सुतामनुवदति भृगोरिति विष्णोः परिग्रहः पत्नी॥२॥

मेरोः सुते आयतिर्नियतिश्च धातृविधात्रोर्यथासंख्यं भार्ये तयोरायतिनियत्योः प्राणे मृकंडुश्च सुतौ जातावित्य
न्वयः॥३॥ तदेवं चतुर्विंशतिदक्षकन्यानां मध्ये श्रद्धादीनां त्रयोदशानां धर्मभार्याणां वंशाः कथिताः अनंतरं ख्यातिः सत्यथ
संभूतिरित्याद्युपदिष्टा नामेकादशानां भृगुमरीच्यादिभार्याणां मध्ये ख्यात्या भृगोर्वंशो निरूपितः सत्याश्च भृगु
भार्याया दक्षकोपाद्देहत्यागात्तस्या वंशो नाभूदित्यर्थो दुक्तं। अतः क्रमप्राप्तं मरीचेः संभूत्यां जातं वं

आयतिर्नियतिश्चैव मेरोः कन्ये महात्मनः। भार्ये धातृविधात्रोस्ते तयोर्जातौ सुतावुभौ। प्राणश्चैव मृकंडुश्च मा
र्कंडेयो मृकंडुतः ततो वेदशिरा जज्ञे प्राणस्यापि सुतं शृणु। प्राणस्य द्युतिमान्पुत्रो राजवांश्च ततोऽभवत्। ततो वं
शो महाभाग विस्तारं भार्गवो गतः॥३॥ पत्नी मरीचेः संभूतिः पौर्णमासमसूयत। विरजाः सर्वगश्चैव तस्य पु
त्रौ महात्मनः॥४॥ वंशसंकीर्त्तने पुत्रान्वदिष्येऽहं द्विजोत्तम॥५॥ॐ नमो नारायणाय॥

शमाह। पत्नी मरीचेरिति पौर्णमासं तदधिष्ठातृदेवं तस्य पौर्णमासस्य पुत्रौ।४। वंशसंकीर्त्तन इति मरीचेः कश्य
पोऽन्यः पुत्रस्तस्य पुत्रा विवस्वदादयः। इत्यस्मिन्नेवादिवंशकीर्त्तने वक्ष्ये॥ विवस्वतः श्राद्धदेवः तस्य इक्ष्वाकुप्रभृतयः इ
त्यादितत्पुत्राणां विस्तारं तु वंशकीर्त्तने तु चतुर्थेंऽशे पुत्रान्वंशान्वक्ष्ये अत्र तु स्वल्पत्वात्पौर्णमासान्वयमात्रमुक्तमित्यर्थः॥५॥

प्रसूता प्रसूतवती कन्या। आद्यसिनीवाली चतुर्दशीयुक्ता अमावास्या प्रतिपद्युक्ता सैकुहूः। चतुर्दशीयुक्ता पूर्णिमा राका प्रति
पद्युक्ता सैवानुमतिः पुत्राणां नामाकथनमप्रासङ्गिकं प्रतिपादनमात्रस्याविवक्षितत्वात्।६। जज्ञे जनयामास।७। तत्सुतः पुलस्त्य
सुतः पूर्वजन्मनि स्वायंभुवमन्वंतरे दत्तोलिः स इदानीमगस्त्यः स्मृत इत्यन्वयः।८। क्षमानाम्नी पुलहभार्या।९। ततोगात्रोर्चेवं

स्मृतिश्चांगिरसः पुत्रीः प्रसूता कन्यकास्तथा। सिनीवाली कुहूश्चैव राका चानुमतिस्तथा॥६॥ अनुसूया तथैवात्रेर्जज्ञे पु
त्रानकल्मषान्। सोमं दुर्वाससं चैव दत्तात्रेयं च योगिनं॥७॥ प्रीत्यां पुलहभार्यायां दत्तोलिस्तत्सुतोभवत्। पू
र्वजन्मनि सोगस्त्यः स्मृतः स्वायंभुवेंतरे॥८॥ कर्दमश्चार्वरीवांश्च सहिष्णुश्च सुतत्रयं। क्षमा तु सुषुवे भार्या पुलहस्य
प्रजापतेः॥९॥ क्रतोश्च संनतिर्भार्या वालखिल्यानसूयत। षष्टिर्यानि सहस्राणि ऋषीणामूर्ध्वरेतसां॥
अंगुष्ठपर्वमात्राणां ज्वलद्भास्करतेजसां। ऊर्जायां च वसिष्ठस्य सप्ताजायंत वै सुताः। रजो गात्रोर्ध्वबाहुश्च सवनश्चा
नघस्तथा। सुतपाः शुक्र इत्येते सर्वे सप्तर्षयोमलाः॥१०॥ योसावग्न्यभिमानी ब्रह्मणस्तनयाग्रजः। तस्मात्स्वा
हा सुतांल्लेभे त्रीनुदारौजसो द्विज। पावकं पावमानं च शुचिं चापि जलाशिनं॥११॥

ऊरिति नामद्वयं सुधिरार्षः सप्तर्षयस्तृतीयमन्वंतरे।१०। अभिमानी आभिमानिनी देवतानां तु ज्वलनमात्ररूपः अग्निः सर्वदेवता ५०
अग्निमुखमिति श्रुतेः। ब्रह्मणस्तनयाग्रजः मुखादग्निरजायतेति श्रुतेः। उदारौजसः अतितेजस्विनः जलाशिनं सूर्यस्थ
त्वात् तथा च कौर्मे। निर्मथ्यः पवमानः स्याद्वैद्युतः पावकः स्मृतः। यश्चासौ तपते सूर्ये शुचिरग्निरसौ स्मृत इति।११। श्रीगोपाल

तेषां त्रयाणां प्रत्येकं पंचदश पंचदशेति पंचचत्वारिंशत्पिता अभिमानी ब्रह्मपुत्रस्तस्य पुत्रत्रयं च एवमेकोनपंचाशत्।१२। किं च अग्निष्वात्ता
अनग्नयोऽयज्वानः अमूर्तयः त्रयो गणाः बर्हिषदः साग्नयो यज्वानो मूर्ताश्चत्वारो गणाः यद्वा अयज्वनां गृहमेधिनस्ते पितरो अग्नि
ष्वात्ताः यज्वानस्ते पितरो बर्हिषद इति श्रुतेः।१३। संस्मरन्नवधारयन्॥१४॥ ॥इति श्रीविष्णुचि० प्रथमेंशे दशमोध्यायः॥ छ

तेषां च संतता वन्ये चत्वारिंशच्च पंच च। कथ्यंते वह्नयश्चैते पिता पुत्रत्रयं च तत्। एवमेकोनपंचाशद्वह्नयः परिकीर्तिताः॥१२॥ पितरो
ब्रह्मणा सृष्टा व्याख्याता ये मया तव। अग्निष्वात्ता बर्हिषदो नग्नयः साग्नयश्च ये॥१३॥ तेभ्यः स्वधा सुते जज्ञे मेनां वै धारणीं
तथा। ते उभे ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यौ वाप्युभे द्विज। उत्तमज्ञानसंपन्ने सर्वैः समुदितैर्गुणैः। इत्येषा दक्षकन्यानां कथिताप
त्यसंततिः। श्रद्धावान्संस्मरन्नेतामनपत्यो न जायते॥१४॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे दशमोध्यायः॥ ॥
॥पराशर उवाच॥ ॥प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः स्वायंभुवस्य तु। द्वौ पुत्रौ सुमहावीर्यौ धर्मज्ञौ कथितौ तव॥१॥ तयोरुत्ता
नपादस्य सुरुच्यामुत्तमः सुतः। अभीष्टायामभूद्ब्रह्मन्पितुरत्यंतवल्लभः॥२॥ सुनीतिर्नाम या राज्ञस्तस्याभून्महिषी द्विज।
सुनीतिः प्रीतिमांस्तस्यां तस्यामभूद्ध्रुवः सुतः॥३॥ राजासनस्थितस्यांके पितुर्भ्रातरमाश्रितं। दृष्ट्वोत्तमं ध्रुवश्चक्रे तमारोढुं मनो

एकादशे तु बालोपि वाक्कुन्तः सुरुचेर्ध्रुवः। निर्गतो मुनिभिः सम्यगुपदिष्टोनुवर्ण्यते। मनोर्द्वौ पुत्रौ द्वे च कन्ये उक्ते तत्र दक्षो प्रसूतिं एषं।४।
दक्षाय त्या दिनादौ हि त्वं शोभिहितइदानीं पुत्रद्वयानुवादपूर्वमुत्तानपादवंशमाह प्रियव्रतेति।१। तयोर्मध्ये उत्तानपादस्य सुरुच्यामभी
ष्टायां प्रियस्यामुत्तमो नाम सुतोभूत्।२। तस्यां सुनीत्यां ध्रुवो नाम्ना।३। राजासनस्थितस्य पितुरंकमुत्संगमाश्रितं भ्रातरमुत्तमं दृष्ट्वा
तमुत्कमारोढुं ध्रुवो मनोरथं चक्रे इत्यन्वयः।४।

विष्णु०प्र० सुरुच्याः प्रेयस्याः प्रणयभंगभयात् ध्रुवं नाभ्यनंदत ।५। सपत्नीतनयं ध्रुवं पितुरंकारोढुं उत्सुकं दृष्ट्वा तथा स्वपुत्रं तदंका
५१ रूढं दृष्ट्वा सुरुचिरब्रवीदित्यन्वयः ।६। ध्रुवस्य भाविमहोदयहेतुनिर्वेदनिर्वाहिकाः सुरुचेर्गर्वोक्तीराह क्रियते किमिति त्रिभिः
असंभूय अभूत्वा ।७। उत्तमोत्तममुत्तमादन्यद्राजासनादुत्तमं न कश्चित्स्थानं मत्पुत्रान्येन प्राप्यम विवेकोर्भस्मलितरभिवांछसि

प्रत्यक्षं भूपतिस्तत्र सुरुच्या नाभ्यनंदत । प्रणयेनागतं पुत्रमुत्संगारोहणोत्सुकं ॥५॥ सपत्नीतनयं दृष्ट्वा तमंका
रोहणोत्सुकं । पितुः पुत्रं तथारूढं सुरुचिर्वाक्यमब्रवीत् ॥६॥ क्रियते किं वृथा वत्स महानेष मनोरथः । अन्यस्त्री
गर्भजातेन असंभूय ममोदरे ॥७॥ उत्तमोत्तममप्राप्यमविवेको हि वांछसि । सत्यं सुतस्त्वमप्यस्य किंतु न त्वं म
या धृतः ॥८॥ एतद्राजासनं सर्वभूभृत्संश्रयकेतनं । योग्यं ममैव पुत्रस्य किमात्मा क्लिश्यते त्वया ॥९॥ उच्चै
र्मनोरथस्तेयं मत्पुत्रस्येव किं वृथा । सुनीत्यामात्मनो जन्म किं त्वया नावगम्यते ॥१०॥ पराशर उवाच उत्सृ
ज्य पितरं बालस्तच्छ्रुत्वा मातृभाषितं । जगाम कुपितो मातुर्निजाया द्विज मंदिरं । तं दृष्ट्वा कुपितं पुत्रमीषत्प्रस्फु
रिताधरं । सुनीतिरंकमारोप्य मैत्रेयेत्तदभाषत ॥११॥

अविवेकोसीत्यपि पाठः । अहमपि एवं वक्तुः सुत इति वदंतं आह सत्यमिति सत्यपि तथात्वे मदुदरे धृतत्वाद्देषतेमनोरथोत्तथा
इति पूर्वेणान्वयः ।८। व्यतिरेकमाह । सर्वभूभृत्संश्रयश्चासौ केतनं च तस्य केतनमासनं मम पुत्रस्यैव योग्यं आत्मा व्यर्थं त्वया करणं किं क्लि ५१
श्यत इति ।९। राजासनं तल्लीभूतमालोक्य अतिगर्वाद्दुक्तमेवार्थं पुनराह उच्चैरिति । ध्रुवमातुर्दौर्भाग्यमपि स्मरयति सुनीत्यामिति ।१०।

यस्तेपराध्यति अपराधं करोति स तव पितरमवजानाति स एवंभूतः क इत्यर्थः ।११। भूपालः यथा प्रत्यहं क्षं आहत तत्तथा क
थयामासेत्यन्वयः ।१२। तस्मिन्सुरुच्या वाक्ये कथिते सति श्वासेनात्युच्चेन क्षामे क्षीणे अक्षिणी ईक्षणे नेत्रे यस्याः सा ।१३। उद्वे
गः परितापः ।१४। एतन्मत्वा पुत्रक शाम्य उपशमं भज ।१५। सुरुच्याः पुण्याधिक्यफलेनाह नृपः सुरुच्यां सुरुचिरिति त्रि

वत्स कः कोपहेतुस्ते कश्च त्वां नाभिनंदति । कोवजानाति पितरं तव यस्तेपराध्यति ॥११॥ इत्युक्तः सकलं मा
त्रे कथयामास तद्यथा । सुरुचिः प्राह भूपालप्रत्यक्षमतिगर्विता ॥१२॥ निश्वस्य कथिते तस्मिन्सुनीतिः पुत्रमुद्दु
र्मनाः । श्वासक्षामेक्षणा दीना सुनीतिर्वाक्यमब्रवीत् ॥१३॥ सुनीतिरुवाच सुरुचिः सत्यमाहेदं स्वल्पभाग्यो
सि पुत्रक । नहि पुण्यवतां वत्स सपत्नैरेवमुच्यते । नोद्वेगस्तात कर्तव्यः कृतं यद्भवता पुरा । तत्कोपहर्तुं शक्नो
ति दातुं कश्चाकृतं त्वया ॥१४॥ राजासनं तथा छत्रं नराश्वा वरवारणाः । यस्य पुण्यानि तस्यैव मत्वैतत्साम्य पु
त्रक ॥१५॥ अन्यजन्मकृतैः पुण्यैः सुरुच्यां सुरुचिर्नृपः । भार्येति प्रोच्यते चान्या मद्विधा पुण्यवर्जिता ॥१६
पुण्योपचयसंपन्नस्तस्याः पुत्रस्तथोत्तमः । मम पुत्रस्तथा जातः स्वल्पपुण्यो ध्रुवो भवान् ॥१७॥ तथापि दुः
खं न भवान्कर्तुमर्हति पुत्रक । यस्य यावत्स तेनैव स्वेन तुष्यति बुद्धिमान् ॥१८॥

तः अन्या मादृशी भार्येति केवलं प्रोच्यते ।१६। उत्तमो नामतोर्थतोपि अभिप्रेतः यथा माता तथा पुत्र इत्युभयत्र दृष्टांतः ।१७। य
स्य यावद्भाग्यं प्राप्तं स तेनैव स्वेन स्वकीयेन तुष्यति ।१८।

वेदितिवासशब्दार्थे सर्वफलमभ्युदयनिःश्रेयसं प्रददातीति तस्मिन् ।१९। मैत्रं सर्वेषांमित्रं अतः प्राणिहितेरतः प्रवणा निम्नदेशा
भिमुखाः सत्यः पात्रं सगुणं नरं ।२०। अंबहेमातः प्रशमाय नोद्वेगस्तात कर्तव्य इत्यादि पंचश्लोकार्थकं यद्वचः आत्थ ब्रवीषि त
द्भिन्नभांडे अमृतमिव मम हृदये न तिष्ठति ।२१। तवोदरे वृद्धस्य वृद्धिंगतस्य ।२२। तया सुरुच्या तथास्त्वेवं तथैवभवतु २३

यदि ते दुःखमत्यर्थं सुरुच्या वचसा तव । तत्पुण्योपचये यत्नं कुरु सर्वफलप्रदे ॥१९॥ सुशीलो भव धर्मात्मा मैत्रः प्रा
णिहिते रतः । निम्नं यथापः प्रवणाः पात्रमायांति संपदः ॥२०॥ ध्रुव उवाच अंब यत्त्वमिदं प्रात्थ प्रशमाय वचो मम ।
नैतद्दुर्वचसा भिन्ने हृदये मम तिष्ठति ॥२१॥ सोहं तथा यतिष्यामि यथा सर्वोत्तमोत्तमं । स्थानं प्राप्स्याम्यशेषाणां ज
गतामभिपूजितं । सुरुचिर्दयिता राज्ञस्तस्या जातोस्मि नोदरात् । प्रभावं पश्य मेंऽब त्वं वृद्धस्यापि तवोदरे ॥२२॥ उत्त
मः स वमे भ्राता यो गर्भेण धृतस्तया । स राजासनमाप्नोतु पित्रा दत्तं तथास्तु तत् ॥२३॥ नान्यदत्तमभीप्सामि स्था
नमंब स्वकर्मणा । इच्छामि तदहं स्थानं यन्न प्राप पिता मम ॥२४॥ पराशर उवाच निर्जगाम गृहान्मातुरित्यु
क्त्वा मातरं ध्रुवः । पुराच्च निर्गम्य ततस्तद्बाह्योपवनं ययौ । स ददर्श मुनींस्तत्र सप्त पूर्वागतान्ध्रुवः । कृष्णाजिनो
त्तरीयेषु विष्टरेषु समास्थितान् ॥२५॥ स राजपुत्रस्तान्सर्वान्प्रणिपत्याभ्यभाषत । प्रश्रयावनतः सम्यगभिवादनपूर्वकम् २६ ५२

सुकर्मणा स्वतपोबलेनैवेच्छामि सततं चिरस्थायि ॥२४॥ सप्त मुनीनात्मानोऽनुग्रहार्थं पूर्वमेवागतान् कृष्णाजिनमुत्तरीयमु
पर्यास्तरणं येषां तेषु विष्टरेषूपविष्टान् ॥२५॥ प्रणिपत्य सम्यक् अभिवादनं तत्पूर्वकं तदनु प्रश्रयेणावनतोभ्यभाषत ॥२६॥

निर्वेदाद्दुःखात् ।२७। पंचहायनाधिकं संभूतं जन्म यस्य सः वत्सरं नाशदब्दसंभूत इति पाठे चत्वारः पंचवा अब्दा यस्य स वा सोसंभूत इत्यर्थः ।
बालोहिमाद्यनभिज्ञः । नृपनंदन सुकुमार अद्य संप्रति ।२८। चिंत्यं कुटुंबभरणादि तव किंचिदपि नास्ति पिता ध्रियते जीवति स वभ्र

उत्तानपादतनयं मां निबोधत सत्तमाः । जातं सुनीत्या निर्वेदाद्युष्माकं प्राप्तमंतिकं ॥२७॥ ऋषय ऊचुः ननु पंचाब्दसं
भूतो बालस्त्वं नृपनंदन । निर्वेदकारणं किंचित्तवाद्यापि न दृश्यते ॥२८॥ न चिंत्यं भवतः किंचिद्ध्रियते भूपतिः पिता । न
चैवेष्टवियोगादि तव पश्याम बालक ॥२९॥ शरीरे न च ते व्याधिरस्माभिरुपलभ्यते । निर्वेदः किंनिमित्तस्ते कथ्यतां यदि वि
द्यते । पराशर उवाच ततः स कथयामास सुरुच्या यदुदाहृतं । तन्निशम्य ततः प्रोचुर्मुनयस्ते परस्परं । अहो क्षात्रं
परं तेजो बालस्यापि यदक्षमा ॥३०॥ सपत्न्या मातुरुक्तं यद्धृदयान्नापसर्पति । भो भोः क्षत्रियदायाद निर्वेदाद्यत्त्वया
धुना । कर्तुं व्यवसितं तन्नः कथ्यतां यदि रोचते । यच्च कार्यं तवास्माभिः साहाय्यममितद्युते । तदुच्यतां विवक्षुस्त्वम
स्माभिरुपलक्ष्यसे ॥३१॥ नाहमर्थमभीप्सामि न राज्यं द्विजसत्तमाः । तत्स्थानमेकमिच्छामि भुक्तं नान्येन यत्पुरा
एतन्मे क्रियतां सम्यक्कथ्यतां प्राप्यते यया ॥ स्थानमग्र्यं समस्तेभ्यः स्थानेभ्यो द्विजसत्तम ॥३२॥ राम

पतिः । पश्याम इति छांदसो विसर्गलोपः ॥२९॥ तेजः पराभवसामर्थ्यं अक्षमा मानभंगासहनं ॥३०॥ विवक्षुर्व
क्तुमिच्छुः स्फुरदधरत्वात् ॥३१॥ एतत्साहाय्यं क्रियतां साहाय्यमेवाह सम्यक्कथ्यतामिति मम यया ॥३२॥ श्रीगोपाल

ध्रुवस्य दृढप्रत्ययार्थं कारुण्यात्सर्व एव प्रकारभेदेन विष्णुभक्तिमेवोपदिशंति अनाराधितेत्यादिसप्तभिः श्लोकैः ॥३३॥ प्रकृतेः परा
णां जीवानां परः उत्कृष्टः ॥३४॥ परं ब्रह्म परमा धाम प्रकाशकं अधिष्ठानं वा अपरं ब्रह्म शब्दात्मकं ॥३५॥ यज्ञे यज्ञप्रतिपादके

मरीचिरुवाच । अनाराधितगोविंदैर्नरैः स्थानं नृपात्मज । न हि संप्राप्यते श्रेष्ठं तस्मादाराधयाच्युतं ॥३३॥ अत्रिरुवा०
परः पराणां पुरुषो यस्य तुष्टो जनार्दनः । स प्राप्नोत्यक्षयं स्थानमेतत्सत्यं मयोदितं ॥३४॥ अंगिरा उ० यस्यांतः सर्व
मेवेदमच्युतस्याव्ययात्मनः । तमाराधय गोविंदं स्थानमग्र्यं यदीच्छसि ॥ पुलस्त्य उ० परं ब्रह्म परं धाम योसौ ब्रह्म त
थापरं । तमाराध्य हरिं देवं मुक्तिं प्राप्नोति दुर्लभां ॥३५॥ क्रतुरुवाच ॥ यो यज्ञपुरुषो यज्ञे योगेशः परमः पुमान् । तस्मिं
स्तुष्टे तु नाप्राप्यं किं चिदस्ति जनार्दने ॥३६॥ ऐंद्रमिंद्रः परं स्थानं यमाराध्य जगत्पतिं । प्राप यज्ञपतिं विष्णुं तमारा
धय सुव्रत । वसिष्ठ उवाच प्राप्नोष्याराधिते विष्णौ मनसा यद्यदिच्छति । त्रैलोक्यांतर्गतं स्थानं किमु वत्सोत्तमोत्त
मं । ध्रुव उवा० आराध्यः कथितो देवो भवद्भिः प्रणतस्य मे । मया तत्परितोषाय यज्जप्यं तदुच्यतां ॥३७॥ राम

शास्त्रे योगे योगशास्त्रे यद्वा योगे योयं गीयत इत्यर्थः । अप्राप्यं किमस्ति नास्तीत्यर्थः ॥३६॥ यद्यदिच्छति सत्यलोका ५३
दि तदपि प्राप्नोति त्रैलोक्यांतर्गतमुत्तमोत्तमं प्राप्नोतीति किं वक्तव्यं । आराधितपुंसां सुलभं स्यात्सुदुर्लभं इत्युक्ते
मुनिभिः सर्वेस्तदुपायं बुभुत्सते । आराध्य इति द्वाभ्यां ॥३७॥

मयानुपनीतेनापि यथेति जपांगप्रश्नः ॥३८॥ योगो नजपांगमिति स योगं जप्यमुपदिशंति बाह्यार्थानित्यादिना यदिति कार्यो यातत्का
रणीभूतयमनियमासनप्राणायामा उक्ताः । तस्मिन्नेवेति धारणा ॥३९॥ एकाग्रचित्तेनेति ध्यानं तन्मयेनेति समाधिरुक्त इत्य
ष्टांगयोग उक्तः । ध्यातात्मेति पुनर्विक्षेपादिप्राप्तौ तन्निराकरणाय चित्तस्थैर्यप्रयत्न उक्तः ॥४०॥ हिरण्यगर्भो ब्रह्मा पुरुषो वि

यथावाराधनं तस्य मया कार्यं महात्मनः । प्रसादसुमुखाः सर्वे तन्मे कथयंतु महर्षयः ॥३८॥ ऋषय ऊचुः ॥ राजपुत्र य
था विष्णोराराधनपरैर्नरैः । कार्यमाराधनं तन्नो यथावच्छ्रोतुमर्हसि । बाह्यार्थानखिलांश्चित्तात्त्याजयेत्प्रथमं नरः
तस्मिन्नेव जगद्धाम्नि ततः कुर्वीत निश्चलं । एवमेकाग्रचित्तेन तन्मयेन धृतात्मना । जप्तव्यं यन्निबोधैतत्तन्नः पार्थि
वनंदन ॥४०॥ हिरण्यगर्भपुरुषप्रधानाव्यक्तरूपिणे । ॐ नमो वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्वभाविने ॥४१॥ एत
ज्जजाप भगवान्जप्यं स्वायंभुवो मनुः । पितामहस्तव पुरा तस्य तुष्टो जनार्दनः । ददौ यथाभिलषितां सिद्धिं त्रैलो
क्यदुर्लभां । तथा त्वमपि गोविंदं तोषयैतत्सदा जप ॥४२॥ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे एकादशोध्यायः

ष्टुः प्रधीयते प्रक्षिप्यते प्रकृतौ विश्वमनेनेति प्रधानं शिवः अव्यक्त एतत्त्रयाणां नियंता त्रिगुणशक्तिकः ईश्वरः । यत्कार्यो
पाध्यक्तं विश्वं एतद्रूपिणे शुद्धज्ञानस्वभाविने तत्तदुपाधिरहिताय ज्ञानमात्राय ॐकारप्रतिपाद्याय वासुदेवाय नम
इत्यर्थः ॥४१॥ तथा त्वमपीति कुलदेवतामंत्रो हि शीघ्रं सिद्धिद इति भावः ॥४२॥ ॥ इति श्रीरत्नगर्भभट्टाचार्यकृतायां
वै० प्रथमेंशे एकादशः ॥ ध्रुवो जगाम मधुरां साध्य हरिमीज इती रितं । यत्रापश्यद्देवविभ्राजत्तलास्वपदमाप्तवान् ॥१॥ ॥

तस्माद्वनान्निर्जगाम ।१। पुनश्चमधुसंज्ञेनेतिपूर्वंकैटभेनसहमधुनामोत्पन्नःपुनश्चमधुसंज्ञेनततोऽन्येनेत्यर्थः ।२। हरि
मेधसइतिहरतीतिहरिःसर्वदुःखहारिणीयद्विषयामेधानित्यमस्तिवप्रज्ञामेधयारितिसांतले ।३। मरीचिमिश्रेर्मरी
चिसमैतैर्यथोपदिष्टमभूत्तथाअमन्यतदध्यौ ।।४। सर्वभावेनविश्वरूपेणात्तद्वितंगतःप्राप्तोभवत् ।५। ततश्चगतिम

पराशरउवाच ।। ।।निशम्यैतदशेषेणमैत्रेयनृपतेःसुतः। निर्जगामवनात्तस्मात्प्रणिपत्यसतानृषीन् ।।१।।
कृतकृत्यमिवात्मानंमन्यमानस्ततोद्विजामधुसंज्ञंमहापुण्यंजगामयमुनातटं। पुनश्चमधुसंज्ञेनदैत्ये
नाधिष्ठितंयतः। ततोमधुवनंनाम्नाख्यातमत्रमहीतले।।२।। हत्वाचलवणंरक्षोमधुपुत्रंमहाबलं। शत्रुघ्नो
मथुरांनामपुरींयत्रचकारवै। यत्रवैदेवदेवस्यसान्निध्यंहरिमेधसः। सर्वपापहरेतस्मिंस्तपस्तीर्थेचकारसः
३।। मरीचिमिश्रैर्मुनिभिर्यथोद्दिष्टमभूत्तदा। आत्मन्यशेषदेवेशंस्थितंविष्णुममन्यत।।४।। अनन्यमनसस्तस्य
ध्यायतोभगवान्हरिः। सर्वभूतगतोविप्रसर्वभावगतोभवत्।।५।। मनस्यवस्थितेविष्णौतस्यमैत्रेययोगिनः। नश
शाकधराभारमुद्वोढुंभूतधारिणी।६। वामपादस्थितेतस्मिन्ननामार्द्धेनमेदिनी। द्वितीयंचननामार्द्धंक्षितेर्दक्षिणसंस्थिते।७।।

रव्यायांस्थितेसत्यांतस्यभारंसोढुंभूर्नाशक्नोदित्याह। मनस्यवस्थितइति ।।६।। वामपादेनस्थितेतस्मिन् ५४
र्द्धेनार्द्धंवामभागगतामेदिनीननामनताभूत्। एवंदक्षिणेनसंस्थितेतस्मिन्स्थितेर्द्वितीयंदक्षिणमर्द्धंननाम। ७।

यदात्वपादांगुष्ठेनवसुधांमध्यतःसंपीड्यआक्रम्यस्थितस्तदासमस्तावसुधाचचाल। ८। तत्क्षोभान्नद्याद्याःक्षोभंययुः। ९। ततो
देवैरनेकप्रकारैर्विघ्नैःक्षिप्यमाणेसमाधेरनुत्थानलक्षणंदार्ढ्यमाह। यामानामेत्यादिनासर्वासुमायास्विव्यंतेनग्रंथेनपरमा
कुलाव्याकुलाःप्रचक्रमुःकर्त्तुमुद्यताः।१०। कूष्मांडाउपदेवविशेषाः। महेंद्रेणनियुक्ताइतिशेषःआसुराःअसुरत्रभवाः।११। सास्वाग्र

पादांगुष्ठेनसंपीड्ययदावसुधांस्थितः। तदासमस्तावसुधाचचालसहपर्वतैः।।८।। नद्योनदाःसमुद्राश्चसंक्षोभं
परमंययुः। तत्क्षोभादमराःक्षोभंपरंजग्मुर्महामुने।।९।। यामानामतदादेवामैत्रेयपरमाकुलाः। इंद्रेणसहसंमंत्र्य
ध्यानभंगंप्रचक्रमुः।।१०।। कूष्मांडाविविधैरूपैःसहेंद्रेणमहामुने। समाधिभंगमत्यंतमारब्धाःकर्तुमासुराः।।११।।
सुनीतिर्नामतन्मातासास्त्रातत्पुरतःस्थिता। पुत्रेतिकरुणंवाचमाहमायामयीतदा।।१२।। पुत्रकास्मान्निवर्त्त
स्वशरीरव्ययदारुणात्। निर्बंधतोमयालब्धोबहुभिस्त्वंमनोरथैः।।१३।। दीनामेकांपरित्यक्तुमनाथांनत्वमर्हसि
सपत्नीवचनाद्वत्सअ[illegible]तस्त्वंगतिर्मम।।१४।। क्ववत्वंपंचवर्षीयःक्वचैतद्दारुणंतपः। निवर्त्यतांमनःकष्टान्निर्बं
धात्फलवर्जितात्।।१५।। कालःक्रीडनकानांतेतथैवाध्ययनस्यच। ततःसमस्तभोगानांतदंतेचेष्यतेतपः।।१६

स्वमुखी।१२। शरीरव्ययेनदारुणात्तीव्रादस्मात्तपोनिर्बंधान्निवर्त्तस्व।१३।सपत्नीवचनात्क्रुद्धःसन्मांत्यक्तुंनार्ह
सीत्यर्थः।१४।क्वशब्दाभ्यांविरोधउक्तःततःकष्टात्फलवर्जितात्तपोनिर्बंधान्मनोनिवर्त्यतामित्यर्थः।१५। क्रीडनकानांक्रीडानां।१६

विष्णु० प्र० मत्स्रीतिरेषतवपरमोधर्मस्त्वंपूर्वोक्तंवयोवस्थानरूपंक्रीडादिक्रियाक्रमंवानुवर्तस्व। यद्वायतोमत्स्रीतिरेषतवपरमोधर्मोऽतोमद्
उक्तंवयोवस्थानरूपंक्रीडादिक्रियाक्रमंवानुवर्तस्वमोहंदुराग्रहंमानुवर्तस्व अस्मात्तमत्स्रीतिविरुद्धादकालतपश्चर्यारूपादधर्मा
५५ न्निवर्तस्वामत्स्रीतिपरममितिपाठेमत्स्रीत्यापरमंउक्तंधर्मंवयोवस्थानुरूपंक्रियाक्रमंवानुवर्तस्वेत्यर्थः॥१७॥ बाष्पैरश्रुभिरा

कालःक्रीडनकानांयस्तवबालस्यपुत्रकात्तस्मिंस्त्वमित्थंतपसिकिंनाशायात्मनोरतः। मत्स्रीतिःपरमंधर्मंवयो
वस्थाक्रियाक्रमं। अनुवर्तस्वमामोहान्निवर्तास्माद्धर्मतः॥१७॥ परित्यजातिवत्साद्ययद्येतन्नभवांस्तपः। त्यक्ष्या
म्यहमिमान्प्राणांस्ततोवैपश्यतस्तव॥ पराशरउवाच तांविलापवतीमेवंबाष्पाविलविलोचनं। समाहितम
नाविष्णोपश्यन्नपिनदृष्टवान्॥१८॥ वत्सवत्ससुघोराणिरक्षांस्येतानिभीषणे। वनेभ्युद्यतशस्त्राणिसमायांत्य
पगम्यतां। इत्युक्त्वाप्रययौसाथरक्षांस्याविर्बभुस्ततः। अभ्युद्यतोग्रशस्त्राणिज्वालामालाकुलैर्मुखैः। ततोना
दानतीवोग्रान्राजपुत्रस्यतेपुरः। मुमुचुर्दीप्तशस्त्राणिभ्रामयंतोनिशाचराः। शिवाश्चशतशोनेदुःसज्वाल
कवलैर्मुखैः। त्रासायतस्यबालस्ययोगयुक्तस्यसर्वतः॥१७॥ हन्यतांहन्यतामद्यछिद्यतांछिद्यतामयं॥

विलोविलोचनेयस्यास्तांपश्यन्नपिउन्मीलितलोचनोऽपियतोविष्णौसमाहितमना।१८। ज्वालाएवकेवलंग्रासःत ५५
त्सहितैर्मुखैरुपलक्षिताःशिवाःफेरव्योनेदुःयोगयुक्तस्यसमाधियुक्तस्य।१७।

सिंहोष्ट्रमकराणामिवाननानियेषांते।२०। आत्मसंश्रयंसुहृदिनिविष्टंपृथिवीनाथस्यपुत्रोध्रुवः।२१। तस्माद्ध्रुवाद्यःप
राभवःस्वपदापहारलक्षणस्तस्माछंकिताः।२२। कलाशेषैर्भविष्याभिःस्वकलाभिः।२३। वित्तपःकुबेरः अंबुपोवरुणः

भक्ष्यतांभक्ष्यतांवायमित्यचुस्तेनिशाचराः। ततोनानाविधान्नादान्सिंहोष्ट्रमकराननाः। त्रासायराजपुत्रस्यने
दुस्तेरजनीचराः॥२०॥ रक्षांसितानितेनादाःशिवास्तान्यायुधानिवा। गोविंदासक्तचित्तस्यययुर्नेन्द्रियगोचरं।
एकाग्रचेताःसततंविष्णुमेवात्मसंश्रयं। दृष्टवान्पृथिवीनाथपुत्रोनान्यत्कथंचन॥२१॥ ततःसर्वासुमायासुविली
नासुपुनःसुराः। संक्षोभंपरमंजग्मुस्तत्पराभवशंकिताः॥२२॥ तेसमेत्यजगद्योनिमनादिनिधनंहरिं। श
रण्यंशरणंयातातपसातस्यतापिताः॥ देवाऊचुः देवदेवजगन्नाथपरेशपुरुषोत्तम। ध्रुवस्यतपसातप्ता
स्त्वांवयंशरणंगताः। दिनेदिनेकलाशेषैःशशांकःपूर्यतेयथा। तथायंतपसादेवप्रयात्यृद्धिमहर्निशं
२३॥ उत्तानपादितपसावयमित्थंजनार्दन। भीतास्त्वांशरणंयातास्तपसस्तंनिवर्तय। नविद्मःकिंसशक्रत्वं
किंसूर्यत्वमभीप्सति। वित्तपांबुपसोमानांसाभिलाषःपदेषुकिं॥२४॥ तदस्माकंप्रसीदेशहृदयाच्छल्यमु
द्धर। उत्तानपादतनयंतपसःसन्निवर्तय॥२५॥ श्रीभगवानुवाच नेंद्रत्वंनचसूर्यत्वंनैवांबुपधनेशतां। प्रा
र्थयत्येषयंकामंतंकरोम्यखिलंसुराः॥२६॥
परेष्वधिकारेषु।२४। शल्यंपराभवशंकालक्षणंसमुद्धरोत्पाटय।२५। इंद्रत्वादिकंनप्रार्थयतियंचकामंप्रार्थयतितंकरोमीत्यन्वयः२६

विष्णु०प्र विगतज्वरा निःशंकाः धिष्ण्यानि स्थानानि। २८। तन्मयत्वेन सर्वात्मैकाग्र्येण। २९। बाह्यार्थनिरपेक्षं प्रसंबद्धं चित्तं
तत्त्वयाय यद्यस्मादाहितं। ३०। चतुर्भुजेषु शंखादिधरं कक्षेनेदकास्थ्यवरखड्गधरं शिरसा महीं जगाम दंडवत्प्रणतो बभूव ३१

५६ यात देवा यथाकामं स्वस्थानं विगतज्वराः। निवर्तयाम्यहं बालं तपस्यासक्तचेतसं॥ २७॥ पराशर उवाच इत्युक्ता
देवदेवेन प्रणम्य त्रिदशास्ततः। प्रययुः स्वानि धिष्ण्यानि शतक्रतुपुरोगमाः॥ २८॥ भगवानपि विश्वात्मा तन्मयत्वेन
तोषितः। गत्वा ध्रुवमुवाचेदं चतुर्भुजवपुर्हरिः॥ २९॥ उत्तानपाद भद्रं ते तपसा परितोषितः। वरदोऽहमनुप्राप्तो वरं वर
य सुव्रत। बाह्यार्थनिरपेक्षं ते मयि चित्तं यदाहितं। तुष्टोऽहं भवतस्तेन तद्वृणीष्व वरं परं॥ ३०॥ पराशर उवाच श्रुत्वे
त्थं गदितं तस्य देवदेवस्य बालकः। उन्मीलिताक्षो ददृशे ध्यानदृष्टं हरिं पुरः। शंखचक्रगदाशार्ङ्गवरासिधरमच्युतं
किरीटिनं समालोक्य जगाम शिरसा महीं॥ ३१॥ रोमांचिताङ्गः सहसा साध्वसं परमं गतः। स्तवाय देवदेवस्य स
चक्रे मानसं ध्रुवः॥ ३२॥ किं वदामि स्तुतावस्य केनोक्तेनास्य संस्तुतिः। इत्याकुलमतिर्देवं तमेव शरणं ययौ॥
३३॥ ध्रुव उवाच भगवान्यदि मे तोषं तपसा परमं गतः। स्तोतुं तदहमिच्छामि वरमेतं प्रयच्छ मे॥ ३४॥ श्रीः

रोमांचितत्वादिविशेषणाभ्यां सात्त्विकभावाः सूचिताः ते श्च स्तवाय मानसं चक्रे॥ ३२। ततश्च ब्रह्मादिभिरप्यविज्ञात ५६
गतेस्तस्य स्तुतौ विषये बालोऽहं किं वदामि सर्वात्मनोऽस्य वाकेन स्तुतिर्भवेदिति व्याकुलमतिस्तं विष्णुमेव शरणं ययावि
त्यर्थः। ३३। कथं शरणं ययौ तदाह भगवानिति सार्धद्वाभ्यां ३४।

त्वमहं कथं वेदज्ञानाभि कथं वा स्तोतुं शक्ष्यामीत्यन्वयः। ३५। पादौ स्तोतुं प्रवृत्तं तं तत्र स्तवत्र। ३६। सर्ववेदमयस्य शंखस्य प्रां
तेन वेदांतभागेन तं पस्पर्श ब्रह्ममयेन कंबुनेति शुकाके:। तेन स्मरतत्त्वबोधकवेदांतबोधरूपोऽनुग्रहः कृत इति भावः। ३७

ब्रह्माद्यैर्वेदवेदज्ञैर्ज्ञायते यस्य नो गतिः। तं त्वां कथमहं देव स्तोतुं शक्ष्यामि बालकः॥ ३५॥ त्वद्भक्तिप्रवणं ह्येतत्
परमेश्वर मे मनः। स्तोतुं प्रवृत्तं त्वत्पादौ तत्र प्रज्ञां प्रयच्छ मे॥ ३६॥ पराशर उवाच शंखप्रान्तेन गोविंदस्तं पस्प
र्श कृताञ्जलिं। उत्तानपादतनयं द्विजवर्य जगत्पतिः॥ ३७॥ अथ प्रसन्नवदनः स तत्क्षणान्नृपनंदनः। तुष्टाव
प्रणतो भूत्वा भूतधातारमच्युतं॥ ३८॥ ध्रुव उवाच भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च। भूतादिरा
दिप्रकृतिर्यस्य रूपं नतोऽस्मि तं॥ ३९॥ शुद्धः सूक्ष्मोऽखिलव्यापी प्रधानात्परतः पुमान्। यस्य रूपं नमस्तस्मै
पुरुषाय गुणात्मने॥ ४०॥ भूतादीनां समस्तानां गंधादीनां च शाश्वतः। बुद्ध्यादीनां प्रधानस्य पुरुषस्य च यः
परः। तं ब्रह्मभूतमात्मानमशेषजगतः परं। ४१।

प्रसन्नवदनः प्राप्तज्ञानत्वात्। ३८। संस्तुत्यपदं विष्णोर्गुंतुमर्हमिति ध्रुवः। समागतमभिप्रीत्याभूयस्कस्ताव केशवं।
भूम्यादीनि स्थूलसूक्ष्मभूतानि दश मन इति दशेंद्रियोपलक्षणं बुद्धिर्महत्तत्त्वं भूतादिरहंकारः आदिप्रकृतिः प्रधानमित्येवं
चतुर्विंशतितत्त्वात्मियस्य रूपं तं नतोऽस्मि। ३९। परमार्थतः शुद्धः अखिलव्यापी विभुः परतः परः पुमान् जीवो यस्य रूपं गुणात्मने
गुणसाक्षिणे। अगुणात्मन इत्यपि पाठः। ४०। अशेषजगतः परमित्यस्य विवरणं भूतादीनां बुद्ध्यादीनां गंधादीनां विषयाणामित्यादि ४१

त्वद्रूपं तवरूपं ब्रह्मभूतमिति यदुक्तं तत्कथं तत्राह सूक्ष्मत्वात्सर्वगतत्वाद्दुर्दृश्यत्वात्कारणत्वात्तया संवर्द्धकत्वात्तद्योगिभिस्तत्तद्विकारवन्न भवतीत्यविकारवच्चतथा हेयो गिभिरित्येतिपृथक्पदंवा॥४२॥ सूक्ष्मत्वं विवृण्वन्पुरुषसूक्तेन स्तौति। सहस्रशीर्षेत्यत्यादिना सहस्रमपरिमितानि शीर्षाणि यस्य विश्वरूपस्य एवं सहस्रमक्षीणि यस्य सहस्राणि पादा यस्य सः भुवो ब्रह्मांडस्य स्पर्शात्स्पृष्टा कारणत्वेनाभिव्याप्यात्यक्रोपपंचमी दशांगुलमपरिमितं मगवद्दशांगुलमायदशाद

प्रपद्ये शरणं शुद्धं त्वद्रूपं परमेश्वर। सूक्ष्मत्वाद्दृहणत्वाच्च यद्रूपं ब्रह्मसंज्ञितं। तस्मै नमस्ते सर्वात्मन्योगिचिंत्याविकारवत्॥४२॥ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्। सर्वव्यापी भुवः स्पर्शादत्यतिष्ठद्दशांगुलं॥४३॥ यद्भूतं यच्च वै भाव्यं पुरुषोत्तम तद्भवान्। त्वत्तो विराट् स्वराट् सम्राट् त्वत्तश्चाप्यधिपूरुषः॥४४॥ अत्यरिच्यत सोधश्च तिर्यक्चोर्ध्वं च वै भुवः॥४५॥

शान्तरगुणावरणानि वा अध्यतिष्ठदधिष्ठायाधिक्येन व्याप्य स्थितः। निरवधिरवधिस्थित इत्यर्थः॥४३॥ इदमेव समर्थयति यद्भूतमित्यादिना भूतमतीतं भाव्यं भावि च कारादुर्तमानं च त्वत्तः मायासाक्षिणः। प्रत्येकगुणाभिमानिनो ब्रह्मविष्णुरुद्रा विराट्स्वराट्सम्राडाख्याः। यद्वा विराड् ब्रह्मांडं स्वराड् ब्रह्मा सम्राड् मनुः अधिपूरुषः त्वमधिष्ठाता महापूरुषः॥४४॥ यस्मादेतत्त्वत्तो जातास्तस्मात्स भगवान्भुवो धस्तिर्यगूर्ध्वं बाह्ये अत्यरिच्यत अतिरिक्तो भूत॥४५॥ ५८

भूशब्देस्यैक्तं विश्वस्य तत्कार्यत्वेन ततो न्यूनत्वमाह त्वत्तो विश्वमिति इदं वर्तमानं विश्वं भूतमविष्यती च विश्वे त्वत्त एव त्वद्रूपकारणस्य रूपं धारयति तेन नु पृथक्त्वं यस्य तद्रूपधारि। ब्रह्मांडं यस्याण्डं तर्ज्जगद्वर्तते किं पुनर्वक्तव्यं न वांतरीति। सर्वाणि भूतानि यस्मिन्जगति तत् सर्वभूतादिति पाठे त्वद्रूपधारिणा इत्यस्य विशेषणं ल्यब्लोपे पंचमी तत्प्राप्येत्यर्थः॥४६॥ किं च त्वत्तो यज्ञः सर्वेषां च पुरोडाशादीनां हुतं हवनं यस्मिन्स सर्वहुतः। अनेकद्रव्य इत्यर्थः। यज्ञादिति पाठे सर्वं हूयते अस्मिन्निति

त्वत्तो विश्वमिदं धातस्त्वत्तो भूतमविष्यती। त्वद्रूपधारिणश्चांतः सर्वभूतमिदं जगत॥४६॥ त्वत्तो यज्ञात्सर्वहुतः पृषदाज्यं पशुर्द्विधा। त्वत्तो सेवाप्यसामानि त्वत्तश्छंदांसि जज्ञिरे॥४७॥ त्वत्तो यज्ञस्त्वजायंत त्वत्तो श्वाश्चैकतोदतः। गावस्त्वत्तः समुद्भूतास्त्वत्तश्चाजावयो मृगाः॥४८॥ त्वन्मुखाद्ब्राह्मणा बाह्वोस्त्वत्तः क्षत्रमजायत। वैश्यास्तवोरुजाः शूद्रास्तव पद्भ्यां समुद्भूताः॥४९॥ अक्ष्णोः सूर्योनिलः प्राणाश्चंद्रमा मनसस्तव। प्राणेंतःशिरुराज्जाता मुखादग्निरजायत॥ नाभितो गगनं द्यौश्च शिरसः समवर्त्तत। दिशः श्रोत्रात्क्षितिः पद्भ्यां त्वत्तः सर्वमभूदिदं॥५०॥

ष्णेः

सर्वहुतस्मादिति ल्यब्लोपे पंचमी सर्वहुतं सर्वयज्ञमुद्दिश्य पृषदाज्यादित्यंतोजातमित्यर्थः। पृषदाज्यं दधिमिश्रं घृतं पशुर्द्विधा ग्राम्यारण्यभेदेन छंदांसि गायत्र्यादीनि॥४७॥ त्वत्तोश्वा उभयतोदंताः एकतो दंता श्च महिष्यादयः। तेषु प्राशस्त्याद्वाहः पृथगुक्तिः॥४८॥ त्वत्तस्त्तव च बाह्वोः॥४९॥ प्राणेंतःशिरुवांतःछिद्रात्सुषुम्नायाः प्राणंत्तः शुषिरादिति पाठना साविनाद्वैः श्री।५०

यथान्यग्रोधउत्पत्तेः प्राक्संयमेनाशेपि अल्पेसूक्ष्मेबीजेव्यवस्थितः विश्वमिदंत थात्वयि।५१।यथाअंकुरस्वरूपेणासंभूतोबीजा
दयंसमुच्छ्रितिंविस्तारंचयातित्वत्तोजगदपितथा।५२।त्वत्तोजातंविश्वंत्वत्तोभिन्नंनभवती।तिदृष्टांतेनाहयथाहिकदलीत्वक्
पत्रोरोष्टथक्दृश्यतेएवंत्वक्पत्रस्थानीयात्वत्तोविश्वस्यनान्यत्वंयतोविश्वेत्वत्स्थापितव्यवस्थातुशीलमस्यतथाभूतमेवघा
टःसन्पटःसन्नित्येवंदृश्यतेनतुपृथक्ईश्वरसर्वजीवनियामकपाठांतरेकदलीनाऽन्याक्दलीकांडत्वक्पत्राद्दियथादृश्य

न्यग्रोधःसुमहानल्पेयथाबीजेव्यवस्थितः।संयमेविश्वमखिलंजीवभूतेतथात्वयि॥५१॥बीजांदंकुरसंभूतोन्य
ग्रोधःससमुच्छ्रितिं।विस्तारंचयथायातित्वत्तःसृष्टौतथाजगत्॥५२॥यथाहिकदलीनाऽन्यात्वक्पत्राद्यथदृ
श्यते॥५३॥ ह्लादिनीसंधिनीवापित्वय्येकासर्वसंस्थितौ।ह्लादतापकरीमिश्रात्वयिनोगुणवर्जिते॥५४॥

तेएवंविश्वस्यनाड्यःशिराजालवदनुस्यूताःप्रकृत्यादयस्त्वमेवत्वक्सिक्पत्रादित्यपठंति।५३।ईश्वरत्वमेवजीवेश्व
रसेदंनदर्शयन्नाहह्लादिनीतिह्लादिनीस्वस्वरूपसुखप्रकाशिनीसंधिनीविश्वंसंदधानीतिअघटनघटनापटीयसी
विश्वजननीकावशक्तिस्त्वय्येवनतुजीवेतत्कुतःअसर्वसंस्थितेःशुद्धेतर्हितत्रकथंशक्तिस्तत्राहएकाअभिन्नास्वस्वरूपेति
यावत्सर्वसंस्थितावितिपाठेसर्वाधिष्ठानभूतइत्यर्थः।ह्लादतापकरीमिश्राचेतित्रिगुणमयिजीवयशक्तिसात्वयिनकुतस्त
त्राहगुणवर्जिते।ह्लादकरीमनःप्रसादात्मिकासात्विकी।तापकरीदृष्टविषयवियोगादिषुदुःखकरीतामसीमिश्राऽभयकरीराजसी५४

५८

श्वर्यमेवाविभूतिभिःप्रपंचयतिपृथग्भूतैकभूतायकार्यात्मनापृथग्भूतायकारणात्मनानैकभूतायभूतभूतायभूतसूक्ष्मरूपायप्र
भूतानिभूतानिमहाभूतानितद्रूपायभूतात्मनेचराचरप्राणिरूपायतुभ्यंनमः।५६।किंचपूर्वोक्तव्यक्तप्रधानादिरूपयोर्भवानेवो
पासकैरंतःकरणेविभाव्यतेउपास्यते।यथापुरुषेषुपाध्यभिमानेनसाक्षीयमाणोपिभवान्परमात्मात्रक्षयोविभाव्यमिति।तविभाव्य
तइतिपाठेत्वंयदाध्याहारः।यद्वाविराडादयोविश्वतैजसप्राज्ञास्तद्रूपतयापुरुषेषुविभाव्यतेप्रत्यक्षतांयानियत्रादिपदेषुदृष्ट

पृथग्भूतैकभूतायभूतभूतायतेनमः।प्रभूतभूतभूतायतुभ्यंभूतात्मनेनमः॥५६॥व्यक्तप्रधानपुरुषविराट्संम्राट्स्वराट्
तथा।विभाव्यतेंतःकरणेपुरुषेष्वक्षयोभवान्॥५७॥सर्वस्मिन्सर्वभूतस्त्वंसर्वःसर्वस्वरूपधृक्।सर्वंत्वत्तस्ततश्चत्वंनमः
सर्वात्मनेस्तुते॥५८॥सर्वात्मकोपिसर्वेशसर्वभूतस्थितोयतः।कथयामिततःकिंतेसर्वंवेत्सिहृदिस्थितं॥५९॥सर्वात्म
न्सर्वभूतेशसर्वसर्वसर्वसमुद्भवाःसर्वभूतोभवान्वेत्तिसर्वसत्वमनोरथं॥६०॥

कं।५७।सर्वस्मिन्देवादिशरीरेसर्वभूतःक्षेत्रज्ञरूपस्त्वंसर्वस्वत्वंक्षेत्ररूपश्चत्वमेवएकस्यक्षेत्रज्ञक्षेत्ररूपत्वंविरुद्धंतत्राहसर्वस्व
रूपधृक्नेतनाचेतनस्वरूपत्वमेवधत्सेसर्वंखल्विदंब्रह्मेतिश्रुतेः।नदुपपादयतिसर्वंत्वत्तःसर्वस्ययद्यत्कारणंतत्त्वमेवततः
सर्वस्माद्धेयउत्पादयतेतदपित्वमेवअतःसर्वस्वरूपधृगित्यर्थः।स्तुतिमुपसंहरतिएवंसर्वात्मनेनमइति।५८।पूर्वोक्तमनुव
दन्स्वमनोरथंसूचयतिसर्वात्मकोसीति।सर्वात्मकःसर्वमूर्तिः।५९।एतदेवविवृण्वन्नाहसर्वात्मन्सर्वेषामात्मभूतसर्व
भूतानामीशबुध्यादिनियामकसर्वेषांभूतानांसमुद्भवोयस्मात्सर्वप्राणिजनकसर्वसर्वसमुद्भवेतिपाठसर्वेतिसंबोध

विष्णु०प्र०
५७

नंद्दत्त्वंसर्वेति। भूतोभवान्सर्वसत्वमानोरथंवेत्तिकेवलंमदीयमेवेत्यर्थः।६०। योमेमनोरथस्त्वदीयस्तुतिविषयःसत्वयास्तुति
सामर्थ्यदानेनसफलःकृतः यच्चातपस्तप्तंतदपिमेसफलमेवेति ज्ञायते यतस्त्वंदृष्टोसि यद्वामनोरथः कामनासस्सफलस्तपश्च
सफलंयतः सर्वफलरूपस्त्वंदृष्टः साक्षात्कृत इत्यर्थः।६१। यद्यपिसर्वफलरूपंमद्दर्शनंयत्तपसःफलंत्वयाप्राप्तमेवत
थापिहियतोमद्दर्शनमुद्दिश्यफलरहितंनजायते।६२। तस्मादभिमतंवरंयथात्वंवरयएकस्यतपसःफलद्वयंकथमिति
तत्राह। प्रार्थितमप्रार्थितंवातत्रहेतुर्मय्यीति।६३। सर्वान्तर्यामितयाहृदिवर्त्तमानस्यतवयन्मनसेप्सितंमयातत्किम

योमेमनोरथोनाथसफलःसत्वयाकृतः। तपश्चतप्तंसफलंयद्दृष्टोसिजगत्पते॥६१॥ श्रीभगवानुवाच तपसस्त
त्फलंप्राप्तंयद्दृष्टोहंत्वयाध्रुव। मद्दर्शनंहिसफलंराजपुत्रनजायते॥६२॥ वरंवरयतस्मात्त्वंयथाभिमतमात्मनः। स
र्वंसंपद्यतेपुंसांमयिदृष्टिपथंगते॥६३॥ ध्रुवउवाच भगवन्सर्वभूतेशसर्वस्यास्तेभवान्हृदि। किमज्ञातंतव
स्वामिन्मनसायन्मयेप्सितं॥६४॥ तथापितुभ्यंदेवेशकथयिष्यामियन्मया। प्रार्थ्यतेदुर्विनीतेनहृदयेनातिदुर्लभं
॥६५॥ किंवासर्वजगत्स्रष्टःप्रसन्नेत्वयिदुर्लभं। त्वत्प्रसादफलंभुंक्तेत्रैलोक्यंमघवानपि॥६६॥ नैतद्राजासनंयोग्यम
जातस्यममोदरात्। इतिगर्वादवोचन्मांसपत्नीमातुरुच्चकैः॥६७॥

ज्ञातंज्ञातमेवेत्यर्थः।६४। तथापिप्रभोस्तवाज्ञयाहृदयेनदुर्विनीतेनासहिष्णुना।६५। तर्हि अतिदुर्लभंकिंप्रार्थ्य
तेतत्राहकिंवेति।६६। तस्यैवप्रार्थनंसहेतुकमाहनैतदितिद्वाभ्यांमातुःसपत्नीउच्चकैर्गर्वान्मामिदमवोचत्।६७। श्री:

५७

अव्ययंविस्तीर्णंरोयि।६८। पूर्वजन्मकृतकामवशाद्राजभोगाननुसेवतादशसंख्यानंज्ञास्यसीत्याहभगवानुवाचत्वयेत्यादिना।
तावत्कालेनिवत्स्यतीत्यंतेनग्रंथेन।६९। स्वायंभुवस्यकुलेयज्जन्ममत्कृतादन्येषांतापसानांनदत्तंश्रेष्ठंजन्मस्थानंय

आधारभूतंजगतःसर्वेषामुत्तमोत्तमं। प्रार्थयामिप्रभोस्थानंत्वत्प्रसादादतोव्ययं॥६८॥ श्रीभगवानुवाच य
त्वयाप्रार्थितंस्थानमेतत्प्राप्स्यतिवैभवान्। त्वयाहंतोषितःपूर्वमन्यजन्मनिबालक॥६९॥ त्वमासीद्ब्राह्मणःपू
र्वमय्येकाग्रमतिःसदा। मातापित्रोश्चशुश्रूषुर्निजधर्मानुपालकः। कालेनगच्छतामित्रंराजपुत्रस्तवाभवत्।
यौवनेखिलभोगाढ्योदर्शनीयोज्ज्वलाकृतिः। तत्संगात्तस्यतामृद्धिमवलोक्यातिदुर्लभां। भवेयंराजपुत्रोहमिति
वांछात्वयाकृता। ततोयथाभिलषिताप्राप्तातेराजपुत्रता। उत्तानपादस्यगृहेजातोसिध्रुवदुर्लभे। अन्येषां
दुर्लभंस्थानेकुलेस्वायंभुवस्ययत्। तस्यैतदपरंबालयेनाहंपरितोषितः।७०। मामाराध्यनरोमुक्तिमवाप्नोत्यवि
लंबितं। मय्यर्पितमनाबालकिमुस्वर्गादिकंपदं। त्रैलोक्यादधिकेस्थानेसर्वताराग्रहाश्रयः। भविष्यतिनसंदेहो
मत्प्रसादाद्भवान्ध्रुव॥७१॥ सूर्यात्सोमात्तथाभौमात्सोमपुत्राद्बृहस्पतेः। सितार्कतनयादीनांसर्वर्क्षाणांतथा
ध्रुव॥७२॥ सप्तर्षीणामशेषाणांयेचवैमानिकाःसुराः। सर्वेषामुपरिस्थानंतवदत्तंमयाध्रुव। केचिच्चतुर्यु
गंयावत्केचिन्मन्वंतरंसुराः। तिष्ठंतिभवतोदत्तामयावैकल्पसंस्थितिः। सुनीतिरपितेमातात्वदासन्नातिनिर्मला

त्वयापूर्वमहंपरितोषितस्तस्यनवमकृतस्यएतदवरंतुच्छंजन्मस्थानं।७०। त्रैलोक्यादधिकेत्रैलोक्योर्ध्वविधे।७१। सितःशु

कः अर्कतनयः शनैश्चरः ॥ ७२ सुनीतिरपि तन्माता तत्सन्माता देवत्वं निवत्स्यतीत्यर्थः ॥ ७३ ॥ अभिमानं गर्वं सादिमैश्वर्यं महि
मानं महत्त्वं शुक्रस्य देवाचार्यत्वेति विकेश्वरः ॥ ७४ ॥ वीर्यमित्यादि ऽस्मिन्नेत्रं फलमाकल्पस्थायि ॥ ७५ ॥ सून्नतेत्यपि नाम धर्मस्य कन्या सु
नीति सून्नतानामविश्रुता । उत्पन्ना वाजिमेधेन ध्रुवस्य जननी शुभेति हरिवंशदर्शनात् । ततः पुण्यापचये यत्नं कुर्वन्त्यादि ॥

विमाने तारका भूत्वा तावत्कालं निवत्स्यति ॥ ७३ ॥ येन लोमानवाः प्रातः सायं वसुसमाहिताः । कीर्त्तयिष्यंति तेषां च महत्पु
ण्यं भविष्यति । पराशर उवाच । एवं पूर्वं जगन्नाथाद्देवदेवाज्जनार्द्दनात् । वरं प्राप्य ध्रुवस्थानमध्यास्ते स महामुने । तस्या
भिमानमृद्धिं च महिमानं निरीक्ष्य च । देवासुराणामाचार्यः श्लोकमत्रोशना जगौ ॥ ७४ ॥ अहो ऽस्य तपसो वीर्यमहो ऽस्य तप
सः फलं । यदेनमग्रतः कृत्वा ध्रुवं सप्तर्षयः स्थिताः ॥ ७५ ॥ ध्रुवस्य जननी चेयं सुनीतिर्नाम सून्नता । अस्याश्च महिमानं कः
शक्तो वर्णयितुं भुवि । त्रैलोक्याश्रयतां प्राप्ता परं स्थानं स्थिरायति । स्थानं प्राप्ता परं धृत्वा या कुक्षिविवरे ध्रुवं ॥ ७६ ॥ यश्चै
तत्कीर्त्तयेन्नित्यं ध्रुवस्यारोहणं दिवि । स सर्वपापनिर्मुक्तः स्वर्गलोके महीयते । स्थानभ्रंशं न चाप्नोति दिवि वा यदि वा भु
वि । सर्वकल्याणसंयुक्तो दीर्घकालं स जीवति ॥ ७७ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमे ऽंशे द्वादशो ऽध्यायः ॥ ॥
पसस्त्यापि च वादिनी तिच । त्रैलोक्याश्रयतां प्राप्ता प्राप्तामिति पाठे स्थानस्य विशेषणं स्थीयते ऽस्मिन्निति स्थानं परमाधारभूतं परं विष्णुपदं
तस्यं स्थिरायतिः स्थिरप्रभावा । नपुंसकत्वे स्थिरा नित्या आयतिरुत्तरकालो मुक्तिरूपं फलं यस्मिन् तथाभूतं स्थानं निवासं क
थं प्राप्तावनं अत आह विभ्रमक्षे ध्रुवं कुक्षिविवरे स्वल्पे कृत्वा ॥ ७६ ॥ ॥ इति श्रीरत्नगर्भ० वैष्णवा० प्रथमे ऽंशे द्वादशो ऽध्यायः ॥ ६०

त्रयोदशे ध्रुवस्योक्तो वंशो वेनानुकीर्त्तितः । द्विजैर्दग्धो ऽस्य मथनात्पृथुर्जातो ऽनुवर्ण्यते । भव्यात्कल्याणवत्त इति ध्रुवविशेषणं शंभुश्च
च भार्यो श्लिष्टिं भव्यं च जनयामासेत्यर्थः । भार्या शंभुरित्यपि पठंति सुच्छाया नाम्ना ॥ १ ॥ एवं च तल्पापि वारुण्यां वरुणसंततिजा
यां नाम्ना पुष्करिण्यां वीरिण्यामिति पठित्वा मन्त्रा नो वीरिण्यां पुष्करिण्यां पद्मिण्यामिति कि विद्मा वक्ष्यते चाक्षुषाम नुं चाक्षुषं
पराशर उवाच ध्रुवाच्छ्लिष्टिं च भव्यं च भव्याच्छंभुर्व्यजायत । श्लिष्टेराधत्त सुच्छाया पंच पुत्रानकल्मषान् । रिपुं रिपुं
जयं विप्रं वृकलं वृकतेजसं । रिपोराधत्त बृहती चाक्षुषं सर्वतेजसं ॥ २ ॥ अजीजनत्पुष्करिण्यां वारुण्यां चाक्षुषो म
नुं । प्रजापतेरात्मजायामनरण्यस्य धीमतः ॥ ३ ॥ मनोरजायंत दश नड्वलायां महौजसः । कन्यायां द्विजशार्दूल वै
राजस्य प्रजापतेः ॥ ४ ॥ ऊरुः पूरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवाक् शुचिः । अग्निष्टुदतिरात्रश्च सुद्युम्नश्चेति ते न
व । अभिमन्युश्च दशमो नड्वलायां महौजसः ॥ ५ ॥ ऊरोरजनयत्पुत्रान्षडाग्नेयी महाप्रभान् । अंगं सुमनसं ख्याति
क्रतुमंगिरसं शिबिं ॥ ६ ॥ अंगात्सुनीथापत्यं वै वेनमेकमजायत । प्रजार्थमृषयस्तस्य ममंथुर्दक्षिणं करं । वेनस्य
मथिते पाणौ संबभूव महामुने । वैन्यो नाम महीपालो यः पृथुः परिकीर्त्तितः । येन दुग्धा मही पूर्वं जनानां हितका
रणात् । मैत्रेय उवाच किमर्थं मथितः पाणिर्वेनस्य परमर्षिभिः । यत्र जज्ञे महावीर्यः स पृथुः पृथिवीपतिः ॥ पराशर उ०
सुनीथा नाम या कन्या मृत्योः प्रथमजाभवत् । अंगस्य भार्या सा दत्ता तस्यां वेनस्त्वजायत ७
षष्ठमन्वंतरपतिं ३ वैराजस्य प्रजापतेरात्मजायां नड्वलां महौजसः दश पुत्रा अजायंतेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ नड्वलायां महौजस

इतिपुनरुक्तिरुक्तेनदुष्कार्यंमहोऽनसोयदेशत्यनुवादेनतेनतदूतिविधानार्थाः।५। अंगरसोपिजाविल्यदंतनामनी।६।प्र
थमजायाध्यादीनामितिशेषः।७।मातामहदोषेणेतनतामसेननिसर्गात्स्वभावतोदुष्टएव।८।यत्तृत्स्यभाकामन्तःको

समातामहदोषेणतेनमृत्योःसुतात्मजः।निसर्गादेवमैत्रेयदुष्टएवव्यजायत॥८॥अभिषिक्तोयदाराज्येसवेनःप
रमर्षिभिः।घोषयामाससतदापृथिव्यांपृथिवीपतिः॥७॥ततस्तमृषयःसर्वेसंपूज्यपृथिवीपतिं।सेमांकं
×नयष्टव्यंनदातव्यंनहोतव्यंकथंचन।भोक्तायज्ञस्यकस्त्वन्योह्यहंयज्ञपतिःप्रभुः।×ऊचुःसामकलंसम्यङ्मैत्रेयस
मुपस्थिताः॥ ऋषयऊचुः भोभोराजन्शृणुष्वत्वंयद्वदामतवप्रभो।राज्यदेहोपकारायप्रजानांचहितंपरं॥
११॥दीर्घसत्रेणदेवेशंसर्वयज्ञेश्वरंहरिं।पूजयिष्यामभद्रंतेतत्रांशस्तेभविष्यति॥१२॥यज्ञेनयज्ञपुरुषोविष्णुः
संप्रीणितोविभुः।अस्माभिर्भवतःकामान्सर्वानेवप्रदास्यति।यज्ञैर्यज्ञेश्वरोयेषांराष्ट्रेसंपूज्यतेहरिः।ते
षांसर्वेप्सितावाप्तिंददातिनृपभूभुजां॥ वेनउवाच मत्तःकोभ्यधिकोन्योस्तिकश्चाराध्योममापरः।कोयंह
रिरितिख्यातोयोवोयज्ञेश्वरोमतः।ब्रह्माजनार्दनोरुद्रइंद्रोवायुर्यमोरविः।हुतभुग्वरुणोधातापूषाभूमिर्निशाक
रः।

न्योऽस्तिनकोपीत्यर्थः।।७।सामप्रियपूर्वकंकलमव्यक्तमधुरंवाक्यमूचुः।१०राज्यदेहयोरुपकाराय्यक्षेमाय।११॥ ६१
सर्वेणसहस्रवत्सरसाध्येनअंशःषष्ठोभागःपुण्यवान्षड्भागमादत्तेन्यायेनपरिपालयन्नितिस्मृतेः।१२। ॥श्रीः

मयायथाज्ञदाऽस्संततथैवक्रियतांततेनाहनदातव्यमिति।१३।हविषांपरिणामोवृष्ट्यादिद्वाराकार्यं।१४।कोपश्चामर्षश्चभग
वन्निंदासहनंताभ्यामन्विताः।१५।रेणुधूलिं आसन्नंनिकटस्थंजनं।१६।तेषांतेभ्यःअचौराएवचौराःअभवन्स्वैरीभूतास्ते

एतेचान्येचयेदेवाःशापानुग्रहकारिणः।नृपस्यतेशरीरस्थाःसर्वदेवमयोनृपः।एतज्ज्ञात्वामयाज्ञप्तंयद्यथाक्रियतांत
था।नदातव्यंनयष्टव्यंनहोतव्यंचवोद्विजाः॥१३॥भर्तुःशुश्रूषणंधर्मोयथास्त्रीणांपरोमतः।ममाज्ञापालनंध
र्मोभवतांचतथाद्विजाः॥ ऋषयऊचुः देह्यनुज्ञांमहाराजमाधर्मोयातुसंक्षयं।हविषांपरिणामोयंयदेतदखि
लंजगत्॥१४॥ धर्मेस्संक्षयंप्राप्तेक्षीयतेचाखिलंजगत्। पराशरउ० इतिविज्ञाप्यमानोपिसवेनःपरमर्षिभिः
यदाददातिनानुज्ञांप्रोक्तःप्रोक्तःपुनःपुनः।ततस्तेमुनयःसर्वेकोपामर्षसमन्विताः।हन्यतांहन्यतांपापइत्यू
चुस्तेपरस्परं॥१५॥योयज्ञपुरुषंदेवमनादिनिधनंप्रभुं।विनिंदत्यधमाचारोनसयोग्योभुवःपतिः।इत्युक्त्वा
मंत्रपूतैस्तैःकुशैर्मुनिगणान्नृपं।निघ्नुर्निहतंपूर्वंभगवन्निंदनादिना।ततश्चमुनयोरेणुंददृशुःसर्वतोद्विज।कि
मेतदितिचासन्नंपप्रच्छुस्तेजनंतदा।१६।आख्यातंचजनैस्तेषांचौरीभूतैरराजके।राष्ट्रेतुलोकैरारब्धंपरस्वादा
नमातुरैः॥१७॥तेषामुदीर्णवेगानांचौराणांमुनिसत्तम।सुमहान्दृश्यतेरेणुःपरवित्तापहारिणां।ततःसंमंत्र्यतेस
र्वेमुनयस्तस्यभूभृतः।ममंथुरूरुंपुत्रार्थमनपत्यस्ययत्नतः।मथ्यतश्चसमुत्तस्थौतस्योरोःपुरुषःकिल॥
आतुरैराकुलैः।१७।मथ्यतोमथ्यमानात्दग्धस्थूणाप्रतीकाशोदग्धस्तंबतुल्यःहस्वःवर्णःखर्वाटास्यःखर्वमुखःखर्वटास्यइतिपाठेखर्वाट

नामा खर्वास्यः इति पाठे अनायते वर्तुले वाक्षिणी यस्य सः ॥१८॥ आतुरः आर्तः । निषीद गच्छेति तमूचुस्तेन स निषादो भवत् ॥१९
पापकर्मैव लं उपलक्षणं व्यंजनं येषां ते । तादृश्याः कल्याः प्रातिनं पापकर्म उपलक्ष्यं तियेते इति वा । २० तेन द्वारेण निषाद
रूपेण । अतः पापं निषीदति निर्गच्छतीति निषादः सीदतेर्गत्यर्थस्य रूपमिति व्युत्पत्तिः सूचिता । तथा तत्प्रकारच्युताद

दग्धस्थूणाप्रतीकाशः खर्वाक्षोऽतिह्रस्वकः ॥१८॥ किं करोमीति तान्सर्वान्विप्रानाह स चातुरः । निषीदेति तमूचु
स्ते निषादस्तेन सोऽभवत् ॥१९॥ ततस्तत्संभवा जाता विंध्यशैलनिवासिनः । निषादा मुनिशार्दूल पापकर्मोप
लक्षणाः ॥२०॥ तेन द्वारेण तत्पापं निष्क्रांतं तस्य भूपतेः । निषादास्ते तथा जाता वेनकल्मषसंभवाः ॥२१॥ ततोऽस्य
दक्षिणं हस्तं ममंथुस्ते ततो द्विजाः । मथ्यमाने च तत्राभूत् पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् दीप्यमानः स्ववपुषा साक्षादग्निरिव
ज्वलन् ॥२२॥ आद्यमाजगवं नाम खात्पपात ततो धनुः । शराश्च दिव्या नभसः कवचं च पपात ह ॥२३॥ तस्मिञ्जा
ते तु भूतानि संप्रहृष्टानि सर्वशः । तोयानि चाभिषेकार्थं । तत्पुत्रेणैव जातेन वेनोऽपि त्रिदिवं ययौ । पुन्नाम्नो नरका
त्त्रातः स तेन सुमहात्मना ॥२४॥ तं समुद्राश्च नद्यश्च रत्नान्यादाय सर्वशः । तोयानि चाभिषेकार्थं सर्वाण्येवोपत
स्थिरे ॥२५॥

नेन ॥२१॥ तत्र हस्ते निर्मथनेन । भूपरूपनिषादे निर्गते अग्निरिवेद्दीप्यमानः प्रतापवांश्च पृथक् अभूदित्यर्थः ॥२२॥ आज
गवं शार्ङ्गं पिनाकसंज्ञं धनुः ॥२३॥ पुन्नाम्न इति पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयम
व स्वयंभुवेति वचनात् ॥२४॥ सर्वशः सर्वाणि रत्नानि तोयानि वसनानि ॥२५॥ ६२

दैवैः इत्यनेनैव प्राप्ते पुनराङ्गिरसैरित्यभिषेकप्राधान्यसूचनाय स्थावराणि चेति तदभिमानिन्यो देवता ॥२६॥ चक्रं चक्रा
कारं रेखामयं ददृश्वेत्यर्थः ॥२७॥ राजराज्येन पृथुर्वैन्यश्चक्रवर्तित्वेन सोऽभिषिक्तः । यस्य त्रिभावस्त्रिदशैरप्यव्याहत इति
द्वयोरन्वयः ॥२८॥ अपरंजिताः क्लेशिताः ॥२९॥ ध्वजो रथचिह्नं आज्ञा वा तद्भंगो वनेषु जनेषु वदित्यर्थः ॥३०॥ अकृष्टपच्या

पितामहश्च भगवान्देवैराङ्गिरसैः सह । स्थावराणि च भूतानि जंगमानि च सर्वशः ॥२६॥ समागम्य तदा वैन्यमभ्य
षिंचन्नराधिपं । हस्ते तु दक्षिणे चक्रं दृष्ट्वा तस्य पितामहः । विष्णोरंशं पृथुं मत्वा परितोषं परं ययौ ॥२७॥ विष्णुचि
ह्नं करे चक्रं सर्वेषां चक्रवर्तिनां । भवत्यव्याहतो यस्य प्रभावस्त्रिदशैरपि । महता राजराज्येन पृथुर्वैन्यः प्रतापवा
न् । सोऽभिषिक्तो महातेजा विधिवद्धर्मकोविदैः ॥२८॥ पित्रापरंजितास्तस्य प्रजास्तेनानुरंजिताः । अनुरागा
त्ततस्तस्य नाम राजेत्यजायत ॥२९॥ आपस्तस्तंभिरे चास्य समुद्रमभियास्यतः । पर्वताश्च ददुर्मार्गं ध्वजभंग
श्च नाभवत् ॥३०॥ अकृष्टपच्या पृथिवी सिद्ध्यंत्यन्नानि चिंतया । सर्वकामदुघा गावः पुटके पुटके मधु ॥३१
तस्यैव जातमात्रस्य यज्ञे पैतामहे शुभे । सूतः सूत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामतिः । तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्रा
ज्ञोऽप्य मागधः ॥३२॥

कृषिं विनैव सफला कृषिपाकहीना वा कथं तर्हि आहारसिद्धिस्तत्राह सिध्यंतीति पुटकं पात्रादिसंस्थानविशेषः ॥३१॥ पृथो
पुर एव जातमात्रस्य यज्ञे पैतामहे पितामहदेवताके न तु पितामहकर्तृके वैन्यस्य हि पृथोर्यज्ञे वर्तमाने महात्मनः । सूत्या

त्यायामभवत्सूत इतिवायूक्तेः। सूत्यांसोमाभिषवे जातः। यद्वासूयते कंड्यते सोमोस्यामितिसूतिः सोमाभिषवभूमिस्तस्यांसौ
त्येहनितस्मिन्नेवदिवसेबार्हस्पत्यंहविरैंद्रेणहविषाप्टक्तमभिभूतंतस्यहोमात्प्रातिलोम्येन सूतोजातएवंऐंद्रेमारुतेनततोमा
गधइतिपौराणिकाः। ३२। वायुवयोःपात्रंयोग्यः। ३३। अस्माभिःअस्मदादिभ्योऽश्रेतिबहुवचनं॥ ३४। वक्ष्यवत्तेर्दक्षि

प्रोक्तौतदामुनिभिस्तैस्ताबुभौसूतमागधौ। स्तूयतामेषनृपतिःपृथुर्वैन्यःप्रतापवान्। कर्मैतदनुरूपंवांपात्रंस्तो
त्रस्यचाप्ययं॥ ३३॥ ततस्तावूचतुर्विप्रान्सर्वानेवकृतांजली। अद्यजातस्यनोकर्मज्ञायतेस्यमहीपतेः। गुणा
नवास्यज्ञायंतेनवास्यप्रथितंयशः। स्तोत्रंकिमाश्रयंत्वस्यकार्यमस्माभिरुच्यतां॥ ३४॥ ऋषयऊचुः क
रिष्यत्येषयत्कर्मचक्रवर्तीमहाबलः। गुणाभविष्यायेस्यतैरेवसूयतांन्टपः॥ ३५॥ पराशरउवाच
ततःसन्टपतिस्तोषंतछ्रुत्वापरमंययौ। सद्गुणैःश्लाघ्यतामेतिस्तव्याश्चाभ्यांगुणामम॥ ३६॥ राम

णहस्तेचक्रस्योपलब्धेःमहाबलोविष्णुंशत्वात्ततोगुणाःसत्कर्माणिचभविष्यंति अतस्तैरेवायंस्तूयतां अयंभावः। नीचोपि
युज्यतेदंडैरुत्तमस्तुप्रियोक्तिभिरितिन्यायादयंस्तुत्यैवस्वकार्यज्ञापनीयइति। ३५॥ ऋषिभिःसर्वज्ञैःसूतमागधमुखेन ६३
राजसद्गुणकर्माण्युपदिशंतइतितान्येवाहंकरिष्यामिइतिमनसाप्टथुराह तद् इतित्रिभिःतदितिसामान्यतोनपुंसकं॥ ३६

सत्यसंधःसत्यप्रतिज्ञःसत्यमर्यादोवाह्रीमानकार्यविमुखोमैत्रःस्वपरस्मिन्समानभावः। ३७। व्यवहारस्थितोव्यवहारा

तस्माद्यदत्रस्तोत्रंमेगुणसंकीर्तनंत्विमौ। करिष्येतेकरिष्यामितदेवाहंसमाहितः। यदिमौवर्जनीयंचकिंचिदत्रवदिष्यतः
तदहंवर्जयिष्यामीत्येवंचक्रेमतिंन्टपः। अथतौचक्रतुस्तोत्रंप्टथोर्वैन्यस्यधीमतः। भविष्यैःकर्मभिःसम्यक्सुस्वरौ
सूतमागधौ। सत्यवाग्दानशीलोयंसत्यसंधोनरेश्वरः। ह्रीमान्मैत्रःक्षमाशीलोविक्रांतोदुष्टशासनः॥ ३७॥ धर्मज्ञ
श्चकृतज्ञश्चदयावान्प्रियभाषकः। मान्यमानयितायज्वाब्रह्मण्यःसाधुवत्सलः। समःशत्रौचमित्रेचव्यवहारस्थितो
न्टपः॥ ३८॥ सूतेनोक्तान्गुणानित्थंसतदामागधेनच। चकारहृदितादृक्चकर्मणाकृतवानसौ। ततःसप्टथिवी
पालःपालयन्वसुधामिमां। इयाजविविधैर्यज्ञैर्महद्भिर्भूरिदक्षिणैः। तंप्रजाःप्टथिवीनाथमुपतस्थुःक्षुधा
र्दिताः। ओषधीषुप्रनष्टासुतस्मिन्कालेह्यराजके॥ ३९॥ तमूचुस्तेनताःप्टष्टास्तत्रागमनकारणं। प्रजाऊचुः
अराजकेन्टपश्रेष्ठधरण्यासकलौषधीः। ग्रस्तास्ततःक्षयंयांतिप्रजाःसर्वाःप्रजेश्वर॥ ४०॥ त्वंन्नोवृत्तिप्रदोधा
त्राप्रजापालोनिरूपितः। देहिनःक्षुत्परीतानांप्रजानांजीवनौषधीः॥ पराशरउवाच ततोथन्टपतिर्दिव्यमा
दायाजगवंधनुः। शरांश्चदिव्यान्कुपितःसोनुधावद्वसुंधरां। ततोननाशसात्रासाद्गोर्भूत्वातुवसुंधरा। स्वर्लोकाद्ब्रह्म
लोकादीस्तत्रासादगमन्मही॥ ४१॥

णंऋणादानाद्यष्टादशपदानांस्थितोनिरूपणेसमोऽपक्षपातीत्यर्थः। वर्जनीयंवेतद्विपरीतमर्यादुक्तं। ३८। तस्मिन्कालेवेनप्टथुराज्ययोः

संधो।३९। ओषधीरोषध्यः।४०। ननाश पलायत।४१। तस्य पृथोर्बाणात्परित्राणमेव परायणमभीष्टं यस्याः सा।४२। अन्यत्सर्वं लोक
गमनमनुद्यमौ।४३। दुष्टकारिणी अपकारिशीले पृथिव्याः संबोधनं।४४। मच्छासनपराङ्मुखीं मच्छासनेः कृतेन हनिष्यामीति भावः।

यत्र यत्र ययौ देवी सा तदा भूतधारिणी। तत्र तत्र तु सा वैन्यं ददृशेऽभ्युद्यतायुधं। ततस्तं प्राह वसुधा पृथुं पृथुपराक्रमं। प्र
वेपमाना तत्राणे। त्राणपरित्राणपरायणा॥४२॥ स्त्रीवधे त्वं महत्पापं किं नरेंद्र न पश्यसि। येन मां हंतुमत्यर्थं प्रकरो
षि नृपोद्यमं॥४३॥ पृथुरुवाच एकस्मिन्यत्र निधनं प्रापिते दुष्टकारिणि। बहूनां भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो व
धः॥४४॥ पृथ्व्युवाच प्रजानामुपकाराय यदि मां त्वं हनिष्यसि। आधारः कः प्रजानां ते नृपश्रेष्ठ भविष्यति॥ पृ
थुरुवाच त्वां हत्वा वसुधे बाणैर्मच्छासनपराङ्मुखीं। आत्मयोगबलेनेमा धारयिष्याम्यहं प्रजाः॥४५॥ ततः प्रण
म्य वसुधा भूयस्तं प्राह पार्थिवं। प्रवेपितांगी परमं साध्वसं समुपागता। उपायतः समारब्धाः सर्वे सिध्यंत्युपक्रमाः॥
तस्माद्वदाम्युपायांस्ते तान्कुरुष्व यदीच्छसि॥४६॥ समस्ता या मया जीर्णा नरनाथ महौषधीः। यदीच्छसि प्रयच्छामि
ताः क्षीरपरिणामिनीः॥४७॥ तस्मात्प्रजाहितार्थाय मम धर्मभृतां वर। तं तु वत्सं प्रयच्छ त्वं क्षरेयं येन वत्सला॥४८

धारणोपायमाह। आत्मयोगबलेन पृथिवीरूपं कृत्वा तथा वक्षि हरिवंशे। आत्मानं प्रथयित्वेमां धारयिष्याम्यहं प्रजा इति ४५
उपक्रमाः आरंभाः आरब्धाः कृताः।४६। क्षीरपरिणामिनीः क्षीरभावं प्राप्ताः।४७। क्षीररूपेण ओषधीः क्षरेयं येन वत्सला सती ४८ ६४

मां च समां कुरु येन समस्थलत्वेन क्षीरं सर्वत्र भावये प्रापयिष्यामि सर्वत्र विसर्गपाठे भावयेः प्रापयिष्यसि।४९। विवर्द्धिता एकैकत्र
राशीकृताः विवर्जिता इति पाठे अपसारिताः।५०। पूर्वविसर्गे पृथूत्पत्तेः पूर्वसृष्टौ पुरा पृथोः पूर्वमराजके कालेन च सस्यानीत्यर्थः

समां च कुरु सर्वत्र मां त्वं क्षीरं येन समंततः। वनौषधीबीजभूतं वीर सर्वत्र भावये॥४९॥ तत उत्सारयामास शैलाञ्छतसह
स्रशः। धनुष्कोट्या तदा वैन्यस्तेन शैला विवर्द्धिताः॥५०॥ न हि पूर्वविसर्गे वै विषमे पृथिवीतले। प्रविभागः पुराणां वा
ग्रामाणां वा पुराभवत्। न सस्यानि न गोरक्ष्यं न कृषिर्न वणिक्पथः॥५१॥ वैन्यात्प्रभृति मैत्रेय सर्वस्यैतस्य संभवः। यत्र
यत्र समं त्वस्या भूमेरासीन्नराधिप। तत्र तत्र प्रजाः सर्वा निवासं समरोचयत्॥५२॥ आहारः फलमूलानि प्रजा
नामभवत्तदा। कृच्छ्रेण महता सोऽपि प्रनष्टास्वोषधीषु वै॥५३॥ स कल्पयित्वा वत्सं तु मनुं स्वायंभुवं प्रभुं। स्वेपा
णौ पृथिवीनाथो दुदोह पृथिवीं पृथुः॥५४॥ सस्यजातानि सर्वाणि प्रजानां हितकाम्यया। तेनान्नेन प्रजास्तात व
र्तंते द्यापि नित्यशः। प्राणप्रदानात्स पृथुर्यस्माद्भूमेरभूत्पिता। ततस्तु पृथिवी संज्ञामवापाखिलधारिणी॥५५

वणिक्पथः वाणिज्यं ५१। प्रजानां राजा इति प्रजा राजा च सर्वे समरोचयन्निति समरोचयदिति पाठे प्रजानां राज्ञां समासांत
विरोधेरनित्यत्वादित्यर्थः।५२। सोऽपि फलाद्याहारः कृच्छ्रेण संपाद्यो भवत्।५३। स पृथुः प्रजासंतानप्रवर्तकं मनुं वत्सं कृ
त्वा स्वपाणौ पात्रे सस्यजातानि पृथिवीं दुदोहेत्यन्वयः।५४। प्राणदाना अभयप्रदानाद्भूमेः पिता अभवत्। यथाहुः
जनकश्चोपनेता च यश्च विद्यां प्रयच्छति। अन्नदाता भयत्राता पंचैते पितरः स्मृता इति ५५

देवादिभिर्द्दशभिर्वर्गैस्तत्तत्त्वाभिमतं पात्रमुपादाय तत्तत्स्वाभिमतं पयः पृथिवी दुग्धा।५६। तेषां स्वयोगबलात् तत्तज्ज्ञानीया
एव वत्सविशेषाद्दोग्धृविशेषाश्चाभवन्। तथा हि देवानामिंद्रो वत्सः मिंदुर्दोग्धा सौवर्णं पात्रं बलं क्षीरं। मुनीनां सोमव
त्सः बृहस्पतिर्दोग्धा छंदांसि पात्रं तपो ब्रह्म च क्षीरं। दैत्यानां विरोचनो वत्सः द्विमूर्द्धा दोग्धा आयसं पात्रं माया क्षीरं। राक्षसा
नां सुमाली वत्सः जंतुनाभो दोग्धा कपालं पात्रं रुधिरं क्षीरं अद्रीणां हिमवान्वत्सः मेरुर्द्दोग्धा शिलामयं पात्रं महौषधी

ततश्च देवैर्मुनिभिर्दैत्यै रक्षोभिरद्रिभिः। गंधर्वैरुरगैर्यक्षैः पितृभिस्तरु
भिस्तथा।तत्तत्पात्रमुपादाय तत्तद्दुग्धा मुने पयः।।५६।। वत्सदोग्धृविशे
षाश्च तेषां तद्योनयोऽभवन्।५७। सैषा धात्री विधात्री च धारिणी पोषिणी तथा। सर्वस्य जगतः पृथ्वी विष्णुपादतलोद्भवा५८

हौषधिरत्नं क्षीरं। गंधर्वाणां चित्ररथो वत्सः विश्वावसुर्दोग्धा पद्मं पात्रं गंधः क्षीरं। उरगानां तक्षको वत्सः धृतराष्ट्रो दोग्धा अलाबुः पा
त्रं विषं क्षीरं। यक्षाणां कुबेरो वत्सः सुकर्णो दोग्धा मृन्मयं पात्रं अंतर्द्धानं क्षीरं। पितृणां यमो वत्सः अंतको दोग्धा राजतं पात्रं सुधा क्षीरं त
रूणां प्लक्षो वत्सः शालवृक्षो दोग्धा पालशं पात्रं छिन्नप्ररोहणं क्षीरमित्ययं क्रमो हरिवंशादिषु ज्ञेयः।५७। धात्री माता विधात्री कर्त्री धारिणी ६५
आधारः पोषणी पोष्ट्री सर्वस्य जगत इति सर्वत्र गान्वयः। पादतलोद्भवा पादस्वरूपोद्भवा तलं वाधः स्वरूपयोरस्त्री तलमित्यमरः।।५८

फलदायिन प्रजायते नश्यती र्थः।५९।।६० इतिश्रीरत्नगर्भभट्टाचार्यकृ० वैष्णवाकू० प्रथमेंशे त्रयोदशः।। ।। चतुर्दशे ध्रुवस्योक्तो वंशो
यत्र प्रचेतसः। अग्रे तथाह हरिस्तत्ता प्रजावृद्धिवरैर्युतः। अंतर्द्धानेवांतर्द्धानस्तस्माच्छिखंडिनी भार्या हविर्द्धानं पुत्रमसूत।।१।। आ

एवं प्रभावः स पृथुः पुत्रो वेनस्य वीर्यवान्। जज्ञे महीपतिः पूर्वो राजाभूज्जनरंजनात्। य इदं जन्म वैन्यस्य पृथोः संकीर्तये
न्नरः। न तस्य दुष्कृतं किंचित्फलदायि भविष्यति।।५९।। दुःस्वप्नोपशमं पुंसामेतत्तावैतदुत्तमं। पृथोर्जन्म प्रभावश्च
शृणोति सततं नरः।।६०।। ।।इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे त्रयोदशोऽध्यायः।। ।। पराशर उवाच पृथोः
पुत्रौ तु धर्मज्ञौ जज्ञातेंतर्द्धिपालिनौ। शिखंडिनी हविर्द्धानमंतर्द्धानाद्व्यजायत।।१।। हविर्द्धानात्षडाग्नेयी धिष
णाजनयत्सुतान्। प्राचीनबर्हिषं शुक्रं गयं कृष्णं व्रजाजिनौ।।२।। प्राचीनबर्हिर्भगवान्महानासीत्प्रजापतिः।
हविर्द्धानान्महाराज्ञो येन संवर्द्धिताः प्रजाः।।३।। प्राचीनाग्राः कुशास्तस्य पृथिव्यामभवन्मुने। प्राचीनबर्हिरभव
त्ख्यातो भुवि महाबलः।।४।। समुद्रतनयायां तु कृतदारो महीपतिः। महतस्तपसः पारे सवर्णायां महीपतिः५

आग्नेयी अग्निवंशजा धिषणानाम्नी।२। प्राचीनबर्हिर्महान्पितुः सकाशादेव महत्त्वमेवाह येनेति।३। नामनिर्वचनमाह प्रा
चीनाग्राः कुशा इति सर्वत्र यज्ञानुष्ठानात्।४। महतस्तपसः पारे समाप्तौ सत्यां सवर्णायां कृतदारः। तयोरंतरमेव तां परिणीतवा
नित्यर्थः तमसः पार इति पाठे पुत्रोत्पत्त्या तमसो नरकात्तारणनिमित्तमित्यर्थः। तमसस्तमः सदृशस्य समुद्रस्य पारे पारभूमाविति केचित् ५।

महीपतेस्तस्माद्दशपुत्रानाधत्तेत्यन्वयः नामनाम्नाप्रचेतसः॥६॥ अपृथग्धर्मचरणाः समानधर्मचारिणः एतत्तेषांवस्थामा
णमेकपत्नीकत्वंसंभावयितुमुक्तं। समुद्रसलिलेशयास्तस्मिन्मग्नाः संतः।७। प्रथमतस्तपसः पूर्वं।८। प्रजापतिनियो
गमेवाह ब्रह्मणेति तेत्वया प्रजाः संवर्द्धनीयाइ॥९॥ नकेवलंमस्रीतियप्रजापतेर्माप्रतियाज्ञासाचभवद्भिर्मान्नीयेत्यर्थः१०

सवर्णाधत्तसामुद्रीदशप्राचीनबर्हिषः। सर्वेप्रचेतसोनाम धनुर्वेदस्य पारगाः॥६॥ अपृथग्धर्मचरणास्तेतप्यं
तमहत्तपः। दशवर्षसहस्राणिसमुद्रसलिलेशयाः॥७॥ मैत्रेयउवाच ॥ किमर्थंतेमहात्मानस्तपस्तेपुर्म
हामुने। प्रचेतसः मुनिश्रेष्ठ भस्येतदाख्यातुमर्हसि॥ पराशरउवाच पित्राप्रथमतः प्रोक्ताः प्रजार्थममि
तात्मना। प्रजापतिनियुक्तेनबहुमानपुरःसरं॥८॥ ब्रह्मणादेवदेवेनसमादिष्टोस्म्यहंसुताः। प्रजाः संवर्द्ध
नीयास्तेमयाचोक्तंतथेतितत्॥ तन्ममप्रीतयेपुत्राः प्रजावृद्धिमतंद्रिताः। कुरुध्वंमानिनीयावसम्यगाज्ञा
प्रजापतेः॥१०॥ ततस्तेतत्पितुः श्रुत्वा वचनंनृपनंदनाः। तथेत्युक्त्वाचतंभूयः पप्रच्छुः पितरंमुने। प्रचेत
सऊचुः॥ येनतातप्रजावृद्धौसमर्थाः कर्मणावयं। भवेमतत्समंतन्नः कर्मव्याख्यातुमर्हसि॥ प्राचीनब
र्हिरुवाच॥ आराध्यवरदंविष्णुमिष्टप्राप्तिमसंशयं। समेतिनान्यथामर्त्यः किमन्यत्कथयामिवः। तस्मात्प्र ६६
जाविवृद्ध्यर्थंसर्वभूतप्रभुंहरिं। आराधयतगोविंदंयदिसिद्धिमभीप्सथ। धर्ममर्थंचकामंचमोक्षमन्विच्छतासदा।

यस्मिन्नाराधितेयमाराध्येत्यर्थः। तमाराध्येतिभिन्नकर्तृकेपि क्त्विल्कापत्ययः। यद्वातमाराध्यस्थितानामितिशेषः॥११
तत्रैवसमुद्रांभस्येवयोहरिः १२। प्राचेतसाइतिपाठेस्वार्थेतद्धितः। यंस्तवंचकुस्तमेववक्तुमर्हसीत्यर्थः॥१३। नतपोभि
र्दातुष्टस्तदासगुणनिर्गुणैस्तवैराराधितोविष्णुराविरासीत्प्रचेतसांतत्जगत्कारणतयाप्रणमति। नतास्मेतिद्वाभ्यां। प्र

आराधनीयोभगवाननादिःपुरुषोत्तमः। यस्मिन्नाराधितेसर्गंचकारादौप्रजापतिः। तमाराध्याच्युतंवृद्धिःप्रजा
नांवोभविष्यति॥११॥ इत्येवमुक्तास्तेपित्रापुत्राः प्राचेतसोदश। मग्नाः पयोधिसलिलेतपस्तेपुः समाहिताः।
दशवर्षसहस्राणिन्यस्तचित्ताजगत्पतौ। नारायणेमुनिश्रेष्ठसर्वलोकपरायणे॥ तत्रैवतास्थितादेवमेकाग्र
मनसोहरिं। तुष्टुवुर्यस्तुतःकामान्स्तोतुरिष्टान्प्रयच्छति॥१२॥ मैत्रेयउवाच स्तवंप्रचेतसोविष्णोः
समुद्रांभसिसंस्थिताः। चक्रुस्तंमेमुनिश्रेष्ठसुपुण्यंवक्तुमर्हसि॥१३॥ पराशरउवाच शृणुमैत्रेययंगो
विंदंयथापूर्वंप्रचेतः। तुष्टुवुस्तन्मयीभूताः समुद्रसलिलेशयाः। प्रचेतसऊचुः। नताःस्मसर्ववचसांप्र
तिष्ठायत्रशाश्वती। तमाद्यंतमशेषस्यजगतःपरमंप्रभुं॥१४॥ ज्योतिराद्यमनौपम्यमनंतमपारवत्। यो
निभूतमशेषस्यस्थावरस्यचरस्यच॥१५॥
तिष्ठासमन्वयः। अपिवात्यायनादीनांब्रह्मण्येवसमन्वयइतिवचनाद्वितीयाभावाद्यशाश्वतीनियता॥१४॥ अनौपम्यं
ज्योतिःसूर्याद्युपमाशून्यंचिद्रूपमितियावत्। अनंतरंनिर्भेदं अपारवत् अवधिशून्यं॥१५॥ श्रीगोपालोजयति

कालरूपेण प्रणमंति यस्या रिति प्रथमं मुख्यं अरूपस्य परमार्थतः ।१६। विश्वरूपेण प्रणमंति भुज्यत इति दशभिः सुधात्मकः अमृतमयः
जीवभूतः ओषध्याद्यात्मना जीवनरूपः ।१७। आत्तिनाशयति घर्मादियोक्तं तुत्रयोपलक्षणानि तेन ग्रीष्मादियोनिरित्यर्थः ।१८

यस्याहः प्रथमं रूपं मरूपस्य तथा निशा । संध्या च परमेशस्य तस्मै कालात्मने नमः ॥१६॥ भुज्यते दिनुं नं देवैः
पितृभिश्च सुधात्मकः । जीवभूतः समस्तस्य तस्मै सोमात्मने नमः ॥ १७॥ यस्तमांस्यात्ति तीव्रात्मा स्वभाभिर्भास
यन्नभः । घर्मशीतांभसां योनिस्तस्मै सूर्यात्मने नमः ।१८ ॥ काठिन्यादि बिभर्ति यो जगदेतदशेषतः । शब्दादिसंश्रयो
व्यापी तस्मै भूम्यात्मने नमः ॥१९॥ यद्योनिभूतं जगतो बीजं यत्सर्वदेहिनां । तत्तोयरूपमीशस्य नमामो हरिमेधसः ॥२०॥
यो मुखं सर्वदेवानां हव्यभुक्कव्यभुक् तथा । पितॄणां च नमस्तस्मै विष्णवे पावकात्मने ॥ २१॥ पंचधावस्थितो देहे यश्चेष्टां कुरुते
निशं । आकाशयोनिर्भगवांस्तस्मै वाय्वात्मने नमः ॥२२॥ अवकाशमशेषाणां भूतानां यः प्रयच्छति । अनंतमूर्त्तिमांछु
द्धस्तस्मै व्योमात्मने नमः ॥२३॥ समस्तेंद्रियवर्गस्य यः सदा स्थानमुत्तमं । तस्मै शब्दादिरूपाय नमः कृष्णाय वेधसे ॥२४

स्वकार्यापेक्षया पेक्षया महत्परिमाणत्वाद्व्यापी शब्दादीनां पंचानामपि गुणानामाश्रयः ।१९। योनिभूतं शोणितरूपेण २०
हव्यभुग्देवानां मुखं कव्यभुक् पितॄणां मुखं ।२१। पंचधा प्राणादिरूपेण आकाशयोनिराकाशकारणकः भगवान्वीर्यवा ६७
न् ।२२ अनंता घटिकादिमूर्त्तयो व्याप्यतया सति यस्य सर्वव्यापक इत्यर्थः ।२३। स्थानमालंबनं विषय इत्यर्थः २४

इंद्रियात्मा इंद्रियस्वरूपः क्षरः स्थूलदेहावस्थत्वेन अक्षरः लिंगदेहस्थत्वेन ज्ञानमूलाय शब्दापशब्दज्ञानस्य [illegible]थना ।२५। गृहीतानिति
अर्थभावः अर्थस [illegible]सेन इंद्रियेणांतःकरणसंबंधादर्थाकारा तद्वृत्तिर्भवति । तद्वृत्तिस्थमर्थमात्मा साक्षात्करोतीति अंतः
करणरूपाय मनोहंकारबुद्धिचित्तरूपाय ॥२६। प्रधानरूपेण प्रणमंति यस्मिन्निति प्रकृते धर्माः सत्वादयः संत्यस्मिन्निति

गृह्णाति विषयान्नित्यमिंद्रियात्मा क्षराक्षरः । यस्तस्मै ज्ञानमूलाय नतास्म हरिमेधसे ॥२५॥ गृहीतानिंद्रियैरर्था
नात्मने यः प्रयच्छति । अंतःकरणभूताय तस्मै विश्वात्मने नमः ॥२६॥ यस्मिन्ननंते सकलं विश्वं यस्मात्तथोद्गतं । ल
यस्थानं यस्तस्मै नमः प्रकृतिधर्मिणे ॥२७॥ शुद्धः संलक्ष्यते भ्रांत्या गुणवानिव यो गुणः । तमात्मरूपिणं देवं नता
स्म पुरुषोत्तमं ॥२८॥ अविकारमजं शुद्धं निर्गुणं यन्निरंजनं । नतास्म तत्परं ब्रह्म विष्णोर्यत्परमं पदं ॥२९॥ अ
दीर्घह्रस्वमस्थूलमनण्वश्यामलोहितं । अस्नेहच्छायमतनुमसक्तमशरीरिणं ॥३०॥ अनाकाशमसंस्पर्शमगंध
मरसं चयत् । अचक्षुःश्रोत्रमचलमवाग्घ्राणममानसं । अनामागोत्रमसुखमतेजस्कमहेतुकं । अभयं भ्रांतिरहितं
मनिद्रमजममरोरं । अरजोशब्दममृतमप्लुतं यदसंवृतं ॥३१॥ एवापरेन वैयस्मिंस्तद्विष्णोः परमं पदं ॥ ३२॥ श्रीः

प्रकृतिधर्मास्तस्मै ।२७। पुरुषरूपेण प्रणमंति शुद्ध इति शुद्धो वस्तुतः अगुणोपि गुणवानिवसौ धासक्त इव भ्रांत्या प्रकृतिच्छा
यापत्तिदृष्ट्या लक्ष्यते आत्मरूपिणं जीवस्वरूपं ।२८। शुद्धरूपं प्रणमंति अविकारमिति षड्भाव विकाररहितं शुद्धस्वभाव

विष्णु॰ प्र॰ ६८

नएवनिर्मलं निरंजनं आगंतुकमलहीनं प्रधानात्परमं अलयदितिविशेषाभिर्देश्यं ।२७। तत्कुतः निषेधशेषत्वेनैव प्रतीते
रित्याह अदीर्घमित्यादि अनणवव्यं न अत्यणु अतनु न शरीरं अशरीरिणं जीवं असमीरणामितिपाठे अवायु ३०। अनि
र्द्वव्यवस्थाहीनं । अप्रकृतंगतिमन्त्यं ।३१। पूर्वापरे दिक्कालकृते ।३२। परं निरुपाधिकं ईश्वरंगुणवत्त्वाभाविकषड्

परमीशत्वगुणावत्सर्वभूतमसंश्रयि । नताःस्मतत्पदंविष्णोर्जिह्वादृगगोचरंनयत् ॥३३॥ एवंप्रचेतसोवि
ष्णुंस्तुवंतस्तत्समाधयः दशवर्षसहस्राणितपश्चेरुर्महार्णवे ॥३४॥ ततःप्रसन्नोभगवांस्तेषामंतर्जले हरिः॥
ददौदर्शनमुन्निद्रनीलोत्पलदलच्छविः । पतत्रिराजमारूढमवलोक्यप्रचेतसः । प्रणिपेतुःशिरोभिस्तंभक्ति
भारावनामितैः ॥३५॥ ततस्तानाहभगवान्व्रियतामीप्सितोवरः । प्रसादसुमुखोहंवोवरदःसमुपस्थितः ।
ततस्तमूचुर्वरदंप्रणिपत्यप्रचेतसः । यथापित्रासमादिष्टंप्रजानांवृद्धिकारणं । सवापिदेवस्तंदत्वायथ
भिलषितंवरं । अंतर्धानंजगामाशुतेचनिश्चक्रमुर्जलात् ।३६॥ इतिश्रीविष्णु॰प्रथ॰चतुर्दशः ॥

ऐश्वर्ययुक्तंमायया सर्वभूतमपि असंश्रयि निराधारं अतएवजिह्वापाद्दृशामगोचरं यन्नभवति तन्नताःस्म ३३। त ६८
त्समाधयः तस्मिन्नेवसमाधिश्चित्तैकाग्र्यंयेषांते ।३४। भक्तिभारेरिवानतैः ।३५॥ इतिश्रीरत्नग॰ वैष्णवाकू॰ प्रथमेशंच॰

सोपाख्यानंजन्मवार्क्ष्यास्तस्यांदक्षस्यसंभवं । प्रचेतोभ्यःपंचदशेदक्षात्सृष्टिंततोब्रवीत् । तपश्चरत्सुप्रचेतःसुसत्सुतत्पितरिव
नारदोपदेशात्तत्वंज्ञानंप्राप्यराज्यंत्यक्त्वावनेगतेसतीतिद्रष्टव्यं । उक्तंचभागवतेपुरंजनोपाख्यानप्रस्तावेप्राचीनबर्हिषंक्षत्र
कर्मस्वासक्तमानसं । नारदोध्यात्मतत्वज्ञःकृपालुःप्रत्यबोधयदित्यादिना । अतोऽरक्ष्यमाणांपृथिवींकृषणाद्यभावान्महीवा ३

पराशरउवाच ॥ तपश्चरत्सुपृथिवींप्रचेतःसुमहीरुहाः । अरक्ष्यमाणामावव्रुर्बभूवाथप्रजाक्षयः ॥१
नाशकन्मारुतोवातुंवृत्तंखमभवद्द्रुमैः । दशवर्षसहस्राणिनशेकुश्चेष्टितुंप्रजाः । तान्दृष्ट्वाजलनिष्क्रांताः
सर्वेक्रुद्धाःप्रचेतसः । मुखेभ्योवायुमग्निंचतेसृजन्जातमन्यवः ॥२॥ उन्मूलानथतान्वृक्षान्कृत्वावायुरशो
षयत् । तानग्निरदहन्घोरस्तत्राभूद्द्रुमसंक्षयः ॥ द्रुमक्षयमथोदृष्ट्वाकिंचिच्छिष्टेषुशाखिषु । उपगम्या
ब्रवीदेतान्राजासोमःप्रजापतीन् ॥ ३॥ कोपंयच्छतराजानःश्रृणुध्वंचवचोमम । संधानंवःकरिष्यामि
सहक्षितिरुहैरलैः । रत्नभूतावकन्येयंवार्क्षेयीवरवर्णिनी । भविष्यंजानतापूर्वंमयागोभिर्विवर्द्धिता ॥४॥

रुहाआवव्रुः ।१। क्रुद्धावभूवुः नतत्क्षमंतआह जातमन्यवश्चसंतोवायुमग्निंचासृजन्नित्यर्थः ।२। वाय्वग्निसृष्टेःप्रयोजनमाह ॥
उन्मूलानितिराजावृक्षाणांप्रजापतीन्नित्यनेनकंदमूलफलादिभिःप्रजावृद्धिहेतूनांवृक्षाणांदाहःप्रजापालकानांयुष्माक
मनुचितमितिसामोपायःसूचितः ।३। यच्छतनियमयतसंधानमेवाहरत्नभूतेतिवार्क्षेयीवृक्षाणामियंभविष्यइयंदशप्रचेतसांपत्नीद

अस्यमाता भविष्यतीत्यादिकं गोभिः रश्मिभिः।४। नाम्ना मारिषा वृक्षाणामेषा कन्येति नाम प्रसिद्धा निर्मिता विधात्राकल्पि
ता।५। युष्माकं यत्तपोरूपमुग्रं तेजः तस्यार्द्धेन भागेन अस्याः संवर्द्धनकाले यद्रश्मिरूपं मम तेजस्तस्याप्यर्द्धेनास्यामेव दक्षो
नामोत्पत्स्यत इत्यर्थः।६। एवं मम सौम्येनांशेन युष्मत्तेजोमयेन वाग्निना संयुक्तोऽग्निसोमात्मकः सन्नग्निर्न्नाग्निसमोऽ

मारिषा नाम नाम्नैषा वृक्षाणामिति निर्मिता। भार्या वोस्तु महाभागा ध्रुववंशविवर्द्धिनी॥५॥ युष्माकं तेजसो
र्द्धेन मम चार्द्धेन तेजसः। अस्यामुत्पत्स्यते विद्वान्दक्षो नाम प्रजापतिः॥६॥ मम चांशेन संयुक्तो युष्मत्तेजोमयेन
वै। अग्निनाग्निसमो भूयः प्रजाः संवर्द्धयिष्यति॥७॥ कंडुर्नाम मुनिः पूर्वमासीद्वेदविदां वरः। सुरम्ये गोमतीती
रे स तेपे सुमहत्तपः॥८॥ तत्क्षोभाय सुरेन्द्रेण प्रम्लोचाख्या वराप्सराः। प्रयुक्ता क्षोभयामास तमृषिं सा शुचिस्मि
ता॥९॥ क्षोभितः स तया सार्द्धं वर्षाणामधिकं शतं। अतिष्ठन्मंदरद्रोण्यां विषयासक्तमानसः॥१०॥ सा तं प्राह
महाभाग गंतुमिच्छाम्यहं दिवं। प्रसादसुमुखो ब्रह्मन्ननुज्ञां दातुमर्हसि। तयैवमुक्तः स मुनिस्तस्यामासक्त
मानसः। दिनानि कतिचिद्भद्रे स्थीयतामित्यभाषत॥११॥

प्रधृष्यो भूत्वा प्रजाः संवर्द्धयिष्यतीत्यर्थः। यद्वा अग्निश्च नाग्निरनुष्णः सोमश्चातो अग्निनाग्नी अग्नीषोमावितिया वत्ताभ्यां ६७
समइति।७। कन्याकुलहृस्यैतज्जन्मकथपति कंडुर्नामेति।८। तस्य कंडोः क्षोभायचित्तविकाराय।९। शतं ततो धिकंच।१०। कतिचिद्दिनानि ११

प्रणय। स्नेहात्स्मितशोभनं यथास्यात्।१२। उपगुह्य प्राहेत्यनेन संभोगांतरेऽनुरागाधिक्यं सूचयति। चिरकालं गमिष्यती
ति गतासती शीघ्रं नागमिष्यसीत्यर्थः। यद्वा चिरकालं तत्र वस्तुं गमिष्यसि।१३। देवराजनिवेशनं प्रतिगमनाय।१४। दा

एवमुक्ता ततस्तेन सार्ग्रं वर्षशतं पुनः। बुभुजे विषयांस्तन्वी तेन सार्द्धं महात्मना। अनुज्ञां देहि भगवन्व्रजामि त्रिद
शालयं। उक्तस्तयेति स पुनः स्थीयतामित्यभाषत। पुनर्गते वर्षशते साधिके सा शुभानना। यामीत्याह दिवं ब्र
ह्मन्प्रणयस्मितशोभनं॥१२॥ उक्तस्तयैवं स मुनिरुपगूह्यायतेक्षणां। प्राहास्यतां क्षणं सुभ्रु चिरकालं गमिष्यसि
॥१३॥ तच्छापभीता सुश्रोणी सह तेनर्षिणा पुनः। शतद्वयं किंचिदूनं वर्षाणामन्वतिष्ठत। गमनाय महाभागो देवरा
जनिवेशने। प्रोक्तः प्रोक्तस्तया तन्व्या स्थीयतामित्यभाषत॥१४॥ तं सा शापभयाद्भीता दाक्षिण्येन च दक्षि
णा। प्रोक्ता प्रणयभंगार्त्तिवेदिनी न जहौ मुनिं॥१५॥ तया च रमतस्तस्य परमर्षेरहर्न्निशं। नवं नवमभूत्प्रेम
मन्मथाकृष्टचेतसः॥१६॥ एकदा तु त्वरायुक्तो निश्चक्रामोटजान्मुनिः। निष्क्रमंतं च कुत्रेति गम्यते प्राह सा शु
भा॥१७॥ इत्युक्तः स तया प्राह परिवृत्तमहः शुभे। संध्योपास्तिं करिष्यामि क्रियालोपोन्यथा भवेत्॥१८॥

दाक्षिण्येनेति। यागोरवंभयं प्रेमसद्भावं पूर्वनायकैर्न्न मुंचेत्यन्यसक्तापि सा ज्ञेया दक्षिणा बुधैरित्युक्ता दक्षिणा तस्या भावो दाक्षिण्यं ते
न प्रणयभंगेन या आर्त्तिस्तद्वेदिनी न जहौ।१५। प्रेमस्नेहः नवं नवमभूत्।१६। उटजात्पर्णशालायाः।१७। परिवृत्तं परिणतं॥१८॥ ॥

विस्मयेनप्रहस्यसर्वधर्मज्ञेतिबहुकृत्यविस्मरणोपालंभेनसंबोध्यकिमद्यतवाहःपरिछिन्नमित्याह ।१७। विस्मयहेतुंस्वयमेवस्फु-
टयतिबहूनामिति । एतद्बहुवर्षैःपरिणामंगतंतवात्तिदीर्घमहःकस्यविस्मयंनकुरुतेबहूनांवर्षाणांपरिणामंपाकंगतंतवाहर-

ततःप्रहस्यमुदितातंसाजाहमहामुनिं । किमद्यसर्वधर्मज्ञपरिछिन्नमहस्तव ॥ १७ ॥ बहूनांविप्रवर्षाणांपरिणाममह
स्तव [illegible]गतमेतन्नकुरुतेविस्मयंकस्यकथ्यतां ॥ २० ॥ मुनिरुवाच प्रातस्त्वमागताभद्रेनदीतीरमिदंशुभं । म
यादृष्टासितन्वंगि प्रविष्टाचममाश्रमं । इयंचवर्त्ततेसंध्यापरिणाममहोगतं । अवहासःकिमर्थोयंसद्भावःकथ्यतां
मम ॥ २१ ॥ प्रम्लोचोवाच प्रत्यूषस्यागताब्रह्मन्सत्यमेतन्नतेमृषा । किंत्वद्यतस्यकालस्यगतान्यब्दशतानिते
२२ ॥ ऋषिरुवाच ततःससाध्वसोविप्रस्तांपप्रच्छायतेक्षणां । कथ्यतांभीरुकःकालस्त्वयामेरमतःसह २३
प्रम्लोचोवाच सप्तोत्तराण्यतीतानिनववर्षशतानिते । मासाश्चषट्तथैवान्यत्समतीतंदिनत्रयं ॥ ऋषिरुवा०
सत्यंभीरुवदस्येतत्परिहासोथवाभवेत् । दिनमेकमहंमन्येत्वयासार्द्धमिहोषितं ॥ २४ ॥ श्रीगोपाल ॥

तिदीर्घमेतद्यदिकथ्यतेतदाकस्यविस्मयंनकुरुतेबहूनांवर्षाणांमितेत्यध्याहारेसुकरैवयोजना २० सद्भावःपरमार्थः
२१ प्रत्यूषसिप्रभातेयस्मिन्प्रत्यूषःकालेऽहमागतागतस्यकालस्यतंकालमवधिंकृत्वेत्यर्थः । २२ ॥ तावत्काल ७०
क्रियालोपभयेनससाध्वसोविप्रःपप्रच्छकःकालःक्रियान्गतः ॥ २३ ॥ इहोषितमवस्थितं ॥ २४ ॥ श्रीगोपाल ॥

मार्गानुवर्त्तिनामुनिधर्मंचिकीर्षुणाकर्मलोपभयादिविशेषेणतत्वबुभुत्सयापृष्टासती । २५ ॥ धिग्धिङ्मामितिगर्हार्थंधिगित्यव्ययंतद्योगे
द्वितीया २६ ब्रह्मविदांवेदज्ञानांधनंधैर्यंतच्चहृतंनष्टं । यद्वाविदांज्ञानिनांधनंब्रह्महृतंविस्मृतंविवेकःसदसद्विभाजकंज्ञानं ऊ
र्मिषट्कं । क्षुत्पिपासेशोकमोहौजरामृत्यूचतदतिक्रम्यवस्थितांतरंसमृष्टंब्रह्मभेमयाययागत्यानगत्याज्ञेयंएषागतिर्हृतायेनतंमतिरि

प्रम्लोचोवाच ॥ वदिष्याम्यनृतंब्रह्मन्कथमत्रतवांतिके । विशेषेणाद्यभवतापृष्टामार्गानुवर्त्तिना ॥ २५ ॥ सोम उ०
निशम्यतद्वचस्तस्याःसमुनिर्नृपनंदनाः । धिग्धिङ्मामित्यतीत्यैवंनिनिंदात्मानमात्मना ॥ २६ ॥ मुनिरुवाच तपांसि
ममनष्टानिहृतंब्रह्मविदांधनं । हृतोविवेकःकेनापियोषिन्मोहायनिर्मिता ॥ २७ ॥ ऊर्मिषट्कातिगंब्रह्मज्ञेयमात्मजयेनमे
मतिरेषाहृतायेनधिक्तंकाममहाग्रहं ॥ २८ ॥ व्रतानिवेदविद्याप्तिकारणान्यखिलानिच । नरकग्राममार्गेणसंगेना
पहृतानिमे ॥ २९ ॥ विनिंद्येत्थंसधर्मज्ञःस्वयमात्मानमात्मना । तामप्सरसमासीनामिदंवचनमब्रवीत् । गच्छपापेय
थाकामंयत्कार्यंतत्कृतंत्वया । देवराजमनःक्षोभंकुर्वंत्याभावचेष्टितैः ॥ ३० ॥ नत्वांकरोम्यहंभस्मक्रोधतीव्रेणवह्निना ।
सतांसप्तपदंमैत्रमुषितोहंत्वयासह ॥ ३१ ॥

तिपाठसम्यगर्थः ॥ २८ ॥ वेदात्मिकायाविद्यायास्तत्प्राप्तिकारणानिव्रतानिब्रह्मचर्यादीनिनरकस्यग्रामःसमूहः । किंभूतस्तवस्था
मःवसतिस्थानं ॥ २९ ॥ देवराजस्ययत्कार्यंतत्त्वयाभावगर्भैश्चेष्टितैर्मनःक्षोभंकुर्वत्याकृतमित्यन्वयः ३० मार्गेसप्तपदानि
सहगच्छतांसतांमैत्रंप्रसिद्धंकिंपुनरहंत्वयासहबहुकालमुषितःस्थितः । अतःशापाग्निनानाहंकरिष्यामिइत्यर्थः ॥ ३१ ॥

विष्णुपुरा० बुद्धिपूर्वकं मम क्षोभार्थं त्वया आगतमिति तामेव देवैर्निंदति ययेति पापया त्वया शक्रप्रियमुपा(द्दि)श्य मम तपसो भोगादिना व्ययः क्षयः कृतो
७१ ऽतस्त्वां मोहस्य मंजूषां पेटिकां धिगित्यन्वयः॥ ३२॥ गलंति स्वेदजलानि घर्मबिंदवो यस्याः सा अतिशयेन वेपथुः कंपो यस्याः तथाभूता
बभूव॥ ३३॥ गात्रमेव लता खिन्ना गात्रलता यस्यास्तां॥ ३४॥ प्रकृतं वृक्षकन्यालब्धिहेतुमाह सा तु निर्भर्त्सितेति षड्भिः॥ ३५॥ स

अथवा तव को दोषः किं वा कुप्याम्यहं तव। ममैव दोषो नितरां येनाहमजितेंद्रियः॥ यया शक्रप्रियार्थिन्या कृतो मे तपसो
व्ययः। त्वया धिक् त्वां महामोहमंजूषां सुजुगुप्सितां॥ ३२॥ सोम उवाच॥ यावदित्थं स विप्रर्षिस्तां ब्रवीति सुमध्यमां। ताव
द्गलत्स्वेदजाला सा बभूवातिवेपथुः॥ ३३॥ प्रवेपमानां सततं खिन्नगात्रलतां सतीं। गच्छ गच्छेति सक्रोधमुवाच मुनि
सत्तमः॥ ३४॥ सा तु निर्भर्त्सिता तेन विनिष्क्रम्य तदाश्रमात्। आकाशगामिनी स्वेदं ममार्ज तरुपल्लवैः॥ ३५॥ वृ
क्षाद्वृक्षं ययौ बाला तदग्रारुणपल्लवैः। निर्मार्जमाना गात्राणि गलत्स्वेदजलानि वै। ऋषिणा यस्तदा गर्भस्तस्या देहे
समाहितः। निर्जगाम सरोमांचः स्वेदरूपी तदंगजः॥ ३६॥ तं वृक्षा जगृहुर्गर्भमेकं चक्रे च मारुतः। मया चाप्यायितो
गोभिस्तदा ववृधे शनैः। वृक्षाग्रगर्भसंभूता मारिषाख्या वरांगना। तां प्रदास्यंति वो वृक्षाः कोप एष प्रशाम्यतां॥ ३७

माहितः निषिक्तः स गर्भः रोमभ्यो ऽनुतिगच्छतीति रोमांचः सवासोस्वेदरूपी च तथा। यद्वा स रोमांचोयं स्वेदः तद्रूपी अतो ७१
योनिद्वारं विनैव स्वेदरूपेण गर्भो निर्गत इत्ययोनिजासतिभावः॥ ३६॥ पूर्वोक्तमेव वृक्षैः सदसंधानं निगमयति वृक्षा
ग्रमेव गर्भस्याधारस्थानं ततः संभूता॥ ३७॥

तर्हि योगभ्रष्टस्य कन्येयमित्यनादरं निराकर्तुं पुनः कंडोर्योगप्रभावमाह स चापीति सार्द्धद्वाभ्यां॥ ३८॥ ब्रह्मपारमयं ब्रह्मशब्दप्रचुरं जपं। य
द्वा ब्रह्मणो वेदस्य पारं गतो वेदांतः तत्तन्मयं तत्प्रतिपादकं स्तवं॥ ३९॥ आराध्यत आराधितः॥ ४०॥ विष्णोरायतने स्थित्वा कृतं आराधनं हरेः ब्रह्म
पारेण तामेव कंडुराधयतस्तदेतत् अर्चितां। पारं परमिति श्लोकत्रयेण स्तुत्वा चतुर्थेन रागादिदोषोपशमः प्रार्थ्यते पारं परमित्यादिरूपो या
विष्णुः स असौ पुरुषोत्तमः इत्युत्तरेणान्वयः। किंभूतः पारं संसाराब्धेर्नाऽवधिः षंढल मार्षं परं निरतिशयं वा प्रवृत्तिश्रून्यं। तथा च भगवद्गी

कंडोरपत्यमेवं सा वृक्षेभ्यश्च समुद्गता। ममापत्यं तथा वायोः प्रम्लोचातनया च सा। स चापि भगवान् कंडुः क्षीणे
तपसि सत्तमाः। पुरुषोत्तमाख्यं मैत्रेय विष्णोरायतनं ययौ॥ ३८॥ तत्रैकाग्रमतिर्भूत्वा चकाराराधनं हरेः। ब्रह्मपारमयं
कुर्वञ्जपमेकाग्रमानसः॥ ३९॥ ऊर्ध्वबाहुर्महायोगी स्थित्वासौ भूपनंदनाः॥ प्रचेतस ऊचुः॥ ब्रह्मपारं मुनेः श्रो
तुमिच्छामः परमं स्तवं। जपता कंडुना देवो येनाराध्यत केशवः॥ ४०॥ पारं परं विष्णुरपारपारः परः परेभ्यः परमार्थ
रूपी। स ब्रह्मपारः परपारभूतः परः पराणामपि पारपारः॥ ४१॥

ता। यद्गत्वा न निवर्त्तंते तद्धाम परमं मम। इति। साधनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदं इति श्रुतिश्च। एकपद्यां वा पारं परया गुरुसंप्र
दायरूपया पादे स्थं वस्तु पारं परं। तद्धितद्वृत्ता प्रजापतये उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्य इति सौम्य श्रुतेः। विष्णुर्व्याप
नशीलः। ततस्तोतेः प्रयोजनमाह। अपारपारः पारः संसारस्तरणं न विद्यते येषां ते ऽपारः संसारिणः तान् पारयति संसारा

तारयतीति तथा। किंवा अपारिड्ःप्राप्यःपारःसमाप्तिःकाष्ठायस्यसःपारतीरसमाप्ताविति धातोः। तत्कुतःपारःपरस्यःआ
काशादिभ्यःपरःश्रेष्ठाऽनंतइत्यर्थः। महतोमहीयानितिश्रुतेः। अतएवपरमार्थरूपीसत्यस्वरूपः। यद्वापरमार्थरूपपरमपु
रुषार्थःपरमानंदइतियावत्तत्स्वरूपीपुरुषोत्तमरूपी। परमात्मरूपीतिपाठःसुगमः। ननुतस्यदुःप्रापकत्वेपरमा
र्थरूपत्वंकथंवासोधनःपारमानाप्नोतीतिश्रुतिः। तत्राहसविष्णुर्ब्रह्मणावेदेनपारःप्राप्तुंशक्यः। तत्त्वोपनिषदंपृच्छामी
तिश्रुतेः। यद्वाब्रह्मवेदस्तत्पापात्तत्सहितास्तन्निष्ठास्तेषांपारःप्राप्तुंशक्यः। तत्कुतःपरपारभूतःपरस्यानात्मनःप्रपंचस्य
पारभूतःअवधिभूतःनिःशेषशेषइत्यर्थः। यद्वापरस्यब्रह्मायुषःपारसमाप्ताववधिभूतःसत्यःअविनाशीनित्यइत्यर्थः
तत्रहेतुःपरःपराणामपीति। पराणामात्मत्वेनप्रतीतानामिंद्रियादीनांपरःनिरुपाधिःपरमात्मा। इंद्रियाणिपराण्या
हुरिंद्रियेभ्यःपरंमनइतिगीतोक्तेः। अयंभावःमण्यादिवदतिदूरत्वादिनाऽप्राप्यत्वमात्मनःकिंत्वज्ञानतत्का
र्यव्यवधानमात्रं। तच्चतपोविशुद्धांतःकरणैर्विशुद्धांतोत्पन्नज्ञानेननिरस्यात्माप्राप्तुंशक्यइति। ततोनिरुपाधित्वेनपर
मेश्वरत्वात्पारपारः। पारश्चासौपारश्चसततथाच्च्पालनपूरणयोरितिधातोरूपं। स्वभक्तानांपालनात्वरैःपू ७२
रणाच्चपारपारः। यद्वापाराणांपालकानांवरैःपूरकाणांचब्रह्मादीनांपारःपालकःपूरकश्च॥४१॥ श्रीस

तदेवंविशुद्धरूपेणस्तुत्वासर्वात्मत्वेनस्तौतिसर्वभूतानामितिसविष्णुःकारणंकारणसंश्रितोपिकारणेनापिस्वहेतुतयासंश्रितःका
रणात्तःततोपीतिपाठेषष्ठ्यर्थेतसिकारणतःकारणस्ययत्कारणंततोपितस्यापिकारणंतथातस्यापिहेतुरित्याद्यावृत्त्याआरम्भकार
णमारभ्यादिकारणपर्यंतंकारणपरंपरासाक्षात्तुकेएवंकार्येषुचकार्यपरंपरायांहेतुरित्यवधारणेसएवतथाकर्मणिक्रियाःकर्तार
श्चतद्रूपेरशेषैःसर्वैर्वर्ततीत्युपलक्षणंस्रष्टजातिसंहरतिवृत्तंतदनुकूलयत्नवान्भवतीत्यर्थः। अयंभावः। कारणानिअपादानादीनिका
र्याणिसृष्ट्यादीनिक्रियाःसृष्ट्याद्याःकर्तारश्चस्रष्टादयःइहसर्वंसएवेति। अथतःसाक्षाद्ब्रह्मणंविष्णुभ्यःस्वरक्षणाभिप्रायेण

सकारणंकारणसंश्रितोपितस्यापिहेतुःपरहेतुहेतुः। कार्येषुचैवंसहकर्मकर्तृरूपैरशेषैरवतीहसर्वं॥४२॥
ब्रह्मप्रभुर्ब्रह्मसर्वभूतोब्रह्मप्रजानांपतिरच्युतोसौ। ब्रह्माव्ययंनित्यमजंसविष्णुरपक्षयाद्यैरखिलैरसंगि॥
४३॥ ब्रह्माक्षरमजंनित्यंयथासौपुरुषोत्तमः। तथारागादयोदोषाःप्रयांतुप्रशमंमम॥४४॥

४२॥ एवंसर्वात्मत्वेभावविकारप्राप्तःकुतोस्यशुद्धतेतितत्राह। ब्रह्मेतिसविष्णुःशुद्धंब्रह्मैवसंप्रभुःसर्वनियंताब्रह्मैवसन्सर्वभूतःब्रह्मैव
सन्प्रजापालकःब्रह्मैवसन्अच्युतः। नकुतश्चिच्च्यवतेव्यापकइत्यर्थः। सविष्णुर्ब्रह्मैवसन्नसौक्षित्राधिष्ठातापुरुषोत्तमरूपीवप
लितःनांपतिः॥ माहसविष्णुःषड्भावविकाररहितंब्रह्मैवतत्रनविशिष्टंरूपमतीत्यव्ययमपरिणामिनित्यंनाशहीनंअजंजन्म

विष्णु॰प्र॰ ७३

हीनं अपक्षयाद्येरपक्षयाद्स्तित्ववृद्धिपरिसंगीत्यर्थः। अचिंत्यस्वाधीनमायया सर्वात्मतया ब्रह्मैवविवर्तते अतो नायं दोष इति भा
वः॥४३॥ उक्तत्वमनुस्मरन्दोषोपशमं प्रार्थयते। ब्रह्माक्षरमिति। यथा निर्विकारं ब्रह्मैवासौ पुरुषोत्तमः तथा तेन सत्येन तादृशानु
स्मरणेन ममरागाद्यः राग आदिः कारणं येषां क्रियालोपयोगभ्रंशादिदोषाणां ते प्रकर्षेण सम्यक्लशमं नाशं यांतु।॥४४॥
तदेवमसरोजातत्वेन बद्धपतित्वं नदूषणमिसूचयित्वेदानीमस्या बद्धपतित्वं भगवतैव प्रासादीकृतमिति नास्यानयुष्माकंवाक

एवंब्रह्मपराख्यं वै संस्तवं परमं जपन्। अवाप परमां सिद्धिं स समाराध्य केशवं। इयं च मारिषा पूर्वमासीद्यातांब्र
वीमिवः। कार्यगौरवमेतस्याः कथने फलदायि वः॥४५॥ अपुत्रा प्रागियं विष्णुं मृते भर्तरि सत्तमाः। भूपपत्नी महाभा
गा तोषयामास भक्तितः॥४६॥ आराधितस्तया विष्णुः प्राह प्रत्यक्षतां गतः। वरं वृणीष्वेति शुभा सा च प्राहात्मवां
छितं। भगवन्बालवैधव्याद् वृथाजन्माहमीदृशी। मंदभाग्या समुद्भूता विफला च जगत्पते॥४७॥ भवंतु पतयः श्ला
घ्या मम जन्मनि जन्मनि। त्वत्प्रसादात्तथा पुत्रः प्रजापतिसमोस्तु मे॥४८॥

भ्रिद्दोषइति वक्तुमाह इयं चेति युष्मान् एतस्याः कथने सति वो युष्माकं कार्यगौरवं कार्यं परिणयनाख्यं तत्र गौरवमादरः सत्पुत्रला ७३
भफलदायि भविष्यतीत्यर्थः॥४५॥ प्राक् पूर्वजन्मनि विष्णुं तोषयामास॥४६॥ वृथाजन्म यस्याः सा विफला रतिपुत्ररही
ना॥४७॥ श्लाघ्याः प्रख्यातकर्माणः प्रजापतिना ब्रह्मणा समः॥४८॥

रूपेण संपदा च समायुक्ता।४९। जन्मभेदेन तया बद्धपतिप्रार्थने कृतोपि भक्तानां पुनःपुनर्जन्मासहिष्णुर्विष्णुरेकस्मिन्नेव जन्मनि वरं ददौ
तदाह। अन्यस्मिन् अनंतरे जन्मनीति दशेति संख्याकथनात् भाव्यर्थानुबोधादपीत्थं वरं ददौ विति बोद्धव्यं।५०।[illegible]ध्वी पतिव्र

रूपसंपत्समायुक्ता सर्वस्य प्रियदर्शना। अयोनिजा च जायेयं त्वत्प्रसादादधोक्षज॥४९॥ सोम उवाच तथैव मु
क्तो देवेशो हृषीकेश उवाच तां। प्रणामनम्रामुत्थाप्य वरदः परमेश्वरः॥ श्रीभगवानुवाच भविष्यंति महावी
र्या अन्यस्मिन्नेव जन्मनि। प्रख्यातोदारकर्माणो भवत्याः पतयो दश॥५०॥ पुत्रं च सुमहात्मानमतिवीर्यपरा
क्रमं। प्रजापतिगुणैर्युक्तं त्वमवाप्स्यसि शोभने। वंशानां तस्य कर्तृत्वं जगत्यस्मिन्भविष्यति। त्रैलोक्यमखि
लं सूतिस्तस्य चापूरयिष्यति। त्वं चाप्ययोनिजा साध्वी रूपौदार्यगुणान्विता। मनःप्रीतिकरी नृणां मत्प्रसादाद्भवि
ष्यसि॥५१॥ इत्युक्त्वांतर्दधे देवस्तां विशालविलोचनां। सा चेयं मारिषा जाता युष्मत्पत्नी नृपात्मजाः॥ पराशर उ॰
ततः सोमस्य वचनाज्जगृहुस्तां प्रचेतसः। संहृत्य कोपं वृक्षेभ्यः पत्नीं धर्मेण मारिषां। दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मा
रिषायां प्रजापतिः। जज्ञे दक्षो महाभागो यः पूर्वं ब्रह्मणो भवत्॥५२॥ स तु दक्षो महाभागः सृष्ट्यर्थं सुमहामते
पुत्रानुत्पादयामास प्रजासृष्ट्यर्थमात्मनः॥५३॥ अवरांश्च वरांश्चैव द्विपदोथ चतुष्पदान्। आदेशं ब्रह्मणः कु
र्वन्सृष्ट्यर्थं समुपस्थितः॥५४॥

ता॥५१॥ यः पूर्वं ब्रह्मणः पुत्रोऽभवत्स दक्षो मारिषायां जज्ञे॥५२॥ सृष्ट्यर्थं ब्रह्मणः सृष्टिवृद्ध्यर्थं आत्मनः प्रजासृष्ट्यर्थं संतानार्थं॥५३॥
अवरान्नीचान्वरान्श्रेष्ठान् अवरांश्च वरांश्चेति वा पाठः॥५४॥

पश्चाद्दर्शयत्यादिपुत्रनाशादनंतरं स्त्रियः षष्टिकन्याः ।५५। कालस्यनयने उन्नयने ज्ञाने इति याबृतः। अत्र षष्टिमध्ये पंचाशत्कन्यानामुल्लेखः
।तासां प्रथमं विवाहान्वंशाश्च वक्तुमिति ज्ञेयं ।५६। ततः दक्षात्प्रभृति दक्षात्पूर्वेषां तु संकल्पादि मात्रात्प्रजा अभवन् यद्यपि प्राचेत
सो दक्षात्पूर्वमपि मैथुनसृष्टिरस्त्येव तथापि बाहुल्याभिप्रायेण एतदुच्यते इत्यविरोधः ।५७। अत्यंततपस्विनामपि मध्ये तपोविशि

सस्रष्टुकामनसा दक्षः पश्चात्सस्सृजे स्त्रियः ॥५५॥ ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश। कालस्य नयने युक्ताः
सप्तविंशतिमिंदवे ॥५६॥ तासु देवास्तथा दैत्या नागा गावस्तथा खगाः। गंधर्वाप्सरसश्चैव दानवाद्याश्च जज्ञिरे ॥
५७॥ ततः प्रभृति मैत्रेय प्रजा मैथुनसंभवाः। संकल्पाद्दर्शनात्स्पर्शात्पूर्वेषामभवन्प्रजाः ॥५८॥ तपोविशेषै
रिद्धानां तदात्यंततपस्विनां ॥५८॥ मैत्रेय उवाच ॥ अंगुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्षः पूर्वं जातः श्रुतो मया। क
थं प्राचेतसो भूयः स संभूतो महामुने। एष मे संशयो ब्रह्मन्सुमहान्हृदि वर्तते। यद्दौहित्रश्च सोमस्य पुनः श्व
शुरतां गतः ॥५९॥ पराशर उ० उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यौ भूतेषु वै मुने। ऋषयोत्र न मुह्यंति ये चा
न्ये दिव्यचक्षुषः ॥६०॥ युगे युगे भवंत्येते दक्षाद्या मुनिसत्तम। पुनश्चैव निरुध्यंते विद्वांस्तत्र न मुह्यति ॥६१॥

षैरिद्धानां। रुद्धानामित्यपि पाठः ५८॥ सोमस्य दुहितुर्मारिषायाः पुत्रत्वाद्दौहित्रः पुनश्च श्वशुरतां गतः सप्तविंशतिमिंदवे ददावित्युक्तत्वादिति ७४
एषः अन्यः संशयः दौहित्रस्य च सोमस्येति पाठे दाक्षायण्यामनुसूयायामत्रेर्जातत्वात्सोमो दक्षस्य दौहित्रस्तस्य दक्षः पुनश्च श्वशुरतां गत इ
ति ५९। नित्यौ प्रवाहरूपेण दिव्यचक्षुषोऽतींद्रियविदिनः ।६०। भवंति सुप्तप्रबुद्धवत् निरुध्यंते सुषुप्तिवल्लीयंते। युगे युग इति युगं तेऽप्यभिप्रा
हा एकस्थानं यांती त्रियुगं कल्पमन्वंतरादिः कालस्तस्मिन्स्वायंभुवमन्वंतरे ब्रह्मणो जातस्य दक्षस्य पुनश्चाक्षुषमन्वंतरे प्रचेतोभ्यो जन्म प्रसिद्धमित्यर्थः ।६१

प्रभावातिशयाद्धीनो दक्षः प्राचेतसः कथं पूज्य इत्यपि पूज्यपूजकादिनियममाशंक्याह कानिष्ठ्यमिति। तपोगरीयो गुरुतरं प्रभावं प्रभुशक्तिश्च
गरीयान् ज्यैष्ठ्ये कारणमभून्न तु वयोमात्रमित्यर्थः ॥६२॥ दक्षस्य सृष्टिं विस्तारेण वक्तुं देवानामिति। इह दक्षस्तु सृष्टौ ।६३। मानस्यः संकल्प
जाः ।६४। कन्यां कामिनीं ।६५। पंचसहस्राणीति संबंधः ।६६। प्रजाः संविवर्द्धयितुमिच्छन्तान्दृष्ट्वा अभिसंगम्य प्रियसंवादः प्रियालापो दे

कानिष्ठ्यं ज्यैष्ठ्यमप्येषां पूर्वं नाभूद्द्विजोत्तम। तप एव गरीयोभूत्प्रभावश्चैव कारणं ॥६२॥ मैत्रेय उवाच ॥ देवा
नां दानवानां च गंधर्वोरगरक्षसां। उत्पत्तिं विस्तरेणेह मम ब्रह्मन्प्रकीर्तय ॥६३॥ पराशर उवाच प्रजाः सृजे
ति व्यादिष्टः पूर्वं दक्षः स्वयंभुवा। यथा ससर्ज भूतानि तथा शृणु महामते। मानसान्येव भूतानि पूर्वं दक्षोऽसृज
त्तदा। देवानृषीन्सगंधर्वानसुरान्पन्नगांस्तथा ॥६४॥ यदास्य विप्र मानस्यो न व्यवर्द्धंत ताः प्रजाः। ततः सं
चिंत्य स पुनः सृष्टिहेतोः प्रजापतिः। मैथुनेनैव धर्मेण सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः। असिक्नीमावहत्कन्यां वी
रणस्य प्रजापतेः। सुतां सुतपसा युक्तां महतीं लोकधारिणीं ॥६५॥ अथ पुत्रसहस्राणि वैरण्यां पंच वी
र्यवान्। असिक्न्यां जनयामास सर्गहेतोः प्रजापतिः ॥६६॥ तान्दृष्ट्वा नारदो विप्रः संविवर्द्धयिषून्प्रजाः।
संगम्य प्रियसंवादो देवर्षिरिदमब्रवीत् ॥६७॥ नारद उवाच ॥ हे हर्यश्वा महावीर्याः प्रजा यूयं करिष्यथ
इदृशो लक्ष्यते भावो भवतां श्रूयतामिदं। बालिशा बत यूयं वै नास्या जानीत वै भुवः। अंतरूर्द्ध्वमधश्चैव कथं
स्रक्ष्यथ वै प्रजाः ॥६८॥

वर्षिरब्रवीत् ।६७। बालिशा बत इत्यादेरयं वाक्यार्थः तत्र ज्ञानाधिकारिणीं प्रजां स्रष्टुं या दिदृक्षुः स्वदर्शनानंदेनेति संबोधनं। अहो यूयं बालिशा अ

विष्णु॰ पु॰ अज्ञायतोऽस्याभुवः संसारावपनक्षेत्रस्य लिंगशरीरस्याधउपक्रमंऊर्ध्वमवसानंअंतर्मध्यंचनजानीतअतोमोक्षमार्गंज्ञात्वालयंकृमितिप्र
जाःस्रक्ष्यथत्यर्थः ॥६८॥ तस्मात्तत्वज्ञानाधिकारिणांयुष्माकंतदेवकार्यमित्याहऊर्ध्वमिति॰ अधःउत्पत्तेःपूर्वंअव्यक्तमेवऊर्ध्वंलयानंतरंअव्य
७५ क्तमेवतयथातथात्तिर्यक्मध्येप्यव्यक्तमितिविचारेसर्वत्रगतिर्मतिर्यदाऽप्रतिहताःसंभावनादिरहिताअधिकारित्वातदाकस्माद्भुवोलिंगश
रीरस्यअंतंनिषेधाधिष्ठानेनद्रक्ष्यथतज्ज्ञानेयत्नंकिंनकुर्वथेत्यर्थः ॥६९॥ प्रयातासर्वतोदिशंसर्वासुदिक्षुस्वैरंचरन्तः ॥ ततश्रुत्वानाद्यापिनि

ऊर्ध्वंतिर्यगधश्चैवयदाप्रतिहतागतिः ॥ तदाकस्माद्भुवोनांतंसर्वेद्रक्ष्यथबालिशाः ॥६९॥ तेतुतद्वचनंश्रुत्वाप्रयाताःसर्वतो
दिशं ॥ अद्यापिननिवर्तंतेसमुद्रेभ्यइवापगाः ॥७०॥ हर्यश्वेष्वथनष्टेषुदक्षःप्राचेतसःपुनः ॥ वैरण्यामथपुत्राणांसहस्रमसृ
जत्प्रभुः ॥७१॥ विवर्द्धयिषवस्तेतुशबलाश्वाःप्रजाःपुनः ॥ पूर्वोक्तंवचनंब्रह्मन्नारदेनैवचोदिताः ॥ अन्योन्यमूचुस्तेसर्वेस
म्यगाहमहामुनिः ॥७२॥ भ्रातृणांपदवीचैवगंतव्यानात्रसंशयः ॥ ज्ञात्वाप्रमाणंपृथ्व्याश्चप्रजाःस्रक्ष्यामहेततः ॥७३॥ ते
पितेनैवमार्गेणप्रयाताःसर्वतोदिशं ॥ अद्यापिननिवर्तंतेसमुद्रेभ्यइवापगाः ॥ ततःप्रभृतिवैभ्राताभ्रातुरन्वेषणेद्विज ॥ प्रयातो
नश्यतितथानतत्कार्यंविजानतः ॥७४॥ तांश्चापिनष्टान्विज्ञायपुत्रान्दक्षःप्रजापतिः ॥ क्रोधंचक्रेमहाभागनारदंतंशशापच ॥७५ ७५

वर्तंते ॥७०॥ नष्टेषुयत्नंकवनगतेषु ७१ पूर्वोक्तंबालिशाबतेत्यादिचोदिताःअविनाःसंतऊचुः ॥७२॥ भ्रातृणांश्रेष्ठानांगुरूणांपदवीमोक्षमार्गः पृथ्व्याःलिंगश
रीरस्यप्रमाणमवसानंज्ञात्वाततःपश्चात्पित्राज्ञापालनेनलोकसंग्रहार्थंप्रजाःस्रक्ष्यामः इतिपाठस्तत्रार्थः ॥ कथास्तूयार्यःस्पष्टएव ७३ कथार्थमाश्रित्याह ॥
ततप्रभृतीतिनश्यतिलोकेनदृश्यते ७४ नारदशापस्तुवायुनोक्तः ॥ शबलाश्वेषुनष्टेषुदक्षःक्रुद्धोऽशपद्द्विजाः ॥ नारदंनाशमेहीतिगर्भवासंवसेतिच ॥ ७५ ॥

इदानीमुक्तानुवादपूर्वकंसर्वासांदक्षकन्यानांवंशान्वक्तुमाह दद्राविति सप्तविंशतीतिद्वितीयालोपश्छांदसः ॥७६॥ अरुंधत्याद्याःप्राचेतसस्यदक्षस्य
सुतादशधर्मपत्न्यः पूर्वोक्ताःश्रद्धाकीर्त्यादयस्त्रयोदशधर्मपत्न्यस्तुस्वायंभुवस्यदक्षस्यसुताइत्यविरोधः ॥७७॥ मुहूर्तजाइतिमुहूर्त्ताधिष्ठात्र्योदेवताः
७८ घोषोध्वनिविशेषोगोष्ठंवातदभिमानीदेवः नागवीथी अश्विन्यादिनक्षत्रत्रयात्मकस्वर्गाधिष्ठानविशेषाभिमानिनीदेवतानुज्ञाशद्धजवी

सर्गकामस्ततोविद्वान्समैत्रेयप्रजापतिः ॥ षष्टिंदक्षोऽसृजत्कन्यावैरण्यामितिनःश्रुतं ॥ ददौसदशधर्मायकश्यपायत्रयोद
श ॥ सप्तविंशतिसोमायचतस्रोरिष्टनेमिने ॥७६॥ द्वेचैवबहुपुत्रायद्वेचैवांगिरसेतथा ॥ द्वेकृशाश्वायविदुषेतासांनामानि
मेशृणु ॥ अरुंधतीवसुर्यामीलंबाभानुर्मरुत्वती ॥ संकल्पाचमुहूर्ताचसाध्याविश्वाचतादश ॥ धर्मपत्न्योदशत्वेतास्तास्वप
त्यानिमेशृणु ॥७७॥ विश्वेदेवाश्चविश्वायाःसाध्यासाध्यान्व्यजायत ॥ मरुत्वत्यामरुत्वंतोवसोस्तुवसवःस्मृताः ॥ भानोस्तु
भानवस्तन्मुहूर्तायांमुहूर्तजाः ॥७८॥ लंबायाश्चैवघोषोथनागवीथीतुयामिजा ॥ पृथिवीविषयंसर्वमरुंधत्यांव्यजाय
त ॥७९॥ संकल्पायास्तुसर्वात्मा जज्ञेसंकल्पएवहि ॥८०॥ येत्वनेकवसुप्राणाद्देवाज्योतिःपुरोगमाः ॥ वसवोष्टौसमा
ख्यातास्तेषांवक्ष्यामिविस्तरं ॥८१॥ आपोध्रुवश्चसोमश्चधरश्चैवानिलोनलः ॥ प्रत्यूषश्चप्रभासश्चवसवोनामभिःस्मृ
ताः ॥ आपस्यपुत्रोवैतंड्यःश्रमःश्रांतोध्वनिस्तथा ॥ ध्रुवस्यपुत्रोभगवान्कालोलोकप्रकालनः ॥ सोमस्यभगवान्वर्चावर्चस्वीयेन
जायते ॥८२॥ सोमिनडाश्यतेसः ८२
थ्यादीनामस्मानांसंग्रहः पृथिवीविषयोधिकरणंयस्यद्भूतीयाविभागस्यतत्पृथिवीविषयोबलंबनंयस्यचराचरस्येतिविष्णुकासार्याः ॥७९॥ सर्वात्मासर्वस्मृत
विषयः ॥८०॥ त्रयस्त्रिंशद्देवांतःपातित्वात्त्व्यातान्वसूंस्तद्देशांश्चवक्तुमाहयेत्विति ॥ अनेकंवसुतेजःप्राणोबलंयेषांतअनेकवसुप्राणाइतिनामनिरुक्त्यर्थ
मुक्तं देवाज्योतिःपुरोगमाः अग्निमुख्याः वसूनांपावकआत्मीतिस्मृतेः ॥ विस्तरंनामवेशादि ॥८१॥ लोकप्रकालनःलोकसंहर्त्तायेनवर्चस्वीकांतिमान्पुरुषः

धरस्य मनोहरायां भार्यायां द्रविणाद्याः पंच पुत्राः हुतं हव्यं वहतीति तथा ८३ अनिलस्य भार्यायाः शिवायाः अनिलस्य माता पित्रोर्द्वौ पुत्रा वित्यन्वयः ॥ ८४ ॥ शरस्तम्बे मुंजपुंजे शरस्तम्बः इंद्रः हृष्टश्च वैशाखो नाम पृष्ठजादि इति पाठे अनुजाः एतैः सह कुमारश्चतुर्मूर्तिः ततो स्कन्द चतुर्मूर्तिः स्कन्देन समागुहादि इति शल्य पर्वणि दर्शनात् । ८५ । तस्यैव नामांतरमाह अपत्यमिति । ८६ । प्रभासस्य भार्या बृहस्पतेर्भगिनी असक्ता संगवर्जिता तस्या

धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतहव्यवहस्तथा । मनोहरायां शिशिरः प्राणोथ रमणस्तथा ॥ ८३ ॥ अनिलस्य शिवा भार्या तस्याः पुत्रो
मनोजवः । अविज्ञातगतिश्चैवं द्वौ पुत्रावनिलस्य तु ॥ ८४ ॥ अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तंबे व्यजायत । तस्य शाखो विशाखश्च पृष्ठ
जः ॥ ८५ ॥ अपत्यं कृत्तिकानां तु कार्तिकेय इति स्मृतः ॥ ८६ ॥ प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रमृषिं नाम्नाथ देवलं । द्वौ पुत्रौ देवल
स्यापि क्षमावंतो मनीषिणौ । बृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री कामरूपिणी । योगसिद्धा जगत्कृत्स्नमसक्ता विचरत्युत । प्रभास
स्य तु भार्या सा वसूनामष्टमस्य च । विश्वकर्मा महाभागस्तस्यां जज्ञे प्रजापतिः ॥ ८७ ॥ कर्ता शिल्पसहस्राणां त्रिदशानां च वर्द्ध
किः । भूषणानां च सर्वेषां कर्ता शिल्पवतां वरः । यः सर्वेषां विमानानि देवतानां चकार ह । मनुष्याश्चोपजीवंति यस्य शिल्पं
महात्मनः । अजैकपादहिर्बुध्न्यस्त्वष्टा रुद्रश्च वीर्यवान् । त्वष्टुश्चाप्यात्मजः पुत्रो विश्वरूपो महातपाः । हरश्च बहुरूपश्च
त्र्यंबकश्चापराजितः । वृषाकपिश्च शंभुश्च कपर्दी रैवतस्तथा । एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ॥ ८८ ॥ शतं त्वेवं समाख्या
तं रुद्राणाममितौजसां ॥ ८९ ॥

विश्वकर्मा पुत्रो जज्ञे ॥ ८७ ॥ अजैकपादादयश्चैकादश रुद्रा जज्ञिरे मध्ये लघ्व वंशः एकादश संख्या समापनम् अपराजित इति त्र्यंबक विशेष
णं । एतच्च पुराणांतरमनपेक्ष्य व्याख्यातं । अन्यपुराणे कश्यपात् सुरभ्यां रुद्रा जाता इति प्रसिद्धेः अन्यत्वप्रसक्तानपि रुद्रान् देवताप्रसंगमात् प्रस्तौति
अजैकपादित्यादीत्याह । ८८ । एषामेव रुद्राणां प्रत्येकं शतं शतं भेदानाह शतं त्वेवमिति । यद्वा एतद्विभूतिरूपाणां पुत्राणां मानं त्वयमुच्यते शतशब्दस्यानेक रुद्र

धर्मपत्नीनां वंशा उक्ताः कश्यपपत्नीनां वंशानृत्क्रमाह अदितिरित्यादिना यावदध्यायसमाप्तिः तत्र तुषिता एवादितेः पुत्रा जाता इति कथापूर्वकमा
ह । पूर्वमन्वंतरे चाक्षुषे तुषिता नाम देवा आसन् ते चाक्षुषमन्वंतरे वर्तमाने वैवस्वते मन्वंतरे चोपस्थिते प्राप्स्यमिति परस्परं समागम्यान्योन्यपा
र्श्वं गताः समवायीकृताः मिलिताः संतोऽन्योन्यमूचुरिति द्वयोरन्वयः । अतियशसः प्रख्याता कीर्तयः । ९० । किमूचुस्तदाह । आगच्छतेति । वैव

अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा खसा । सुरभिर्विनता चैव ताम्रा क्रोधवशा इरा । कद्रुर्मुनिश्च धर्मज्ञ तदपत्यानि मे शृणु ।
पूर्वमन्वंतरे श्रेष्ठा द्वादशासन् सुरोत्तमाः । तुषिता नाम तेन्योन्यमूचुर्वैवस्वतेंतरे । उपस्थितेतियशसश्चाक्षुषस्यांतरे मनोः ।
समवायीकृताः सर्वे समागम्य परस्परं ॥ ९० ॥ आगच्छत द्रुतं देवा अदितिं संप्रविश्य वै । मन्वंतरे प्रसूयामस्तन्नः श्रेयो भवेदि
ति । एवमुक्त्वा तु ते सर्वे चाक्षुषस्यांतरे मनोः । मारीचात्कश्यपाज्जातास्तेदित्या दक्षकन्यया ॥ ९१ ॥ तत्र विष्णुश्च शक्रश्च ज
ज्ञाते पुनरेव हि । अर्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा तथैव च । विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण एव च । अंशो भगश्चातितेजा आ
दित्या द्वादश स्मृताः । चाक्षुषस्यांतरे पूर्वमासन्ये तुषिताः स्मृताः । वैवस्वतेंतरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृताः ॥ ९२ ॥ स
प्तविंशत्सुता याः प्रोक्ताः सोमपत्न्योथ सुव्रताः । तासामपत्यान्यभवन् दीप्तिमंत्यतितेजसां ॥ ९३ ॥ हेगोपालक ॥

स्वतमन्वंतरे प्रसूयामः प्रसूयेमहि किमर्थमित्यत आह । तत्तः पुनरपि देवाधिकारप्राप्त्या नः श्रेयो भविष्यतीति चाक्षुषमन्वंतरे उक्ता वैवस्वतमन्वं
तरेऽदित्या निमित्तभूतया कश्यपाज्जाता इत्यर्थः । ९१ । अतस्तुषिता एवादित्या इत्युपसंहरति चाक्षुषस्येति । ९२ । एवं तावद्दक्षकन्यावंशमध्ये दे
वगणप्रस्तावादसवो रुद्रा आदित्या इति क्रमेणोक्ताः अदितिवंशाद्नुक्रमप्राप्तापि दितिवंशस्तत्र प्रह्लादचरितस्याति बहुत्वात् विहायादाकन्य
सां दक्षकन्यानां वंशानाह सप्तविंशतिसोढः पंचत्रिंः सप्तविंशतियाइति पाठे विसर्गलोप आर्षः । अतितेजसा दीप्तिमंत्यभवन् अतितेजस इति पाठे

आतितेजसश्चेद्राद्दित्यर्थः।९३। ततस्तोरिष्टनेमिने इत्युक्तानांवंशमाह अरिष्टेति द्वैव बहुपुत्रायेत्युक्तयोर्वंशमाह बहुपुत्रस्येति ततस्तो विद्युतस्तत्र पाताय
कपिलकाविद्युदातयथा। तिलोहिता। पीतावर्षायविज्ञेयादुर्भिक्षायासिता सवेत्। इतिज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धाः।९४। द्वे देवांगिरसइत्युक्तयोर्वंशमाह प्र
त्यंगिरसजातइति। अंगिरसं प्रत्यागतेभार्ये प्रत्यंगिरसस्ताभ्यांजाताः प्रत्यंगिरसजाः स्युः ऋत्वः याः कल्पयंती त्याः ऋषिर्वत्रिंश नेत्रास्तद्देवताः दक्ष
शाश्वायेत्युक्तयोर्वंशमाह कृशाश्वस्येति देवप्रहरणास्तद्देवताः।९५। युगसहस्रांते कल्पांते लीयंतइतिशेषः। पुनरपि परकल्पादौ जायंतेइत्यर्थः

अरिष्टनेमिपत्नीनामपत्यानीह षोडश। बहुपुत्रस्य विदुषश्चतस्रो विद्युतः स्मृताः॥९४॥ प्रत्यंगिरसजाः श्रेष्ठा ऋचो ब्र
ह्मर्षिसत्कृताः। कृशाश्वस्य तु देवर्षे देवप्रहरणाः सुताः॥९५॥ एते युगसहस्रांते जायंते पुनरेव हि। सर्वे देवगणास्ता
त्रयस्त्रिंशत्तु छंदजाः॥९६॥ तेषामपीह सततं निरोधोत्पत्तिरुच्यते॥९७॥ यथा सूर्यस्य मैत्रेय उदयास्तमयाविह। ए
वं देवनिकायास्ते संभवंति युगे युगे॥९८॥ दित्या पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतं। हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षश्च
दुर्जयः॥९९॥ सिंहिका चाभवत्कन्या विप्रचित्तेः परिग्रहः॥१००॥ हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारः पृथुलौजसः। अनुह्रा
दश्च ह्रादश्च प्रह्रादश्चैव धर्मवान्। संह्रादश्च महावीर्यो दैत्यवंशविवर्द्धनः। एषां मध्ये महाभाग सर्वत्र समदृग्वशी।
प्रह्रादः परमां भक्तिं य उवाह जनार्दने १०१॥

त्रयस्त्रिंशत्तु अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिर्वषट्कारश्चेति श्रुतेत्युक्ताः छंदसइच्छातो जायंते इति छंदजा निरोधसंहिता उत्प
त्तिः।९६। छंदजाश्चेत्कल्पमध्येपि कुथंन लीयंते जायंते तत्राह सूर्यस्य दृष्टांतमाह यथेति। युगे युगे कल्पमन्वंतरादिषु।९८। दितेर्वंशमा
ह दित्यादिति।९९। परिग्रहो भार्या।१००। भगवद्दासना सिद्धाइहामुत्र च जायते इति प्रह्लादमाहात्म्यमहोत्सवमिवातनोत्॥ तेषामध्यइत्यादिना १०१।

सर्वेषु प्रह्लादांगेषु तु उपचितः संनिधितः वह्निरिति ह्रिस्तर्निराधिक्यद्योतनाय।१०२। अंतायनाशाय ऊरु तेजो यस्य तस्य।१०३। विष्णुस्मरणेन दं
ष्ट्रितः सन्नद्धः।१०४। स्वर्गेत्युत्तरीपलक्षणं।१०५। दैत्येंद्रपरिणामिताः दंतोः प्रहर्तुं गजाः शिक्षाक्रमेणोद्यता जिताः।१०६। दैत्येंद्रस्य सूदैः स्

दैत्येंद्रदीपितो वह्निः सर्वांगोपचितो द्विज। न ददाह यं वह्निर्वासुदेवे हृदि स्थिते॥१०२॥ महार्णवांतः सलिले स्थितस्य चल
तो मही। चचाल सकला यस्य पाशबद्धस्य धीमतः॥ न भिन्नं विविधैः शस्त्रैर्यस्य दैत्येंद्रपातितैः। शरीरमद्रिकठिनं सर्वत्राच्यु
ततेजसः। विषानलोज्ज्वलमुखा यस्य दैत्यप्रचोदिताः। नांताय सर्पपतयो बभूवुरुरुतेजसः॥१०३॥ शैलैराक्रांतदेहोपि
यः स्मरन्पुरुषोत्तमं। न तत्याजात्मनः प्राणान्विष्णुस्मरणदंशितः॥१०४॥ पतंतमुच्चादवनिर्यमुपेत्य महामतिं। दधार दै
त्यपतिना क्षिप्तं स्वर्गनिवासिना॥१०५॥ यस्य संशोषको वायुर्देहे दैत्येंद्रयोजितः। अवाप संक्षयं सद्यश्चित्तस्थे मधुसू
दने॥ विषाणभंगमुन्मत्ता मदहानिं च दिग्गजाः। यस्य वक्षःस्थले प्राप्ता दैत्येंद्रपरिणामिताः॥१०६॥ यस्य चोत्पादिता कृत्या
दैत्यराजपुरोहितैः। बभूव नांताय पुरा गोविंदासक्तचेतसः। शंबरस्य च मायानां सहस्रमतिमायिनः। यस्मिन्प्रयुक्तं चक्रे
ण कृष्णस्य वितथीकृतं। दैत्येंद्रसूदापहृतं यस्य हालाहलं विषं। जरयामास मतिमानविकारममत्सरी॥१०७॥ सम
चेता जगत्यस्मिन्यः सर्वेष्वेव जंतुषु। यथात्मनि तथान्यत्र परं मैत्रगुणान्वितः। धर्मात्मा सत्यशौचादिगुणानामाकरः
परः। उपमानमशेषाणां साधूनां यः सदाभवत्॥१०८॥ ॥इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे पंचदशोध्यायः॥ ॥

पकारैः पैउसंहृतं दत्तं हालाहलं विषमेतद् अविकारं रोमांचादिविकारशून्यं यथा भवति एवं जरयामास।१०७। ॥इति वैष्णवाकूतचंद्रिका०१५

प्रह्लादचरिताश्रयं श्रवणोत्तिकुतूहलात्। तेष्वेव प्रस्तरप्रश्नाःशेषोंऽशेनानुवर्णिताः। स्वावधानस्थापनाय उक्तानुवादपूर्वकं को प्रदेवरित्तिं वित्तरात्स्व
ति कथित इत्यादिना मानवानामुत्तानपादादीनां मानसानामिति पाठ मन्वादीनां कारणं विष्णुरेवेत्यपि कथितं। १। श्रुणुष्यः परंतापि। २। यत्र पश्चि

मैत्रेय उवाच॥ कथितो भवता वंशो मानवानां महामुने। कारणं चास्य जगतो विष्णुरेव न संशयः॥१॥ यच्चैतद्भगवानाह प्र
ह्लादं दैत्यसत्तमं। ददाह नाग्निर्नास्त्रैश्च क्षुण्णस्तत्याज जीवितं॥२॥ जगाम वसुधाक्षोभं यस्मिन्नब्धिसलिले स्थिते। बंधबद्धे विचल
ति विक्षिप्तांगसमाहतः॥३॥ शैलैराक्रांतदेहोपि न ममार स यः पुरा। त्वयैवातीव माहात्म्यं कथितं यस्य धीमतः। तस्य प्रभावममतु
लं विष्णोर्भक्तिमतो मुने। श्रोतुमिच्छामि यस्यैतच्चरितं तिग्मतेजसः। किन्निमित्तमसौ शस्त्रैर्विक्षतो दितिजैर्मुने॥
४॥ किमर्थं वाब्धिसलिले प्रक्षिप्तो धर्मतत्परः। आक्रांतः पर्वतैः कस्मात्कस्माद्दष्टो महोरगैः॥५॥ क्षिप्तः किमद्रिशिख
रात्किं वा पावकसंक्षये। दिग्गजानां दंतभूमिं स च कस्मान्निरूपितः॥६॥ संशोषकोनिलश्चास्य प्रयुक्तः किं महासुरैः। कृत्यां
च दैत्यगुरवो युयुजुस्तत्र किं मुने। शंबरश्चापि मायानां सहस्रं किं प्रयुक्तवान्। हालाहलं विषमहो दैत्यसूदैर्महात्मनः
कस्माद्दत्तं विनाशाय यज्जीर्णं तेन तेजसा। एतत्सर्वं महाभाग प्रह्लादस्य महात्मनः। चरितं श्रोतुमिच्छामि महामाहा
त्म्यसूचकं। नहि कौतूहलं तत्र यद्दैत्यैर्न हतो हि सः। अनन्यमनसो विष्णोः कः समर्थो निपातने॥७॥ श्रीराम

प्रह्लादं बंधे बद्धोपि विचलति सति तस्य विक्षिप्तांगसमाहता सती वसुधा क्षोभं जगामेत्यर्थः। ३। किंनिमित्तमित्यादिना कृतमर्थमनूद्य नि
मित्तमात्रे प्रश्नः। अब्धिसलिले क्षिप्तः अनंतरं पर्वतैराक्रांतश्चावितः कस्मात्॥५॥ दंतानां भूमिं विषयं निरूपितः प्रापितः॥६॥७॥ ७८

कौतूहलव्याजेनापि विष्णुभक्तचरितं श्लाघितं तस्मिन्निति॥७॥ ॥इति श्रीवैष्णवाकूतचंद्रिकायां प्रथमेंशे षोडशोध्यायः॥ प्रह्लादस्यात्र
हरौ भक्तिः विभक्तस्य कीर्त्यते। इहतेनैव बालानां भक्तिशिक्षास्तथेरिताः। रागस्त्वीयेसुततेन स्मिन्द्वेषो विष्णुपरायणे। हिरण्यकशिपोर्द्वेषस्त

तस्मिन्धर्मपरे नित्यं केशवाराधनोद्यते। स्ववंशप्रभवैर्दैत्यैः कर्तुं द्वेषोतिदुष्करः॥१॥ धर्मात्मनि महाभागे विष्णुभक्ते विमत्सरे।
दैतेयैः प्रहृतं यस्मात्तन्ममाख्यातुमर्हसि। प्रवर्तिमहात्मानो विपक्षा अपि नेदृशे। गुणैः समन्विते साधौ किं पुनर्यः स्वपक्षजः। तदेतत्कथ्यतां सर्वं विस्तरान्मुनिपुंगव। दैत्येश्वरस्य चरितं श्रोतुमिच्छाम्यशेषतः॥८॥ ॥इति श्रीविष्णुपुराणे प्र
थमेंशे पंचदशोध्यायः॥ ॥पराशर उवाच॥ ॥मैत्रेय श्रूयतां सम्यक्चरितं तस्य धीमतः। प्रह्ला
दस्य सदोदारचरितस्य महात्मनः। दितेः पुत्रो महावीर्यो हिरण्यकशिपुः पुरा। त्रैलोक्यं वशमानिन्ये ब्रह्मणो वरदर्पितः॥१॥
इंद्रत्वमकरोद्दैत्यः स चासीत्सविता स्वयं। वायुरग्निरपांनाथः सोमश्चाभून्महासुरः। धनानामधिपः सोभूत्स एवासीत्स
यंयमः। यज्ञभागानशेषांस्तु स स्वयं बुभुजे सुरः। देवाः स्वर्गं परित्यज्य तत्त्रासान्मुनिसत्तम। विचेरुरवनौ सर्वे बिभ्राणा मा
नुषीं तनुं॥२॥ जित्वा त्रिभुवनं सर्वं त्रैलोक्यैश्वर्यदर्पितः। उपगीयमानो गंधर्वैर्बुभुजे विषयान्प्रियान्। पानासक्तं महात्मानं
हिरण्यकशिपुं तदा। उपासांचक्रिरे सर्वे सिद्धगंधर्वपन्नगाः॥३॥ अवादयन्जगुश्चान्ये जयशब्दांस्तथापरे। दैत्यराजस्य
पुरतश्चक्रुः सिद्धा मुदान्विताः। तत्र प्रनृत्तास्परसि स्फटिकाभ्रमये सुरः। पपौ पानं मुदा युक्तः प्रासादे सुमनोहरे॥४॥ श्री

प्रह्लादं बलानिनिति। दितेः पुत्र इति। एतेष्वस्त्रादिषु स्टष्टेष्वपि मृत्युर्मा भून्मम प्रश्नो इत्याद्यनेकवरप्रार्थनेनोक्ते तथेति ब्रह्मणा दत्तैर्वरैर्दर्पितः स च॥१॥ त्र्या
सात्तस्य हिरण्यकशिपोर्भयात्॥२॥ महात्मानमद्भुतप्रभावं॥३॥ प्रनृत्तैर्नृत्यं संतताप्सरसो यत्र तत्र प्रासादे स्फटिकाभ्रमये स्फटिकशिलाभिरभ्र

शिलाभिश्चरचिते पीयत इति पानं मद्यादि तत् पपौ। पानमेव पपो यस्य स इति वा ॥४॥ प्रसक्तमाह तस्य पुत्र इति। नामतः नाम्ना नाम प्रसिद्धो ॥५
सुभाषितं मंगलरूपं ॥६॥ अनादिमध्यांतं देशतः परिच्छेदरहितं अजं जन्मरहितं। अवृद्धिक्षयं वृद्धापक्षयशून्यं तत्र हेतुः। सर्वकारणं

तस्य पुत्रो महाभागः प्रह्लादो नाम नामतः। पपाठ बालपाठ्यानि गुरुगेहगतोऽर्भकः ॥५॥ एकदा तु स धर्मात्मा जगाम गुरुणा सह। पानासक्तस्य पुरतः पितुर्दैत्यपतेस्तदा। पादप्रणामावनतं तमुत्थाप्य पिता सुतं। हिरण्यकशिपुः प्राह प्रह्लादममितौजसं॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ पठ्यतां भवता वत्स सारभूतं सुभाषितं। कालेनैतावता यत्ते सदोद्युक्तेन शिक्षितं॥ प्रह्लाद उवाच ॥ श्रूयतां तात वक्ष्यामि सारभूतं तवाज्ञया। समाहितमना भूत्वा यन्मे चेतस्यवस्थितं। अनादिमध्यांतमजमवृद्धिक्षयमच्युतं। प्रणतोऽस्म्यंतसंतानं सर्वकारणकारणं ॥७॥ पराशर उवाच ॥ एतन्निशम्य दैत्येंद्रः कोपसंरक्तलोचनः। विलोक्य तद्गुरुं प्राह स्फुरिताधरपल्लवः॥ ब्रह्मबंधो किमेतत्ते विपक्षस्तुतिसंहितं। असारं ग्राहितो बालो मामवज्ञाय दुर्मते ॥८॥ गुरुरुवाच दैत्येश्वर न कोपस्य वशमागंतुमर्हसि। ममोपदेशजनितं नायं वदति ते सुतः॥ हिरण्यकशिपुः अनुशास्तासि केनेदं वत्स प्रह्लाद कथ्यतां। मयोपदिष्टं नेत्येष प्रब्रवीति गुरुस्तव॥ प्रह्लादः ॥ शास्ता विष्णुरशेषस्य जगतो यो हृदि स्थितः। तमृते परमात्मानं तात कः केन शास्यते॥ ॥ हिरण्यकशिपुः ॥ कोऽयं विष्णुः सुदुर्बुद्धे यं ब्रवीषि पुनः पुनः। जगतामीश्वरस्येह पुरतः प्रसभं मम ॥९॥ श्री:

नं कारणं। अनुशास्तारं प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुं जगन्नाथमिति पाठः सुगमः। ७। ब्रह्मबंधो ब्राह्मणाधम ते त्वया विपक्षस्तुत्या संहितं संबद्धं। किमेतद्ग्राहितः पाठितः ॥८॥ प्रसभं निःशंकं ॥९॥ ७९

न शब्दगोचरे विषये न वा योगिध्येयं यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुतेः। तर्हि नास्त्येवेत्यत आह। विश्वं यश्चाविश्वमिति विश्वस्याभिन्ननिमित्तोपादानभूतो यो विष्णुः स परमेश्वर इत्यर्थः। न केवलं ममैव किंतु सर्वासां प्रजानां भवत श्च परमेश्वरः। स एव न केवलं परमेश्वरः किंतु धाता धारयिता विधाता कर्ता

प्रह्लाद उवाच ॥ न शब्दगोचरं यस्य योगिध्येयं परं पदं। यतो यश्च स्वयं विश्वं स विष्णुः परमेश्वरः॥ हिरण्यकशिपुः परमेश्वरसंज्ञोऽज्ञ किमन्यो मय्यवस्थिते। न तथापि मर्तुकामस्त्वं प्रब्रवीषि पुनः पुनः॥ प्रह्लादः ॥ न केवलं तात मम प्रजानां स ब्रह्मभूतो भवतश्च विष्णुः। धाता विधाता परमेश्वरश्च प्रसीद कोपं कुरुषे किमर्थं ॥१०॥ हिरण्यकशिपुः प्रविष्टः कोऽस्य हृदये दुर्बुद्धेरतिपापकृत्। येनेदृशान्यसाधूनि वदत्याविष्टमानसः॥ प्रह्लादः न केवलं मद्हृदयं स विष्णुराक्रम्य लोकानखिलानवस्थितः। स मां त्वदादींश्च पितः समस्तान्समस्तचेष्टासु युनक्ति सर्वगः ॥११॥ हिरण्यकशिपुः निष्क्राम्यतामयं दुष्टः शास्यतां च गुरोर्गृहे। योजितो दुर्मतिः केन विपक्षविततस्तुतौ॥ पराशरः इत्युक्तोऽसौ तदा दैत्यैर्नीतो गुरुगृहं पुनः। जग्राह विद्यामनिशं गुरुशुश्रूषणोद्यतः। कालेऽतीते सुमहति प्रह्लादमसुरेश्वरः। समाहूयाब्रवीद्गाथा काचित्पुत्रक गीयतां ॥१२॥ प्रह्लादः यतः प्रधानपुरुषौ यतश्चैतच्चराचरं। कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु॥ हिरण्यकशिपुः दुरात्मा वध्यतामेष नानेनार्थोऽस्ति जीवता। स्वपक्षहानिकर्तृत्वाद्यः कुलांगारतां गतः ॥१४॥

स एव ।१०। येनाविष्टमानसः इत्यन्वयः। आक्रम्याधिष्ठाय स्थितः। मां त्वदादीं श्च मत्त्वदादीनिति पाठे अर्हत्वं च आर्ष्यं। चेष्टासु युनक्ति प्रवर्तयति ।११। गाथा पद्यादिः ।१२। कारणत्वमेवाह यतः प्रधानपुरुषावाविर्भूतौ। यतो याभ्यां प्रधानपुरुषाभ्यां ।१३। दुर्विज्ञेय आत्मा अंतःकरणं यस्य स इति वास्तवोऽर्थः। स्वपक्षहानिकर्तृत्वाद्विरोधिसंश्रयकारित्वात्। कुलस्य अंगारतां दाहकतां कुले ह्यंगारतां समतां अधमतामिति वा। स्वपक्षस्य तमसः सात्त्विकत्वेन हानिकर्तृत्वात्। कुलं

स्यतमः प्रह्लादोरंगारतां नाशकृतांगतौ दैत्यबालकोपदेष्टृत्वादितिवास्तवोर्थः। १४। यथायत्प्रकारस्तत्येन मन्निश्चितेन शास्त्रादिषु विष्णुः स्थितः तेन सत्येन हे
तुना मे मयि। १५। यस्मिन्स्मृते जन्मजरादिजान्यपि सर्वाणि यांति तस्मिन्मनसि स्थिते भयं कुतस्तिष्ठेत्। १६। दुरावारं असुरावारहीनं अंतः अधिष्ठानेवि
क्रांतुं मतिर्येषां तान् तिकम्य वर्त्तमानमिति वास्तवोर्थः। विषं एव ज्वाला अग्निशिखा तया उज्ज्वलैः। १७। अदर्शनाद्दृष्टयस्तः। १८। मणयः स्वस्तिक

पराशरः॥ इत्याज्ञप्तास्ततस्तेन प्रगृहीतमहायुधाः। उद्यतास्तस्य नाशाय दैत्याः शतसहस्रशः॥ प्रह्लादः विष्णुः शस्त्रे
षु युष्मासु मयि चासौ यथा स्थितः। दैतेयास्तेन सत्येन नाक्रमंत्वायुधानि मे॥ १५॥ पराशरः ततस्तैः शतशो दैत्यैः शस्त्रौघैराह
तोपि सन्। नावाप वेदनामल्पामभूच्चैव पुनर्नवः॥ हिरण्यकशिपुः दुर्बुद्धे विनिवर्तस्व वैरिपक्षस्तवादतः। अभयं ते प्रयच्छामि
मा तिमूढमतिर्भव॥ प्रह्लादः भयं भयानामपहारिणि स्थिते मनस्यनंते मम कुत्र तिष्ठति। यस्मिन्स्मृते जन्मजरांतकादिभयानि स
र्वाण्यपयांति तात॥ १६॥ हिरण्यकशिपुः भो भोः सर्पा दुराचारमेनमत्यंतदुर्मतिं। विषज्वालाकुलैर्वक्त्रैः सद्यो नयत संक्षयं॥ १७
पराशरः इत्युक्तास्तेन ते सर्पाः कुहकास्तक्षकादयः। अदशंत समस्तेषु गात्रेष्वतिविषोल्बणाः॥ १८॥ स त्वासक्तमतिः कृष्णे दश्यमानो महोर
गैः नविवेदात्मनो गात्रं तत्स्मृत्याह्लादसंस्थितः॥ सर्पा ऊचुः दंष्ट्रा विशीर्णा मणयः स्फुटंति फणेषु तापो हृदयेषु कंपः। नास्य त्वचः स्वल्प
मपीह भिन्नं प्रशाधि दैत्येश्वर कार्यमन्यत्॥ १९॥ हिरण्यकशिपुः हे दिग्गजाः संकटदंतमिश्रा घ्नतैनमस्मद्रिपुपक्षभिन्नं। तज्जा वि
नाशाय भवंति तस्य यथारणेः प्रज्वलितो हुताशः॥ २०॥

का। एतद्दशकं मन्यत्कार्यं प्रशाधि आदिश। १९। संकटैः संकीर्णैर्दंतौर्मिश्रा मीलिताः संतो घ्नत नाशयत। अस्मद्रिपुपक्षैर्वैर्भिन्नैर्भिन्नमस्मतः पृथक्कृ
तं। तथापि तत्सुतः कथं हंतव्यस्तत्राह। तज्जोपि तस्य विनाशाय भवति। यथा अरणेर्जातो हुताशः तन्नाशाय तस्माद्धेन्नं भवेत्यर्थः॥ २०॥ श्रीः

विषाणैर्दंतैरपीडितः अवपीडनेति पाठे अड आगमाभाव आर्षः। २१। पितुरपि भगवद्भक्तिमुत्पादयितुं विष्णोः स्मरणप्रसादं स्वयमाह। दंता इति कुलिशवज्रं तं
दग्रमिव निष्ठुरादृढा तीक्ष्णा महांतं विपदांपातमागमं नाशयती। ति तथापि विपत्पापयेति पाठे ति विपदांकारणं पापं विनाशयतीति तिथा। २१। २२। एष

ततः स दिग्गजैर्बालो भूभृच्छिखरसन्निभैः। पातितो धरणीपृष्ठे विषाणैरवपीडितः॥ २१॥ स्मरतस्तस्य गोविंदमिभदंताः सहस्र
शः। शीर्णा वक्षस्थलं प्राप्य स प्राह पितरं ततः। दंता गजानां कुलिशाग्रनिष्ठुराः शीर्णा यदेते न बलं ममैतत्। महाविपत्पातविनाश
नोयं जनार्दनानुस्मरणानुभावः॥ २२॥ हिरण्यकशिपुः ज्वाल्यतामसुरा वह्निरपसर्पत दिग्गजाः। वायो समेधयाग्निं
दह्यतामेष पापकृत्॥ २३॥ पराशरः महाकाष्ठचयस्थं तमसुरेंद्रसुतं ततः। प्रज्वाल्य दानवा वह्निं ददहुः स्वामिनोदिताः
प्रह्लादः तातैष वह्निः पवनेरितोपि न मां दहत्यत्र समंततोहं। पश्यामि पद्मास्तरणास्तृतानि शीतानि सर्वाणि दिशां मु
खानि॥ २४॥ अथ दैत्येश्वरं प्रोचुर्भार्गवस्यात्मजा द्विजाः। पुरोहिता महात्मानः साम्ना संस्तूय वाग्मिनः॥ २५॥ राजन्नि
याम्यतां कोपो बालेपि तनये निजे। कोपो देवनिकायेषु ननु ते सफलो यतः॥ २६॥ तथा तथैनं बालं ते संस्करिष्यामहे वयं। य
था विपक्षनाशाय विनीतस्ते भविष्यति। बालत्वं सर्वदोषाणां दैत्यराजास्पदं यतः। ततोत्र कोपमत्यर्थं योक्तुमर्हसि नार्भ
के। न त्यक्षति हरेः पक्षमस्माकं वचनाद्यदि। ततः कृत्यां वधायास्य करिष्यामो निवर्त्तिनीं॥ २७॥ श्रीराम॥

पापकृद्यदीति शेषः इति वास्तवोर्थः। २३। दिशां मुखानि निकटदिग्देशान्। २४। भार्गवस्यात्मजाः षंडामर्कादयः। २५। निशाम्यतां निराक्रियतां
अनु तनये कनिष्ठात्मजे अत्रेति वा पाठः। निजेत्रासेरे इ देवनिकायेषु देवसंघेषु सफलः बंधफलतात। २६। निवर्त्तिनी घातिका अनिवर्त्तिनीमिति छे

प्रस्तर्येहरिश्मकेरतान्प्रभावान्पितरंप्रति। प्रह्लादउपदेशाह्यीन्दैत्यबालानशिक्षयत्। गुरोरुपदेशांतरेऽध्यापनविच्छेदसतिस्वयमध्यापयामासउप
दिदेश।२८। हेदैतेयादित्यपत्या निदितिजात्मजा दितेर्नप्तारः मेमतः परमार्थः श्रूयतां। अन्यथामिथ्यातन्नमंतव्यं तत्रहेतुर्नात्रेतिमद्वचोगुरूपदे
शाद्वलोभादिकारणंनास्ति।२९। विष्णुभक्तिमुपदेष्टुंप्रथमंतावद्वैराग्यकारणंआहजन्मेत्यादित्रिभिर्दशभिः। अव्याहताअवश्यंभाविनी।३०

पराशरः एवमभ्यर्थितैस्तैस्तैर्दैत्यराजपुरोहितैः। दैत्यैर्निष्कामयामासपुत्रंपावकसंचयात्। ततोगुरुगृहेबालःसवसन्बा
लदानवान्। अध्यापयामासमुहुरुपदेशांतरेगुरोः॥२८॥ श्रूयतांपरमार्थोमेदैतेयदितिजात्मजाः। नचान्यथैतन्मंतव्यंना
त्रलोभादिकारणं॥२९॥ जन्मबाल्यंततःसर्वोजंतुःप्राप्नोतियौवनं। अव्याहतैवभवतिततोनुदिवसंजरा॥३०॥ ततश्चमृ
त्युमभ्येतिजंतुर्दैत्येश्वरात्मजाः। प्रत्यक्षंदृश्यमेवैतदस्माकंभवतांतथा। मृतस्यचपुनर्जन्मभवत्येतच्चनान्यथा। आगमो
यंतथैतच्चनोपादानंविनोद्भवः॥३१॥ गर्भवासादियावत्तुपुनर्जन्मोपपादकं। समस्तावस्थकंतावद्दुःखमेवावगम्यतां
॥३२॥ क्षुत्तृष्णोपशमंतावच्छीताद्युपशमंसुखं। मन्यतेबालबुद्धित्वाद्दुःखमेवहितत्पुनः॥३३॥ अत्यंतस्तिमितांगानांव्या
यामेनसुखैषिणां। भ्रांतिज्ञानावृताक्षाणांप्रहारोपिसुखायते॥३४॥

मृतस्यजन्मभवतीत्ययंएतदर्थप्रतिपादकप्रमाणमतः। जातस्यहिध्रुवोमृत्युर्ध्रुवंजन्ममृतस्यचेत्यादिरूपआगमोस्तियतः अतएतन्नान्यथा।
अत्रतर्कमप्याहएतच्चतथैवजन्मयतःउपादानंप्रभवीयशुभाशुभकर्मरूपंकारणंविनाभवोजन्मभवतिअन्यथाकृतनाशाकृताभ्यागमप्रसंगःस्या
त्सकाराज्ज्ञातस्यमृत्युरित्यपि।३१। ततःकिमतआहगर्भवासादिपुनर्जन्मनउपादानप्रापकंयावत्तावत्तावद्दुःखमेव।३२। ननुअन्नपानादिजनितंसुखमप्यस्ति
कुतोदुःखमेवेत्युच्यते। इतिचेन्नाह क्षुत्तृष्णेतिक्षुत्पिपासादिदुःखोपशममूढःसुखंमन्यतेपुनःक्षुत्पिपासाद्युत्तरेरन्नपानादिसंपादनप्रयासास्तद्दुःखमेवा ८१
तःदुःखत्वेनप्रसिद्धव्यायामेपिप्रहारादौसुखभ्रमंदृष्टांतत्वेनाहात्यंतेति। अत्यंतस्तिमितांगानांस्तब्धांगानांव्यायामेनमल्लश्रमादिनासुखमिच्छतांप्रहारोमु
ष्ट्यादिघातःसुखायतेसुखमिवभवति। तथाभ्रांतिज्ञानावृताक्षाणांमोहपिहितदृष्टीनांप्रहारःप्रणयकुपितरमणीचरणघातोपिसुखायते॥३४॥ श्रीः

तदेवंकामिनांसुखंनिंदतिकेतिमहावयःस्थूलसंघातःकांतिर्गौरत्वादिःशोभाअलंकारादिकृतंसौंदर्यंसौरस्यंसौगंध्यंकमनीयंसौकुमार्यंत्व
माद्यागुणाश्चकः।३५। किंचमांसेतिएवंभूतेदेहेस्त्रीयस्त्रीदेहेवाप्रीतिमांश्चेन्नहिनरकेपिप्रीतिमान्सविषयानिनरकस्याप्येतद्रूपत्वात्।३६। किंचल
स्कतःसुखसाधनंकिंचिन्नास्ति। दुःखप्रतीकारएवसुखकर्तृत्वारोपादित्याह। अग्नेरिति। शीतजन्यदुःखप्रतीकारकमात्रस्याग्नेःसुखकर्तृत्वंशी
तेनोपाधिनाक्रियते आरोप्यतेविचारणस्तनुदुःखाभावस्थैवसत्वात्। एवंतृषातोयस्यक्षुधावान्नस्यसुखकर्तृत्वमारोप्यते। तथावस्त्रागमो
कुर्वन्दुःखप्रतीकारंसुखवन्मन्यतेमूढहीनितदिलामस्याग्न्यादिविलामस्यशीतादेःसुखकर्तृत्वंइतरेरग्न्यादिभिःकृत्वा आरोप्यतेयद्दानेकः। ततः

कृत्शरीरमशेषाणांश्लेष्मादीनांमहावयः। कांतिशोभासौरस्यकमनीयादयोगुणाः॥३५॥ मांसासृक्पूयविण्मूत्रस्नायुम
ज्जास्थिसंहतौ। देहेचप्रीतिमान्मूढोभवितानरकेपिसः॥३६॥ अग्नेःशीतेनतोयस्यतृषाभक्तस्यचक्षुधा। क्रियतेसुखकर्तृ
त्वंतद्विलामस्यचेतरैः॥३७॥ करोतिहेदैत्यसुतायावन्मात्रंपरिग्रहं। तावन्मात्रंसएवास्यदुःखंचेतसियच्छति॥३८॥ या
वतःकुरुतेजंतुःसंबंधान्मनसःप्रियान्। तावंतोस्यनिखन्यंतेहृदयेशोकशंकवः॥३९॥ यद्यद्गृहेतन्मनसियत्रतत्रावतिष्ठ
तः। नाशदाहापहरणंतत्तस्यास्त्येवतिष्ठति॥४०॥

सुखसाधनंकिंचिदस्तिदुःखसाधनाग्न्यादीनांमिवशीतादितिसुखकर्तृत्वानुभवादेवंशीतादरग्न्यादिभिरित्यर्थः।३७। कलत्रपुत्रमित्रादिसंग्रहो
दुःखहेतुरित्याहकरोतीतिपरिग्रहंचत्वं।३८। अतिसुखसाधनत्वेनाभिमताअतिदुःखंप्रयच्छंतीत्याह। यावतइतिशोकाएवशंकवःकीलका
निनिखन्यंतेनिपात्यंतेनेषामपगमेपिशोकानपगमादित्यर्थः।३९। शोकशंकूनांदुरुद्धारत्वमाह। यत्तत्स्यकिंचिद्वस्तुधनादिगृहेतत्। यत्र
तत्रावतिष्ठमानस्यनित्यंचिंतयतिमनसितिष्ठतिनकेवलंतत्तिष्ठतिकिंतुतस्यनाशदाहापहरणंयत्तदपिवासनारूपाअस्यमनसितिष्ठत्येवकृत
स्तेचवतिष्ठतीतिपाठेनाशादिमनसिकुतस्तत्कुतश्चित्। किंतुतत्रैवगृहएवतिष्ठतियतोनष्टमपिमनसिवासनारूपेणास्थितंस्मृतंसदनादित्यर्थः
यत्येवअतीतवासनात्यागेनैवविशोकतेतिभावः४०॥

प्रत्यक्षदुःखमुक्त्वा जन्मादिष्वपि तद्देवानुसंधेयमित्याह । जन्मनीति द्वाभ्यां तत्कथ्यतां सुखं यदि भवेत्तत्कथ्यतां तस्यास्य बालकथयितुमशक्य
मितिभावः । उपसंहरति एवमिति । ४१ । एवं प्रवृत्तिमार्गदोषोक्त्या वैराग्यमुत्पाद्य विष्णुसेवायां प्रवर्त्तयन्नाह तदेवमिति । ४२ । बालानामस्मा
कं नात्राधिकार इत्याशंकायामाह माजानीतेति । यथा परिमाणतो देहभिन्ने षु देहेषु देहिनस्तदवस्थानुसंधातुरेकत्वमेवं जन्मांतरे देहेष्वपि
देही एकः शाश्वतो नित्यः अतो जरादयो धर्मा देहस्य नात्मनः । तथा च देहात्मविवेकशून्यानां अविरक्तानां नात्राधिकारः आत्मानात्मवि
वेकवतां विरक्तानां तु भावनामात्राधिकार एवेति भावः ४३ । विपक्षबाधकमाह बालोहमिति इच्छातोयतिष्ये चरिष्यामीत्यर्थः । ४४ ।

जन्मन्यत्र महद्दुःखं म्रियमाणस्य चापि तत् । यातनासु यमस्योग्रं गर्भसंक्रमणेषु च । गर्भेषु सुखलेशोपि भवद्भिरनुमीयते ।
यदि तत्कथ्यतामेवं सर्वं दुःखमयं जगत् ॥ ४१ ॥ तदेवमतिदुःखानामास्पदेत्र भवार्णवे । भवतां कथ्यते सत्यं विष्णुरेकः परायणं ॥ ४२ ॥ माजानीत वयं बाला देही देहेषु शाश्वतः । जरायौवनजन्माद्या धर्मा देहस्य नात्मनः ॥ ४३ ॥ बालोहं तावदिच्छातोयतिष्ये श्रेयसे युवा । युवाहं वार्द्धके प्राप्ते करिष्याम्यात्मनो हितं ॥ ४४ ॥ वृद्धोहं मम कार्याणि समस्तानि न गोचरे । किं करिष्यामि मंदात्मा समर्थेन न यत्कृतं । एवं दुराशया क्षिप्तमानसः पुरुषः सदा । श्रेयसोभिमुखं याति न कदाचित्पिपासितः
॥ ४५ बाल्ये क्रीडनकासक्ता यौवने विषयोन्मुखाः । अज्ञानयंत्यशक्त्या च वार्द्धकं समुपस्थितं ॥ ४६ ॥ श्रीकृष्ण ॥

दुराशा विषयतृष्णा तया पिपासितः श्रेयस्तृष्णावानेव अनेन रजको दृष्टांतः सूचितः रजको हि गंगाजलस्थ इदमिदं प्रक्षाल्य यु ८२
पेयमिति । जालिको पि इदं मम मुंचत्यं दत्वा पाथः पास्यामीति पिपासित एव परमानंदसुधाब्धौ विष्णौ स्थिता पि न तत्र रमत इति । त
था हि बा[illegible]ल्य इति समुपस्थितं प्राप्तं वार्द्धकं न शक्त्या नयंति यापयंति । तदपि श्रेयसे यतंत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ श्रीकृष्ण शरणं

अतः श्रेयसि विलंबो न कार्य इत्याह तस्मादिति । विवेक आत्मनि बुद्धो यस्य सः विवेकमेवाह बाल्ययौवने ति वृद्धश्चेद्दामावपरः । ४७ यदि युष्माकं मत्र्नास्था
तथापि मत्प्रीतये विष्णुः स्मर्यतां । ४८ । अस्ति वेदा[illegible] तदा महाफलत्वात्सुकरत्वाच्चेदमेव कार्यमित्याशयादाह आयास इति । ४९ । ततः किमित्याकांक्षायां तत्फ
लमाशास्तानेत्याह सर्वभूते तितस्मिन्विष्णौ मतिः सर्वभूतेषु मैत्री भवतां जायतां तत्र असर्वक्लेशा न्प्रहास्यथ । ५० । सर्वभूतेषु मैत्री दुष्करेति चेत्तत्राह । ताप
त्रयेणाभिहितं क्लिष्टं जगदिति यत्त्यदा मतिः तदा तत्र द्वेषं कुर्यात् अपितु दुःखहानाय मैत्रीमेव कुर्यात् । ५१ । अथैवं मतिः भूतानि मद्धाणि धनादिसंपर

तस्माद्बाल्ये विवेकात्मा यतेत श्रेयसे सदा । बाल्ययौवनवृद्धाद्यैर्देहभावैरसंगतः ॥ ४७ ॥ तदेतद्वो मयाख्यातं यदि जानीत नानृ
तं । तदस्मत्प्रीतये विष्णुः स्मर्यतां बंधमुक्तिदः ॥ ४८ ॥ आयासः स्मरणे कोस्य स्मृतो यच्छति शोभनं । पापक्षयश्च भवति स्मरतां त
महर्निशं ॥ ४९ ॥ सर्वभूतस्थिते तस्मिन्मतिर्मैत्री दिवानिशं । भवतां जायतामेवं सर्वक्लेशान्प्रहास्यथ ॥ ५० ॥ तापत्रयेणाभिहि
तं यदेतदखिलं जगत् । तदा शोच्येषु भूतेषु द्वेषं प्राज्ञः करोति कः ॥ ५१ ॥ अथ भद्राणि भूतानि हीनशक्तिरहं परं । मुदं तथा
पि कुर्वीत हानिर्द्वेषफलं यतः ॥ ५२ ॥ बद्धवैराणि भूतानि द्वेषं कुर्वंति चेत्ततः । सुशोच्यान्यतिमोहेन व्याप्तानीति मनीषिणां
५३ । एते भिन्नदृशां दैत्या विकल्पाः कथिता मया । कृत्वाभ्युपगमं तत्र संक्षेपः श्रूयतां मम ॥ ५४ ॥ विस्तारः सर्वभूतस्य वि
ष्णोर्विश्वमिदं जगत् । द्रष्टव्यमात्मवत्तस्मादभेदेन विचक्षणैः ॥ ५५ ॥

हृष्टानि अहमेव धनाद्यर्जने हीनशक्तिः क्लिष्ट इति तथापि मुदं हर्षं कुर्वीत न तु द्वेषं । यतो द्वेषस्य हानिरेव फलं । ५२ बद्धवैराणि स्वास्मिन्वैरं कुर्वंति चे
त् । तदात्यतिमोहेन व्याप्तानीति कृत्वा मनीषिणां शोच्यानि । अनुकंप्यानि तेषु सर्वथा द्वेषो नयुक्त इत्यर्थः । ५३ । एतेन दोषोपशमप्रकारा मध्यमा
धिकारिणामेवोक्ता न तूत्तमाधिकारिणामित्याह एत इति भिन्नदृशां भेददृष्टीनां भिन्नदृशामिति वा पाठस्तत्र भिन्नदर्शने अभ्युपगमं मंगीका
रं कृत्वा द्वेषोपशमोपायभेदाः कथिताः उक्तानामुपायानां परमार्थसंक्षेपो मम मतः श्रूयतां । ५४ । तमेवाह विस्तार इति । सर्वभूतस्य सर्वात्मनो विष्णो

रिदं सर्वं जगद्विस्तारो विभूतिः। तस्मादात्मवदभेदेन द्रष्टव्यं॥५५। आसुरं भावं रागद्वेषादिस्वभावं समुत्सृज्य यूयं वयं च निर्वृतिं यथा येन प्रकारेण
प्राप्स्यामस्तथा यत्नं करिष्यामः। युगपदनेनोत्तमपुरुषः॥५६॥ तामेव निर्वृतिं तत्प्रयत्नं च विशिनष्टि येति चतुर्भिः। या निर्वृतिर्मोक्षाख्या अ
ग्न्यादिना अन्यैश्च क्षयं न नीयते तां निर्वृतिं केशवं हृदये न्यस्य केशवस्मृत्या प्राप्नोतीति चतुर्थे। नान्वयः। वेदान्ते निरुक्तः केशवतत्पदं हृदये हृ
दयकमलपदलस्थं न्यस्य एकं तेनानुसंधाय निर्वृतिं मुक्तिं प्राप्नोतीति वदन्ति तत्राग्न्यादिभिराधिदैविके मनुष्यादिभिराधिभौतिके शात्म

समुत्सृज्यासुरं भावं तस्माद्यूयं तथा वयं। तथा यत्नं करिष्यामो यथा प्राप्स्यामि निर्वृतिं॥५६॥ या नाग्निना न चार्केण नेंदु
ना नैव वायुना। पर्जन्यवरुणाभ्यां वा न सिद्धैर्न च राक्षसैः॥ न यक्षैर्न च दैत्येन्द्रैर्नोरगैर्न च किन्नरैः। न मनुष्यैर्न पशुभिर्दो
षैर्नैवात्मसंभवैः। ज्वराक्षिरोगातीसारप्लीहगुल्मादिकैस्तथा। द्वेषेर्ष्यामत्सराद्यैर्वा रागलोभादिभिः क्षयं। न चान्यैर्नीयते
कैश्चिन्नित्या यात्यन्तनिर्मला। तामाप्नोत्यमलं न्यस्य केशवं हृदये नरः॥५७॥ असारसंसारविवर्तनेषु मा यात तोषं प्रस
भं ब्रवीमि। सर्वत्र दैत्याः समतामुपेत समत्वमाराधनमच्युतस्य॥५८॥ तस्मिन्प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यं धर्मार्थकामैरल
मल्पकास्ते। समाश्रिताद्ब्रह्मतरोरनंतान्निःसंशयं प्राप्स्यथ वै महत्फलं॥५९॥ ॥इति श्री विष्णुपु॰ प्रथमेंऽशे सप्तदशो॰॥

संभवैराध्यात्मिके द्विविधे ज्वराक्षिभिः शारीरैर्द्वेषादिभिर्मानसैश्च अन्यैः तन्मूलभूतैरविद्याकामकर्मभिरिति विवेक्तव्यं॥५७। सर्वोपदेश
सारमाह असारेति। असाराः संसारस्तस्मिन्विवर्तनानि देवमनुष्यतिर्यगादिजन्मानि तेषु तत्तदुपरिभोगेषु तोषं मा यात न प्राप्नुत किंतु सर्वत्र
तेषु समतां समदर्शित्वं उपेत प्राप्नुत तदेवाच्युतस्याराधनं॥५८। ततः किमत आह तस्मिन्निति प्रसन्ने प्रीते न किमपि दुर्लभं तथापि त्रिवर्गो न प्रार्थ्यः तु
च्छत्वात्। तर्हि मोक्षः प्रार्थनीयः नेत्याह समाश्रितात्त्वामनन्यतरादेवायाचितफलप्राप्तिर्निश्चिता यदि तदा ब्रह्मतरोः प्रार्थितं मोक्षरूपं महत्फलं प्राप्स्यथ

इति ॥ ५९ ॥ इति विष्णुचित्तकृतौ प्र॰ १७

८३

पुरोधसो दैत्यपतेर्हंतुकामान्स्वकृत्यया। प्रह्लादोऽस्मादृशे नष्टान् जीवयाद्द्वितीयेऽर्थतः। नेष्टामुपदेशस्त्वां॥१॥ कुमार्गस्य देशकः उपदेष्टा। २ अज्ञो सति प्रतीका
रं करिष्यतीत्यत आह अविज्ञातं यथास्यात्तथा दीयतां॥ ३। अनंतशब्दस्योच्चारणेनात्रत्तिपाठेनाभिमंत्र्य तदुपरि जह्वा निर्वीर्यं विदधे॥४। अनंतस्य नाम्नः

पराशर उवाच॥ तस्यैवं दानवाश्चेष्टां दृष्ट्वा दैत्यपतेर्भयात्। आचचक्षुः स चोवाच सूदानाहूय सत्वरः॥१॥ हिरण्यकशिपुः हे सूदा
मम पुत्रोऽसावन्येषामपि दुर्मतिः। कुमार्गदेशको दुष्टो हन्यतामविलंबितं। हालाहलं विषं तस्य सर्वभक्ष्येषु दीयतां। अविज्ञातमसौ
पापो हन्यतां मा विचार्यतां॥२॥ पराशरः ते तथैव ततश्चक्रुः प्रह्लादाय महात्मने। विषदानं यथाज्ञप्तं पित्रा तस्य महात्मनः। हा
लाहलं विषं घोरमनंतोच्चारणेन सः। अभिमंत्र्य सहान्नेन मैत्रेय बुभुजे तदा॥४॥ अविकारं स तद्भुक्त्वा प्रह्लादः स्वस्थमानसः।
अनंतख्यातिनिर्वीर्यं जरयामास तद्विषं॥५॥ ततः सूदा भयत्रस्ता जीर्णं दृष्ट्वा महद्विषं। दैत्येश्वरमुपागम्य प्रणिपत्येदम
ब्रुवन्॥ दैत्यराज विषं दत्तमस्माभिरतिभीषणं। जीर्णं तेन सहान्नेन प्रह्लादेन सुतेन ते॥ हिरण्यकशिपुः त्वर्यतां त्वर्यतां
हे हे सद्यो दैत्यपुरोहिताः। कृत्यां तस्य विनाशाय उत्पादयत माचिरं॥६॥ पराशरः ॥ सकाशमागम्य ततः प्रह्लादस्य पु
रोहिताः। सामपूर्वमथोचुस्ते प्रह्लादं विनयान्वितं॥ पुरोहिता ऊचुः जातस्त्रैलोक्यविख्यात आयुष्मन्ब्रह्मणः कुले॥
दैत्यराजस्य तनयो हिरण्यकशिपोर्भवान्॥७॥ किं देवैः किमनंतेन किमन्येन तवाश्रयः। पिता ते सर्वलोकानां त्वं तथैव भ
विष्यसि। तस्मात्परित्यजैतां त्वं विपक्षस्तवसंहितां। श्लाघ्यः पिता समस्तानां गुरूणां परमो गुरुः॥८॥ श्रीकृष्णः शरणं

ख्यात्याकीर्त्यानेनेन स्मृतिपाठस्मृत्या स्मृतेः तदनुसंधानेन निर्वीर्यं यतो विकारं कंपादिशून्यं यथा स्यादेवं जरयामास॥५। सुतस्यातिशक्तिं ज्ञा
त्वा ब्राह्मणाशक्यं नास्तीति तत्र तान्नियुक्ते। त्वर्यतामिति॥६। त्रैलोक्यविख्यातः ब्रह्मणः कुले॥७। स्तवेन रक्तत्या संहितां संबद्धां वा परित्यज॥८॥

मरीचेः कश्यपपितुरेतत्कुलं त्रैलोक्ये श्लाघ्यमेव। अन्यथा को वदत न कोपि।९। उत्कृष्टं भनीतिशास्त्रविरुद्धं शिक्षितं यस्य सः उपालंभशंकां निराकरोति ना
न्तमिति।१०। तत्रापि पूज्यायां नापराध्यामि नान्यथा करोमि न स्खलामि इतियावत्।११। यथायुक्तं पुरुक्रमनतिक्रांतं यद्वा यथावत्प्रकारदोषेणायुक्तं
तथा कोब्रवीति किंतु सामान्यत एतद्दूषेनार्थं वदिति।१२। किमनंतेन साधु भाइ इति पुनरुक्तिः सोपालंभत्वख्यापनाय।१३। पुरुषार्थं चतुष्टयमिदम्

प्रह्लाद उवाच॥ एवमेतन्महाभागाः श्लाघ्यमेतन्महाकुलं। मरीचेः सकलेप्यस्मिंस्त्रैलोक्ये नान्यथा भवेत्॥९॥ पिता च मम स
र्वस्मिन्जगत्युत्कृष्टचेष्टितः। एतदप्यवगच्छामि सत्यमत्रापि नानृतं॥१०॥ गुरूणामपि सर्वेषां पिता परमको गुरुः। यदुक्तं भ्रांतिस्त्रा
पिस्खल्यापि हि न विद्यते। पिता गुरुर्न संदेहः पूजनीयः प्रयत्नतः। तत्रापि नापराध्यामीत्येवं मनसि मे स्थितं॥११॥ यत्त्वेत
त्किमनंतेनेत्युक्तं युष्माभिरीदृशं। को ब्रवीति यथायुक्तं किंतु नैतद्वचोर्थवत्॥१२॥ इत्युक्त्वा सोभवन्मौनी तेषां गौरवयंत्रितः। प्र
हस्य च पुनः प्राह किमनंतेन साध्विति। साधु भोः किमनंतेन साधु भो गुरवो मम॥१३॥ श्रूयतां यदनंतेन यदि खेदं न यास्यथ
धर्मार्थकाममोक्षाश्च पुरुषार्था उदाहृताः। चतुष्टयमिदं यस्मात्तस्मात्किं किमिदं वृथा॥१४॥ मरीचिमिश्रैर्दक्षेण तथैवा
न्यैरनंततः। धर्मः प्राप्तस्तथैवान्यैरर्थः कामस्तथापरैः॥१५॥ तत्तत्त्ववेदिनो भूत्वा ज्ञानध्यानसमाधिभिः। अवापुर्मुक्तिमपरे पुरुषा
ध्वस्तबंधनाः। संपदैश्वर्यमाहात्म्यज्ञानसंततिकर्मणां। विमुक्तेश्चैकतालभ्यं मूलमाराधनं हरेः॥१६॥

नंतेन हेतुनेति पूर्वेणान्वयः यस्माद्देवं तस्मात्तदिदं किमनंतेनेति न तिरस्कार्यं किं वृथैव चेत्यर्थः। यद्वा इदं पुरुषार्थचतुष्टयं यस्मादनंतादुद्भवति तस्मात् किं स्यादिति निरर्थकं वा ८४
कथं किं वृथैवेत्यर्थः।१४। पुरुषार्थचतुष्टयहेतुत्वमुदाहरन्नेवाह मरीचिमिश्रैरिति चतुर्भिः। मरीचिमिश्रैर्मरीचिमुख्यैस्तत्तत्स्थितैर्वा।१५। संपदो गजाश्वधनादिमत्वं
ऐश्वर्यं स्वातंत्र्यं माहात्म्यं ज्ञानादिरूपां महत्त्वं ज्ञानं तत्त्वविवेकः संततिः कुलप्रवाहः कर्माणि च अग्निहोत्रादीनि एतेषां मुक्तेश्च एकं हरेराराधनमेव अतः किमपि नालं
भ्यमेकतालभ्यमिति पाठे एकतया समर्थ्यालभ्यमाराधनमित्यर्थः।१६।

यतो धर्मादिफलं भवति तेनानंतेन किमितिभवद्भिः किमुच्यत इत्यन्वयः।१७। सोपालंभोक्तिं निगमयति किंचेति।१८। एवंविपक्षस्तुतियुक्तं भूयो
न वक्ष्यसीति मिलापूर्वमस्माभिस्त्वं रक्षितोसि अबुद्धिमानिति त्वं न ज्ञातोसि।१९। मोहयाम्यहं मोहेन दुराग्रहेण।२०। असत्समारब्धात्मानं हंतिस्म

यतो धर्मार्थकामाख्यं विमुक्तिश्च फलं द्विजाः। तेनापि हि किमित्येवमनंतेन किमुच्यते॥१७॥
किं चातिबहुनोक्तेन भवंतो गुरवो मम। वदंतु साधु वासाधु विवेकोस्माकमल्पकः॥१८॥ पुरोहिता ऊचुः दह्यमानस्त्वमस्मा
भिरग्निना बाल रक्षितः। भूयो न वक्ष्यसीत्येवं नैव ज्ञातोस्यबुद्धिमान्॥१९॥ यद्यस्मद्वचनान्मोहग्राहं न त्यक्ष्यते भवान्। ततः कृत्यां
विनाशाय तव स्रक्ष्याम दुर्मते॥२०॥ प्रह्लाद उवाच कः केन हन्यते जंतुर्जंतुः कः केन रक्ष्यते। हंति रक्षति चैवात्मा ह्यसत्साधु समा
चरन्॥२१॥ पराशर उवाच इत्युक्तास्तेन ते क्रुद्धा दैत्यराजपुरोहिताः। कृत्यामुत्पादयामासुर्ज्वालामालोज्ज्वलाकृतिं। अतिभी
मा समागम्य पादन्यासक्षतक्षितिः। शूलेन साधु संक्रुद्धा तं जघानाशु वक्षसि॥२२॥ तत्तस्य हृदयं प्राप्य शूलं बालस्य दी
प्तिमत्। जगाम खंडितं भूमौ तत्रापि शतधा गतं॥२३॥ यत्रानपायी भगवान्हृद्यास्ते हरिरीश्वरः। भंगो भवति वज्रस्य तत्र
शूलस्य का कथा॥ अपापे तत्र पापैश्च पातिता दैत्ययाजकैः। तानेव सा जघानाशु कृत्या नाशं जगाम च। कृत्यया दह्यमानांस्ता
न्विलोक्य स महामतिः। त्राहि कृष्णेत्यनंतेति वदन्नभ्युपपद्यत॥२४॥ सर्वव्यापिन्जगद्रूप जगत्स्रष्टर्जनार्दन। त्राहि विप्रा
निमानस्माद्दुःसहान्मंत्रपावकात्। यथा सर्वेषु भूतेषु सर्वव्यापी जगद्गुरुः। विष्णुरेव तथा सर्वे जीवंत्वेते पुरोहिताः। यथा स
र्वगतं विष्णुं मन्यमानोनपायिनं। चिंतयाम्यरिपक्षेपि जीवंत्वेते तथा द्विजाः॥२५॥

धु समाचरन्नात्मैवात्मानं रक्षतीत्यन्वयः।२१। पादन्यासैः पातैः क्षता क्षितिर्यस्याः सा खंडितं भिन्नं सत् जगाम पपात तत्र हृदि।२२। अ
भ्युपपद्यत रक्षार्थं तदभिमुखं अधावदित्यर्थः। अदृष्टावष्टंभस्सः॥२४॥ पापकं दुःखं॥२५॥ श्रीकृष्णः शरणं मम॥ श्रीः

पापो ऽनिष्टचिंतकः। २५। बलं सामर्थ्यं वीर्यं तेजः। २७। ॥ इति श्रीवैष्णवाकूतचंद्रिकायां प्रथमेंऽशे अष्टादशः॥ ॥ प्रह्लादस्योनविंशे तु पुनः
करनमुल्बणं। अबले आर्दितस्या ऽऽक्षोभमवस्कान्तिरुच्यते। सहजं नैसर्गिकं। १। सामान्यः समानः। २। किंच अन्येषां पापानि तद्दान्यदुःखा

ये हंतुमागता दत्तं यैर्विषं यैर्हुताशनः। यैर्दिग्गजैरहं क्षुण्णो दष्टः सर्पैश्च यैरहं। तेष्वहं मित्रभावेन समः पापोऽस्मि न क्वचित्। य
थाते नाद्य सत्येन जीवंत्वसुरयाजकाः॥ २६॥ पराशरः इत्युक्तेतेन ते सर्वे संस्पृष्टाश्च निरामयाः। समुत्तस्थुर्द्विजा भूयस्त
मूचुः प्रश्रयान्वितं। पुरोहिता ऊचुः दीर्घायुरप्रतिहतबलवीर्यसमन्वितः। पुत्रपौत्रधनैश्वर्यैर्युक्तो वत्स भवोत्तमः॥ २७
इत्युक्त्वा तं ततो गत्वा यथावृत्तं पुरोहिताः। दैत्यराजाय सकलमाचचक्षुर्महामुने॥ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्र
थमेंऽशे अष्टादशोऽध्यायः॥ ॥ पराशरः॥ हिरण्यकशिपुः श्रुत्वा तां कृत्यां वितथीकृतां। आहूय पुत्रं पप्रच्छ प्रभा
वस्यास्य कारणं। हिरण्यकशिपुः॥ प्रह्लाद सुप्रभावोऽसि किमेतत्ते विचेष्टितं। एतन्मंत्रादिजनितमुताहो सहजं त
व॥ १॥ पराशरः एवं पृष्टस्तदा पित्रा प्रह्लादोऽसुरबालकः। प्रणिपत्य पितुः पादाविदं वचनमब्रवीत्॥ प्रह्लादः न मंत्रादिकृ
तं तात न च नैसर्गिको मम। प्रभाव एष सामान्यो यस्य यस्याच्युतो हृदि। २॥ अन्येषां यो न पापानि चिंतयत्यात्मनो यथा। तस्य पा
पागमस्तात हेत्वभावान्न विद्यते ३॥ कर्मणा मनसा वाचा परपीडां करोति यः। तद्बीजं जन्म फलति प्रभूतं तस्य चाशुभं॥ ४॥ श्रीः ८५

निच्छन चिंतयति नाशस्ते तस्य पापागमो दुःखागमो नास्ति हेत्वभावात्। परद्रोहादिनिमित्ताभावात्। ३। तत्परपीडनं बीजं जन्म फलति निष्पादयति। तस्य ज
न्मनः अशुभं प्रभूतं प्रसवः। तद्बीजं जन्मेति प्रभूतमिति च पाठे तद्बीजाज्जन्म यस्याशुभस्य तत्प्रभूतमधिकं फलति दुःखरूपेण वर्द्धत इत्यर्थः॥ ४॥ श्रीः

एवं सर्वभूतमयं हरिं ज्ञात्वा सर्वभूतेषु भक्तिः कार्या। ५। क्रोधेनांधकारितं ज्ञानांधकारमिव दुःप्रेक्षं मुखं यस्य। ६। प्रह्लादस्य ब्राह्मणानां चान्यतरा विनाशा
त्कपटकृत्या तिमिला दैत्याना दिशति। दुरात्मेति। ७। वास्तवैरुपायैर्हंतुमशक्यत्वात्तद्वधमायिनं निपुणेनास्मा भिरिति निषूदय विनाशय॥ ८। सह

सोऽहं न पापमिच्छामि न करोमि वदामि वा। चिंतयन्सर्वभूतस्थमात्मन्यपि च केशवं। शारीरं मानसं दुःखं दैवं भूतभवं तथा। सर्व
त्र शुभचित्तस्य तस्य मे जायते कुतः। एवं सर्वेषु भूतेषु भक्तिरव्यभिचारिणी। कर्तव्या पंडितैर्ज्ञात्वा सर्वभूतमयं हरिं॥ ५॥ प
राशर उवाच॥ ॥ इति श्रुत्वा स दैत्येंद्रः प्रासादशिखरे स्थितः। क्रोधांधकारितमुखः प्राह दैतेयकिंकरान्॥ ६॥ दुरात्मा क्षि
प्यतामस्मात्प्रासादाच्छतयोजनात्। गिरिपृष्ठे पतत्वस्मिन्शिलाभिन्नांगसंहतिः॥ ७॥ ततस्तं चिक्षिपुः सर्वे बालं दैतेयकिंक
राः। पपात सोऽप्यधः क्षिप्तो हृदयेनोद्वहन्हरिं। पतमानं जगद्धात्री जगद्धातरि केशवे। भक्तियुक्तं दधारैनमुपसंगम्य मेदिनी।
ततो विलोक्य तं स्वस्थमविशीर्णास्थिपंजरं। हिरण्यकशिपुः प्राह शंबरं मायिनां वरं हिरण्यकशिपुः नास्माभिः शक्य
ते हंतुमयं दुर्बुद्धिबालकः। मायां वेत्ति भवांस्तस्मान्माययैनं निषूदय॥ ८॥ शंबरः सूदयाम्येष दैत्येंद्र पश्य मायाब
लं मम। सहस्रमत्र मायानां पश्य कोटिशतं यथा॥ ९॥ पराशरः ततः स ससृजे मायां प्रह्लादे शंबरोऽसुरः। विनाशमि
च्छन्दुर्बुद्धिः सर्वत्र समदर्शिनि। समाहितमनाभूत्वा शंबरेऽपि विमत्सरः। मैत्रेय सोऽपि प्रह्लादः सस्मार मधुसूदनं। ततो भ
गवता तस्य रक्षार्थं चक्रमुत्तमं। आजगाम समाज्ञप्तं ज्वालामाली सुदर्शनं॥ १०॥ तेन मायासहस्रं तच्छंबरस्याशुगामि
ना। बालस्य रक्षता देहमेकैकं च विशोधितं॥ ११॥

सहस्रमत्र मायानामनतिरिक्तं कोटिशतं यथा तथा पश्य। ९। सुष्ठु दर्शनं सुदर्शनं शुद्धज्ञानमयं। १०। अत एव तेन मायासहस्रं प्रत्येकं विनाशितं॥ ११॥

ति

दृश्यषुवधोपायेषु प्रतिघातमसौ करोति। त्वदृशं वायुं नियुंक्ते शोषकमिति। १२। लघुशीघ्रं लघुरिति पाठे भावानूरशीतो निरूक्षः शीतज्वरप्रायः। १३। तेनाष्टेतिया संधरणीधरं वायुमसक्तक शेषस्वरूपं। १४। राज्ञां राज्यफलप्रदं। इत्यन्वयः। १५। मित्रेषु सहजप्राकृतकृत्रिमेषु त्रिषु एवमरिष्वपि त्रिविधे त्रिषु कालेषु क्षयवृद्धिसाम्यसमयेषु मध्यस्थोपि त्रिविधः स्वस्य शत्रोश्च धूमनेतरः क्षयवृद्ध्युदासीनस्थः स्वस्य शत्रोर्वा विषमस्थानिग्रहीत्य साम्यकर्त्ता चेति। १६। मंत्रिषु बुद्धि

संशोषकं ततो वायुं दैत्येंद्र इदमब्रवीत्। शीघ्रमेष ममादेशाद्दुरात्मा नीयतां क्षयं॥ १२॥ इत्युक्तो तु सोप्येनं विवेश पवनो लघु शीतो निरूक्षः शोषाय तद्देहस्यातिदुःसहः॥ १३॥ तेनाविष्टमथात्मानं स बुध्वा दैत्यबालकः। हृदयेन महात्मानं दधार धरणीधरं॥ १४॥ हृदयस्थस्ततस्तस्य तं वायुमतिशोषणं। पपौ जनार्द्दनः क्रुद्धः स ययौ पवनः क्षयं। क्षीणासु सर्वमायासु पवने संक्षयं गते। जगाम सोपि भवनं गुरोरेव महामतिः। अहन्यहन्यथाचार्यो नीतिं राज्यफलप्रदां। आहयामास तं बालं राज्ञामुशनसा कृतां॥ १५॥ गृहीतनीतिशास्त्रं तं विनीतं च यदा गुरुः। मेने तदैनं तत्पित्रे कथयामास शिक्षितं॥ आचार्य उ० गृहीतनीतिशास्त्रस्ते पुत्रो दैत्यपते कृतः। प्रह्लादस्तत्वतो वेत्ति भार्गवेणा यदीरितं॥ हिरण्यकशिपुः मित्रेषु वर्त्तेत कथमरिवर्गेषु भूपतिः। प्रह्लाद त्रिषु कालेषु मध्यस्थेषु कथं चरेत् ॥१६॥ कथं मंत्रिष्वमात्येषु बाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च। चारेषु पौरवर्गेषु शंकितेष्वितरेषु च॥ १७॥ कृत्याकृत्यविधानं च दुर्गाटविकसाधनं। प्रह्लाद कथ्यतां सम्यक् तथा कंटकशोधनं ॥१८॥ एतच्चान्यच्च सकलमधीतं भवता यथा। तथा मे कथ्यतां ज्ञातुं तवेच्छामि मनोगतं॥ १९॥ श्री

सहायेषु अमात्येषु कार्यसहायेषु बाह्येषु येशुल्काद्यधिकृतेषु आभ्यंतरेषु अंतःपुरमहानसाद्यधिकृतेषु चारेषु गूढरूपेषु दूतेषु शंकितेषु जितावशीकृतेषु भूपेषु इतरेषु तद्विपरीतेषु असत्संगितेषु वा। १७। कृत्याकृत्यविधानं संधिविग्रहादिषु कुत्र किं कार्यमित्येतत्प्रकारकं। दुर्गाटवीकसाधनं दुर्गपर्वतोदकादि। आटवीका महारण्यवासिनः पुलिंदम्लेच्छादयः। तेषां साधनं वशीकरणं। कंटकाश्चोराः रूक्षदृशत्रवो वा तेषां शोधनमुन्मूलनं १८। अन्यच्च सामभेदादि १९

प्रश्रयो विनयः स एव भूषणं यस्य। २०। कुपितस्य रक्षत्यादिभिः साधनं सामएकमत्येन स्थितानां भयादिजननेन पृथक्करणं भेदः भूम्यर्थादिः समयेन दानमुपप्रदानं क्लेशेनार्थाहरणं दंडः इत्येते उपायाः। २१। माक्रुद्धः क्रोधं माकुरु। २२। सर्वभूतात्मके सर्वभूतानामात्मनिश्चेत्रज्ञे परमात्मनि सर्वबुद्धीनां नियंतरि २३। परमात्मनि मास्त कालोकेषु मित्रामित्रकथास्कतत्राहत्वयीति सर्वत्रास्तिरेतहि पृथग्भेदः कुतः। २४। दुष्टारागद्वेषहेतुकाः आरंभास्तेषामुक्तिर्विस्तरैः

पराशरः प्रणिपत्य ततः पादौ पितुः प्रश्रयभूषणः। प्रह्लादः प्राह दैत्येंद्रं कृतांजलिपुटस्थितः॥ २०॥ प्रह्लादः ममोपदिष्टं सकलं गुरुणा नात्र संशयः। गृहीतं च मया किं तु न सदेतन्मतं मम। साम चोपप्रदानं च भेददंडौ तथापरौ। उपायाः कथिताश्चैते मित्रादीनां तु साधने॥ २१॥ तानेवाहं न पश्यामि मित्रादींस्तात मा क्रुधः। साध्याभावे महाबाहो साधनैः किं प्रयोजनं॥ २२॥ सर्वभूतात्मके तात जगन्नाथे जगन्मये। परमात्मनि गोविंदे मित्रामित्रकथा कुतः॥ २३॥ त्वय्यस्ति भगवान्विष्णुर्मयि चान्यत्र वास्ति सः। यतस्ततोयं मित्रं मे शत्रुश्चेति पृथक्कुतः॥ २४॥ तदेभिरलमत्यर्थं दुष्टारंभोक्तिविस्तरैः। अविद्यांतर्गतैर्यत्नः कर्त्तव्यस्तात शोभने॥ २५॥ विद्या बुद्धिरविद्यायामज्ञानात्तात जायते। बालोग्निं किं न खद्योतमसुरेश्वर मन्यते॥ २६॥ तत्कर्म यन्न बंधाय सा विद्या या विमुक्तये। आयासायापरं कर्म विद्यान्या शिल्पनैपुणं॥ २७॥ यदेतदवगम्याहमसारं साध्यमुत्तमं। निशामय महाभाग प्रणिपत्य ब्रवीमि यत्॥ २८॥ श्रीकृष्ण

नीतिशास्त्रैरलं दुष्टारंभेति पाठे दुष्टारंभा ऐहिकमात्रार्थारंभाः शोभने निवृत्ते कर्मणि आत्मविद्यायां वा। २५। ननु आयुर्वेदो धनुर्वेदो गांधर्वश्चेति ते नयः अर्थशास्त्रं चतुर्थस्तु विद्या अष्टादश वा दीतिस्मृते दंडनीतिरपि विद्येव तत्कथमविद्यांतर्गतिरित्युच्यते। तत्राह विद्याबुद्धिरिति। बालः खद्योतमग्निं किं न मन्यते पितुर्मन्यत एव। २६। शोभने यत्नः कर्तव्य इति यदुक्तं तदेव शोभनं कर्मादिकमाह तत्कर्मेति। अपरमर्थकामाद्यर्थं कर्म आयासाय श्रममात्रमेव अन्या विद्या अर्थकामादिशास्त्रं शिल्पनैपुण्यं इंद्रजालिकानि शिल्पविद्यावत् कौशलमात्रमेव तुच्छफलत्वात्। २७। तदेतद्राज्यादि साध्यमसारं तुच्छं ज्ञात्वा उत्तमं साध्यं यत्प्रकर्षेण त्वां ब्रवीमि तन्निशामय। श्रृणु इत्यन्वयः॥ २८॥ श्रीकृष्णः शरणं॥ ॥

विष्णु॰ प्र॰ ८७

किंचराज्यादेः श्रेष्ठफलत्वेतदर्थं पुण्यएवयत्नः कर्तव्यः। ननुदुष्टनीतिज्ञानोद्यममात्रेतस्यव्यवारित्वादित्याहनेतित्रिभिः। भाव्यंप्राक्तनपुण्यवशाद्भ
वितव्यमेतदुभयंराज्यंधनंचनरैः पुरुषैः प्राप्यतइति। २९। महत्वेराज्यधनादिविभूतिंप्रतिभाग्यैन्यंबृंहराज्यादिसंपत्तेर्हेतवः ननूद्यमाः। अतदे
वाहजडानांअदक्षाणांमिष्टानिष्टविवेकशून्यानांभाग्येनैवपभाग्यानिराज्यानिभवंति। ३१। पूर्वोक्तंद्वयमुपसंहरतितस्मादिति। यइच्छेदितिसं
भावनामात्रं। ३२। समत्वदृष्टिंतत्फलंवाहदेवाइतित्रिभिः। क्लेशानांसंक्षयः आत्यंतिकोनाशः। ३३॥ सामर्षः असहनः। ३४। अयंसर्वोपाये

नचिंतयतिकोराज्यंकोधनंनाभ्यवांछति। तथापिभाग्यमेवैतदुभयंप्राप्यतेनरैः॥२९॥ सर्वएवमहाभागमहत्वंप्रतिसोद्यमः।
तथापिपुंसांभाग्यानिनोद्यमाभूतिहेतवः॥३०॥ जडानामविवेकानामशूराणामपिप्रभो। भाग्यभोज्यानिराज्यानिसंत्यनी
तिमतामपि॥३१॥ तस्माद्यतेतपुण्येषुयइच्छेन्महतींश्रियं। यतितव्यंसमत्वेचनिर्वाणमपिचेच्छता॥३२॥ देवामनुष्याःपशवः
पक्षिवृक्षसरीसृपाः। रूपमेतदनंतस्यविष्णोर्भिन्नमिवस्थितं। एतद्विजानताभूर्वंजगत्स्थावरजंगमं। द्रष्टव्यमात्म
वद्विष्णुर्यतोयंविश्वरूपधृक्। एवंज्ञातेसभगवाननादिःपुरुषोत्तमः। प्रसीदत्यच्युतस्तस्मिन्प्रसन्नेक्लेशसंक्षयः॥३३॥ प
राशरउवाच एतच्छ्रुत्वासकोपेनसमुत्थायवरासनात्। हिरण्यकशिपुःपुत्रंपदावक्षस्यताडयत्। उवाचसकोपेनसामर्षःप्रज्व
लन्निव। निष्पिष्यपाणिनापाणिंहंतुकामोजगद्यथा॥३४॥ हेविप्रचित्तेहेराहोहेबलैषमहार्णवे। नागपाशैर्दृढैर्बद्ध्वाक्षिप्य
तांमाविलंब्यतां॥३५॥ अन्यथासकलालोकास्तथादैतेयदानवाः। अनुयास्यंतिमूढस्यमतमस्यदुरात्मनः। बहुधावारितोस्मा
भिरयंपापस्तथापरैः। स्तुतिंकरोतिदुष्टानांवधएवापकारकः॥३६॥

हंतुमशक्यरूपेक्षितश्चविष्णुमस्तुपदेशेनलोकान्नाशययेदितिसमुद्रेनागपाशैर्बद्ध्वाक्षिप्तःपर्वतैरावृतःसर्वहरात्कालादेवमरिष्यतीतिमत्वा
आहहेविप्रचित्तइतित्रिभिः हेबलैसुमहार्णवे आतिगंभीरसमुद्रभागेहेबलैषमहार्णवइतिवापाठः। एकारहेबलेषमहार्णवइ ८७
तिपाठेएकाराकारलोपाद्बलेबलस्यवासंबोधनं। ३५। दोषापशांतिहेतुत्वाद्दुष्टानांवधोप्युपकारएव॥३६॥ श्रीराम॥ ॥

उद्वेलोलंघिततीरः। ३७। निश्छिद्रैर्निरंतरैः पर्वतैश्चीयतां उपर्युपरिक्षिप्तैराक्रम्यतां। ३८। आह्निकवेलायांदिननिर्वर्त्यकृत्यसमयेआवश्यकत्वा

पराशरउवाच ततस्तेसत्वरादैत्याबध्वातंनागबंधनैः। भर्तुराज्ञांपुरस्कृत्यचिक्षिपुःसलिलार्णवे। ततश्चचालचलताप्रह्लादेनमहार्णवः।
उद्वेलोभूत्परंक्षोभमुपेत्यचसमंततः॥३७॥ भूर्लोकमखिलंदृष्ट्वाप्लाव्यमानंमहांभसा। हिरण्यकशिपुर्दैत्यानिदमाहमहामुने। दै
तेयाःसकलैःशैलैरत्रैववरुणालये। निश्छिद्रैःसर्वतःसर्वैश्चीयतामेषदुर्मतिः॥३८॥ नाग्निर्दहतिनैवायंशस्त्रैश्छिन्नोनचोरगैः।
क्षयंनीतोनवातेननविषेणनकृत्यया। नमायाभिर्नचैवोच्चात्पातितोनचदिग्गजैः। बालोतिदुष्टचित्तोयंनानेनार्थोस्तिजीवि
ना। तदेषतोयधावृतःसमाक्रांतोमहीधरैः। तिष्ठत्वब्दसहस्रांतंप्राणान्हास्यतिदुर्मतिः। ततोदैत्यादानवाश्चपर्वतैस्तंमहोदधौ। आ
क्रम्यचयनंचक्रुर्योजनानिसहस्रशः। सचितःपर्वतैरंतःसमुद्रस्यमहामतिः। तुष्टावाह्निकवेलायामेकाग्रमतिरच्युतं॥३९॥ नम
स्तेपुंडरीकाक्षनमस्तेपुरुषोत्तम। नमस्तेसर्वलोकात्मन्नमस्तेतिग्मचक्रिणे। नमोब्रह्मण्यदेवायगोब्राह्मणहितायच। जगद्धि
तायकृष्णायगोविंदायनमोनमः॥४०॥ ब्रह्मत्वेसृजतेविश्वंस्थितौपालयतेनमः। रुद्ररूपायकल्पांतेनमस्तुभ्यंत्रिमूर्त
ये। देवायक्षासुराःसिद्धानागागंधर्वकिंनराः। पिशाचाराक्षसाश्चैवमनुष्याःपशवस्तथा॥४१॥ पक्षिणःस्थावराश्चैव
पिपीलिकसरीसृपाः। भूम्यापोग्निर्नभोवायुःशब्दस्पर्शस्तथारसः॥४२॥ रूपंगंधोमनोबुद्धिरात्माकालस्तथागुणाः। एते
षांपरमार्थश्चसर्वमेतत्त्वमच्युत॥४३॥
दामत्राणार्थंतुष्टावेतिभावः। ३९। ब्रह्मण्यानांदेवायश्रेष्ठायगावश्चद्विजाश्चपाः ब्राह्मणाश्रमंत्राश्रयास्तेषांहितायउपकर्त्रे। ४०। विश्वरूपेणस्तौतिदे
वाइत्यादिनासर्वमितत्वमेवेतितृतीयेनान्वयः। यक्षाश्चासुराश्चेतियक्षाइतिसविसर्गपाठेदेवोमेघः। देवोमेघेसुरेराज्ञिस्यान्नपुंसकमिंद्रियमित्य

ते

भिधानात्।नागाःसौराष्ट्रेयाः।४१।सरीसृपाःकाद्रवेयाः।४२।आत्मा अहंकारः।गुणाःसत्वादयः।एतेषांपरमार्थस्त्वंकारणत्वं।४३।विद्याविद्ये प्रमाभ्रांती।तयोर्विषयौ सत्यमसत्यं।विषामृते।अनर्थार्थौ।विषामृते इतिपाठेप्यातेःफलंभ्रमस्यसंसारःप्रमायाःफलममृतमोक्षइत्यर्थः।४४।तवैवसच्चिद्रूपस्य सर्ववस्तुषु अस्तिभातीतिरूपेण व्याप्तिः ऐश्वर्यंशक्त्यतिशयं गुणांश्चसत्यसंकल्पादीन्सूचयतीति तथा ऐश्वर्यगुणाःसंस्तवकायस्य इतिवा।।४५।।अतएवयोगिनस्त्वांचिंतयंतिलामेवयाजकायजंते।४६।तेतवमहद्रूपंविश्वंब्रह्मांडं अत्रास्थितं।नगदेतत्तं

विद्याविद्येभवान्सत्यमसत्यंत्वंविषामृते। प्रवृत्तंचनिवृत्तंचकर्मवेदोदितंभवान्।।४४।।समस्तकर्मभोक्ताचकर्मोपकरणानिच त्वमेवविष्णोसर्वाणिसर्वकर्मफलंचयत्।। समर्थ्यत्वतथाशेषभूतेषुभुवनेषुच। तवैवव्याप्तिरैश्वर्यगुणसंसूचिकाप्रभो।।४५।। त्वांयोगिनश्चिंतयंतित्वांयजंतिचयज्वनः।हव्यकव्यभुगेकस्त्वंपितृदेवस्वरूपधृक्।।४६।।रूपंमहत्तेस्थितमत्रविश्वंततश्चसूक्ष्मंजगदेतदीश।रूपाणिसूक्ष्माणिचभूतभेदास्तेष्वंतरात्माख्यमतीवसूक्ष्मं।।४७।।तस्माच्चसूक्ष्मादिविशेषणानामगोचरेयत्परमार्थरूपं। किमप्यचिंत्यंतवरूपमस्तितस्मैनमस्तेपुरुषोत्तमाय।।४८।।सर्वभूतेषुसर्वात्मन्याशक्तिरपरातव।गुणाश्रयानमस्तस्यैशाश्वतायैसुरेश्वर।।४९।।यातीतगोचरावाचांमनसांचाविशेषणा।ज्ञानिज्ञानपरिछेद्यातांवंदेस्वेश्वरींपरां।।५०।।

तोपिब्रह्मांडात्सूक्ष्मंरूपमित्यन्वयः।ततोपिसूक्ष्मरूपाणिभूतभेदाजरायुजादिचतुर्विधादेहास्तेष्वंतरात्माख्यंक्षेत्रज्ञसंज्ञमतीवसूक्ष्मंरूपं।४७।तस्मादपिपरंसूक्ष्मादिविशेषणानामविषयेवर्तमानंयत्किंचिदचिंत्यंतवरूपमस्तितस्मैपुरुषोत्तमाख्यायतेरूपायनमः।४८।नन्वेवंसतितस्य कथंसूक्ष्मस्थूलाद्यनेकरूपत्वमित्याशंक्यतदुपपादकशक्तिद्वयंप्रणमतिसर्वभूतेष्विति द्वाभ्यां।अपराजडशक्तिःप्रकृत्याख्यात्रिगुणाश्रया।४९। वाचांमनसांचातिक्रांतोविषयोययायस्माद्विशेषणाज्जातिगुणादिविशेषणशून्याचानोजीवः।ज्ञानंबुद्धिस्तद्द्वयमपिपरिछेद्यंघटादिवत्प्रकाश्यंयस्याःयद्वाज्ञानिज्ञानेजीवसंज्ञाभेघटादिवत्तिरूपाधिभिःपरिछेद्यातांपराचिच्छक्तिंईश्वरींईश्वरस्यस्वरूपभूतां।वंदेपरास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वाभाविकीज्ञानबलक्रिया ९

६

अतःपूर्वोक्तरीत्यानिरतिशयैश्वर्यावगमाद्द्वादशाक्षरमंत्रप्रतिपाद्यरूपेणप्रणमति।५०नमोतिद्वाभ्यां।सुवर्णस्यकुंडलादिवत्यस्यकार्यमखिलंनव्यतिरिक्तं कार्याच्चव्यतिरिक्तोपीत्यर्थः।५१।वासुदेवस्यनमस्कारानंतरंत्रिव्यूहस्यनमस्कारत्रिरावृत्तिर्नमस्तस्माइति।आदरातिशयार्थेवानमस्कारावृत्तिः।व्यूहनिदानरूपेणप्रणमतिनामेति।५२।एतादृशस्यअर्चनादिकंकथमितिचेत्अतआह्यस्येति।५३।तर्हिंद्रादीनांकथंपूज्यत्वतत्राहयांतरि यं ति।वस्तुतस्तेषांतर्यामिणएवपूज्यत्वमितिभावः।५४।जडस्यापिजगतस्तद्रूपेणपूज्यत्वमस्तिकिंपुनर्देवानामित्याहनमोस्त्विति।आभिन्नत्वहेतु

ओंनमोवासुदेवायतस्मैभगवतेसदा।व्यतिरिक्तंनयस्यास्तिव्यतिरिक्तोखिलस्ययः।।५१।।नमस्तस्मैनमस्तस्मैनमस्तस्मैमहात्मने नामरूपंनयस्यैकोयोस्तित्वेनोपलभ्यते।५२।।यस्यावतारस्तपाणिसमर्चंतिदिवौकसः। अपश्यंतःपरंरूपंनमस्तस्मैपरात्मने।।५३।।योंतस्तिष्ठन्नशेषस्यपश्यतीशःशुभाशुभं।तंसर्वसाक्षिणंविष्णुंनमस्येपरमेश्वरं।।५४।।नमोस्तुविष्णवेतस्मैयस्याभिन्नमिदंजगत्।ध्येयःसजगतामाद्यःप्रसीदतुममाव्ययः।।५५।।यत्रोतमेतत्प्रोतंचविश्वमक्षरमव्ययं। आधारभूतःसर्वस्यप्रसीदतुसमेहरिः।।५६।।ॐनमोस्तुविष्णवेतस्मैनमस्तस्मैपुनःपुनः।यत्रसर्वंयतःसर्वंयःसर्वंसर्वसंश्रयः।।५७।। सर्वगत्वादनंतस्यसएवाहमवस्थितः।मत्तःसर्वमहंसर्वंमयिसर्वंसनातने। अहमेवाक्षयोनित्यःपरमात्मात्मसंश्रयः।। ब्रह्मसंज्ञोहमेवाग्रेतथांतेचपरःपुमान्।।५८।। ।।इतिश्रीविष्णुपुराणेप्रथमेंशेएकोनविंशतितमोध्यायः।। ।।

जगतामधःकारणमिति।५५।एतदुपपादयन्नाहयत्रोतमिति अस्मिन्नव्यये प्रत्यगात्मनिविश्वंजगदोतंदीर्घतंतुरूपपटवद्व्यथितं प्रोतंचतिर्यक्तंतुपटवदनुस्यूतं।अक्षरंप्रवाहरूपेणनित्यमिति।५६।संक्षेपतःसर्वात्मत्वंसंस्मरन्प्रणमति।ओंनमइतिविष्णवेकारणत्वेनसर्वव्यापकायभक्त्यतिशयेनमनसःप्रोनरुक्त्यं।सर्वात्मकंविष्णुंस्वात्मभेदेनसाक्षात्कुर्वन्नंतरेवाभिलपतियत्रेतिसार्द्धत्रयेण।५७।अग्रेसृष्टेःपूर्वंअंतेप्रलयानंतरं।५८। इत्येकोनविंशः।।

समाधिस्थस्यतस्याथ गंतेबंधे वलेषुच। हरिरा विर्भूदंतलागतोविश इतीयते। एवंसर्वाभेदेन चिंतयन्नच्युतमात्मानंमेनेऽपश्यत्। तदेवतन्मयत्वंतदसेदमवाप
ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीतिश्रुतेः॥१॥ आत्मानंप्रह्लादोहमितिविस्मृतवान्॥२॥ भावनायोगात्। पूर्वकृता क्षीणपापस्यध्वस्तकर्मवासनामलस्यज्ञानमयो
युतोंतःकरणे ब्रह्माकारतयापरिणतायांबुद्धौ।३। जीवात्मपरमात्मनोरेकीकरणंयोगः। तत्प्रभावात्त्रुटितंछिन्नं।४। काननंमहावनंवनंक्षुद्रवनं।५।

पराशरउवाच एवंसंचिंतयन्विष्णुमभेदेनासौद्विज। तन्मयत्वमवापाग्र्यंमेने चात्मानमच्युतं॥१॥ विसस्मारतथात्मानंनान्यत्किंचिद
जानत। अहमेवाव्ययोनंतःपरमात्मेत्यचिंतयत्॥२॥ तस्यतद्भावनायोगात्क्षीणपापस्यवैक्रमात्। शुद्धेंतःकरणेविष्णुस्तस्थौ
ज्ञानमयोच्युतः॥३॥ योगप्रभावात्प्रह्लादे जातेविष्णुमयेसुरे। चटित्युरगबंधैस्तैर्मैत्रेयत्रुटितंक्षणात्॥४॥ भ्रांतग्राहगणःसोर्मि
र्ययौक्षोभंमहार्णवः। चचालचमहीसर्वासशैलवनकानना॥५॥ सचशैलंशैलसंघातंदैत्यैर्न्यस्तमथोपरि। उत्क्षिप्यसलिलात्तस्मा
न्निश्चक्राममहामतिः। दृष्ट्वाचसजगद्भूयोगगनाद्युपलक्षणं। प्रह्लादोस्मीतिसस्मारपुनरात्मानमात्मना॥६॥ तुष्टावचपुनर्धीमा
ननादिंपुरुषोत्तमं। एकाग्रमतिरव्यग्रोयतवाक्कायमानसः॥ प्रह्लादः ॐनमःपरमार्थार्थस्थूलसूक्ष्मक्षराक्षर। व्यक्ताव्यक्तक
लातीतसकलेशनिरंजन॥७॥ गुणांजनगुणाधारनिर्गुणात्मन्परस्थित। मूर्तामूर्तमहामूर्तेसूक्ष्ममूर्तेस्फुटास्फुट॥८॥ श्रीः

जगद्दृष्ट्वेति अस्यकर्मवशादित्यर्थः।६। युत्थायापि अभ्यासवशात्पुनुस्तौतीति ॐनमइति ॐरक्षकायनमः। अदनादोमितिस्मृतोमतिवचना। परमार्थाय
मोक्षस्वरूपायपरमार्थार्थेतिपाठेहेपरमार्थज्ञानस्वरूपेहेअर्थदृश्यरूपस्थूलजगद्दृश्यरूपसूक्ष्मस्वप्रदर्शपेहे अक्षरअक्षरकार्यकारण व्यक्ताव्यक्त दृश्यादृश्य
कलातीतनिरवयवसकलसावयवईशनियामक निरंजननिर्लेप।७। गुणांजनगुणाननक्तिव्यक्तान्प्रकाशयसीत्यनुरंजयति। तिन्नथा गुणानामाधार निर्गुण त्व
मित्यहेतुगर्भसंबोधनं। परस्थितगुणात्परतःस्थितोसि। मूर्तपृथिव्यप्तेजोरूपअमूर्तवाय्वाकाशरूपमहामूर्तविराट्सूक्ष्ममूर्ततन्मात्रादिरूपव्यक्ताव्यक्तस्फुट अन्ये ८९

करालरूपभयंकर। सोम्यानामात्मन् विद्याविद्यामयसत्यमिथ्याज्ञानरूपतथापि अच्युतवस्तुतोनित्यसत्प्रत्यक्षं वृतयोःसद्भावपरमार्थतयोरेवसद
सद्भावयोर्भावनूत्पादक।९। नित्यानित्यकारणकार्यतत्प्रपंचरूपवस्तुतोनिःप्रपंच अमलैराश्रित आराधितपदार्थत्वादिधादि कारणंतेषुषड्विंश
त्संबोधनेषुसर्वत्रतुभ्यंनम इतिप्रत्येकमनुषज्यते।१०। स्थूलंपृथिव्यादि सूक्ष्मंतन्मात्रादिस्वरूपेणजडरूपइति यावत्। प्रकटप्रकाशचिद्रूपत्वात्प्रकटप्र

करालरूपसौम्यात्मन्विद्याविद्यामयाच्युत। सदसद्रूपसद्भावसदसद्भावभावन॥९॥ नित्यानित्यप्रपंचात्मन्निष्प्रपंचामलाश्रि
त। एकानेकनमस्तुभ्यंवासुदेवादिकारण॥१०॥ यःस्थूलसूक्ष्मःप्रकटप्रकाशोयःसर्वभूतोनचसर्वभूतः। विश्वंयतश्चैतदवि
श्वहेतोर्नमोस्तुतस्मैपुरुषोत्तमाय॥११॥ पराशरः तस्यतच्चेतसोदेवःस्तुतिमित्थंप्रकुर्वतः। आविर्बभूवभगवान्पीता
बरधरोहरिः॥१२॥ ससंभ्रमस्तमालोक्यसमुत्थायाकुलाक्षरं। नमोस्तुविष्णवेत्येतद्व्याजहारासकृद्द्विज॥१३॥ प्रह्लादः
॥देवप्रपन्नार्तिहरप्रसादंकुरुकेशव। अवलोकनदानेनभूयोमांपावयाव्यय॥१४॥ श्रीभगवानुवाच॥ कुर्वतस्ते
प्रसन्नोहंभक्तिमव्यभिचारिणीं। यथाभिलषितोमत्तःप्रह्लादव्रियतांवरः॥१५॥ प्रह्लादः नाथयोनिसहस्रेषुयेषुये
षुव्रजाम्यहं। तेषुतेष्वच्युताभक्तिरच्युतास्तुसदात्वयि॥१६॥ याप्रीतिरविवेकानांविषयेष्वनपायिनी। त्वामनुस्मरतःसा
मेहृदयान्नापसर्पतु॥१७॥ श्रीभगवानु॰ मयिभक्तिस्तवास्त्येवभूयोप्येवंभविष्यति। वरस्तुमत्तःप्रह्लादव्रियतांयस्तवेप्सितः

काशइतिपाठेयोगिनांप्रकटःसंसारिणामप्रकाशः। अविश्वहेतोःसर्वकारणव्यतिरिक्तत्वात्।११। तस्मिन्हरावुक्तेतोयस्य।१२। नमोस्तुविष्ण
वेतीतिसंधिरार्षः।१३। अतितेजस्कत्वाद्दृष्टिंशिष्यापश्यन्प्रार्थयते अवलोकनंप्रत्यक्षदर्शनंतस्यदानेनध्यानादंतःपवित्रमपिमां भूयःपुनः
पावय।१४। आत्मानंप्रदर्श्याद्कृतार्थइति।१५। अच्युत अच्युताएकांतभक्तिरस्तु।१६। एकांतभक्तिःपरमप्रीत्यधीनेतितांप्रार्थयतियेतिया

यादृशी सा तादृशी प्रीतिर्हृदयान्मा सर्पतु नापयातु सदा हृदये तिष्ठत्वित्यर्थः ॥ यद्वा हे माधव लक्ष्मीपते सा विषयप्रीतिर्मे मम
हृदयान्नु समर्पतु यातु । विषयप्रीतिस्त्वत्स्मरणायोगादिति । नापसर्प्पत्विति वा पाठः ॥१७॥ शिलोच्चयैः पर्वतैर्यच्चितोऽस्मि कीलितो

॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ मयि द्वेषानुबन्धोऽभूत्संस्तुतावुद्यते तव ॥ मत्पितुस्तत्कृतं पापं देव तस्य प्रण-
श्यतु ॥ शस्त्राणि पातितान्यङ्गे क्षिप्तो यच्चाग्निसंहतौ ॥ दंशितश्चोरगैर्दत्तं यद्विषं मम भोजने
॥ बद्ध्वा समुद्रे यत्क्षिप्तो यच्चितोऽस्मि शिलोच्चयैः ॥ १८॥ अन्यानि चाप्यसाधूनि यानि पित्रा कृ-
तानि मे ॥ त्वयि भक्तिमतो द्वेषादघं तत्सम्भवं च यत् ॥ त्वत्प्रसादात्प्रभो सद्यस्तेन मुच्येत मे
पिता ॥ १९ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ प्रह्लाद सर्वमेतत्ते मत्प्रसादाद्भविष्यति ॥ अन्यं
च ते वरं दद्मि व्रियतामसुरात्मज ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ कृतकृत्योऽस्मि भगवन्वरेणाने-
न यत्त्वयि ॥ भवित्री त्वत्प्रसादेन भक्तिरव्यभिचारिणी ॥ धर्मार्थकामैः किं तस्य मुक्तिस्तस्य
करे स्थिता ॥ समस्तजगतां मूले यस्य भक्तिः स्थिरा त्वयि ॥ २० ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ यथा
ते निश्चलं चेतो मयि भक्तिसमन्वितं ॥ तथा त्वं मत्प्रसादेन निर्वाणं परमाप्स्यसि ॥ २१ ॥

स्मि ॥ १८ ॥ ताकृतं यच्चाघं तत्सम्भवमित्यनेनान्वयः तेन पापेन मे पिता मुच्येत मुच्यतामिति पाठे परस्मैपदमार्षं ॥ १९ ॥ मत्त्यामम
भिजानाति तमेव विदित्वातिमृत्युमेतीत्यतो मत्त्येयव कृतार्थोऽस्मि किमन्यैर्नात्रिवर्गेणेत्याह धर्मेति ॥ २० ॥ निर्वाणं विदेहकैवल्यं ॥ २१ ॥

पीडितं गाढं यथा स्यात्तथा ॥ २२ ॥ विष्णुप्रसादक्षीणपापस्य पुत्रस्नेहानुतापौ ॥ २३ ॥ पुनश्च कालांतरे ब्रह्मशापाद्द्वारपालेन विष्णुद्वेषेणातिक्रोधान्नहन्तुमुद्य
तेन तत्पितरि नृसिंहरूपेण विष्णुनोपजीवितीनीते मारिते सति प्रह्लादो दैत्यानां पतिरभूत् ॥ २४ ॥ राज्यद्युतिं राज्यलक्ष्मीं कर्मशुद्धिकरीं भोगेन प्रा

इत्युक्त्वान्तर्दधे विष्णुस्तस्य मैत्रेय पश्यतः ॥ स चापि पुनरागम्य ववन्दे चरणौ पितुः ॥ तं पिता मूर्ध्न्युपाघ्राय परिष्वज्य च पीडितं ॥ जी-
वसीत्याह वत्सेति बाष्पार्द्रनयनो द्विज ॥ २२ ॥ प्रीतिमांश्चाभवत्तस्मिन्ननुतापी महासुरः ॥ गुरुपित्रोश्चकारैवं शुश्रूषां सो-
ऽपि धर्मवित् ॥ २३ ॥ पितर्युपरतिं नीते नरसिंहस्वरूपिणा ॥ विष्णुना सोऽपि दैत्यानां मैत्रेयाभूत्पतिस्ततः ॥ २४ ॥ ततो राज्यद्यु-
तिं प्राप्य कर्मशुद्धिकरीं द्विज ॥ पुत्रपौत्रांश्च सुबहूनवाप्यैश्वर्यमेव च ॥ २५ ॥ क्षीणाधिकारः स यदा पुण्यपापविवर्जितः ॥ तदा सो भग-
वद्ध्यानात्परं निर्वाणमाप्तवान् ॥ २६ ॥ एवंप्रभावो दैत्योऽसौ मैत्रेयासीन्महामतिः ॥ प्रह्लादो भगवद्भक्तो यं त्वं मामनुपृच्छसि ॥ य-
स्त्वेतच्चरितं तस्य प्रह्लादस्य महात्मनः ॥ शृणोति तस्य पापानि सद्यो गच्छन्ति संक्षयं ॥ अहोरात्रकृतं पापं प्रह्लादचरितं नरः ॥ शृण्व-
न्पठंश्च मैत्रेय व्यपोहति न संशयः ॥ २७ ॥ पौर्णमास्याममावास्यामष्टम्यामथवा पठन् ॥ द्वादश्यां वा तदाप्नोति गोप्रदानफलं
द्विज ॥ २८ ॥ प्रह्लादं सकलापत्सु यथा रक्षितवान्हरिः ॥ तथा रक्षति यस्तस्य शृणोति चरितं सदा ॥ २९ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे
प्रथमेंऽशे विंशतितमोऽध्यायः ॥

प्त्वा कर्मक्षयकरीं ॥ २५ ॥ क्षीणाधिकारः क्षीणप्रारब्धकर्मा पुण्यपापविवर्जितः ॥ तत्त्वज्ञानेन पूर्वसर्वकर्मनाशादन्येषां चानुत्पादात्तत्सुकृतदुष्कृते वि-
धुनुत इति श्रुतेः ॥ २६ ॥ अहोरात्रे निरंतरं यत्पापं तत्सकृच्छृण्वन्पठंश्चाविशेषेण सवासनं व्यपोहति निरस्यति ॥ २७ ॥ न केवलं पापं निरस्यति अभ्युद-
यमाप्नोतीत्याह पौर्णमास्यामिति ॥ अमावास्याममावास्यायामित्यर्थः ॥ गोः प्रकृष्टं दानं प्रकर्षश्च देशकालादिकृतः ॥ २८ ॥ सर्वदा श्रवणस्य फल-
माह प्रह्लादमिति ॥ २९ ॥ स्वापेक्षयास्यासने पुत्रे दोषद्रोहासहिष्णुना वरं दत्वा पितृहरिणा प्रह्लादारिर्निपातितः ॥ ॥ इति वैष्णवाकूते विंशतितमः ॥

विष्णु प्र.
९१

एकविंशे पुनर्वंशः कश्यपस्य निरूपितः। यत्र मातुः शुचिविलीनमरुतः सुरतां गताः। आयुष्मान्नामाग्र ह्लादिः प्रह्लादपुत्रः। १। नराणां प्रजानां अधि
पाद्दिति बलेर्विशेषणं। बाणो ज्येष्ठो यस्मिन्तत्। २। एवं तावद्दितीनेदितेश्च वंशानुक्त्वा इदानीं क्रमप्राप्तानां अन्यासां कश्यपपत्नीनां वंशान्वक्ष्यन्द
नोर्वंशमाह। अभवन्निति सार्द्धेन वधिः। ३। स्याता इति विशेषणेन पुराणांतरेषु दनोः शतं पुत्रा गणिता वैश्वानरादयश्च सूचिताः। ४। उपा

पराशर उवाच। संह्लादपुत्र आयुष्मान्शिबिर्बाष्कल एव च। विरोचनस्तु प्राह्लादिर्बलिर्जज्ञे विरोचनात्॥१॥ बलेः पुत्रशतं
त्वासीद्बाणज्येष्ठं नराधिप। २। हिरण्याक्षसुताश्चापि सर्व एव महाबलाः। उत्कुरः शकुनिश्चैव भूतसंतापनस्तथा। महा
नाभो महाबाहुः कालनाभस्तथापरः। अभवन्दनुपुत्राश्च द्विमूर्द्धा शंकरस्तथा। अयोमुखः शंकुशिराः कपिलः शंबरस्त
था॥ ३॥ एकचक्रो महाबाहुस्तारकश्च महाबलः। स्वर्भानुर्वृषपर्वा च पुलोमा च महासुरः। एते दनोः सुताः स्याता विप्रचि
त्तिश्च वीर्यवान्॥४॥ स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी। उपदानवी हयशिराः प्रख्याता वरकन्यकाः। वैश्वान
रसुते चाभे पुलोमा कालका तथा॥५॥ उभे ते तु महाभागे मारीचेस्तु परिग्रहः। ताभ्यां पुत्रसहस्राणि षष्टिर्दानवसत्त
माः। पौलोमाः कालकेयाश्च मारीचतनयाः स्मृताः॥६॥ ततोऽपरे महावीर्या दानवास्त्वतिनिर्घृणाः। सिंहिकायामथोत्प
न्ना विप्रचित्तेः सुतास्तथा। वंशः शल्यश्च बलवान्नभश्चैव महाबलः॥७॥ वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः खसृमस्तथा।

दानव्यादयश्चतस्रः वैश्वानरकन्यकाः। वैश्वानरसुता यास्ताः तास्तु चारुदर्शनाः। उपदानवी हयशिराः पुलोमा कालका तथेति भागवतात्। ॥ श्रीः ९१
प्रख्याता वरकन्यका इति सर्वासां विशेषणं। ५। मारीचेः कश्यपस्य परिग्रहो भार्या। ६। ताभ्यां पुलोमाकालकाभ्यां सिंहिकायां हिरण्यकशिपोर्भ

सिंहाबलो कन्यायेनाह। प्रह्लादस्येति भाविनः प्रह्लादस्येति इत्यन्वयः। ८। ताम्रावंशमाह षडिति सुताः कन्यकाः शुचिसहिताः गृद्धिका
शुचिगृद्धिका। १०। उलूक्याश्च परिसंख्याताः शुक्यो वा उलूकीकेति तु उलूकप्रत्युलूककानिति पठिला उलूकाः शुकाः प्रत्युलूकान्काकानिति

अंजको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च। स्वर्भानुश्च महावीर्यो वक्रयोधी महाबलः। एते वै दानवश्रेष्ठा दनुवंशविवर्द्ध
नाः। एतेषां पुत्रपौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः। प्रह्लादस्य तु दैत्यस्य निवातकवचाः कुले। समुत्पन्नाः सुमहता तपसा
भावितात्मनः॥८॥ षट्सुताः सुमहासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्तिताः। शुकी श्येनी च भासी च सुग्रीवी शुचिगृद्धि
का॥१०॥ शुकी शुकानजनयदुलूकी प्रत्युलूककान्। श्येनी श्येनांस्तथा भासी भासान्गृध्रांश्च गृध्र्यपि॥११॥
शुचिनोदकान्पक्षिगणान्सुग्रीवी तु व्यजायत। अश्वानुष्ट्रान्गर्दभांश्च ताम्रावंशः प्रकीर्तितः॥१२॥ विनतायास्तु
पुत्रौ द्वौ विख्यातौ गरुडारुणौ। सुपर्णः पततां श्रेष्ठो दारुणः पन्नगाशनः॥१३॥ सुरसायाः सहस्रं तु सर्पाणाम
मितौजसां। अनेकशिरसां ब्रह्मन्खेचराणां महात्मनां॥१४॥ काद्रवेयास्तु बलिनः सहस्रममितौजसः। सुप
र्णवशगा ब्रह्मन्जज्ञिरे नैकमस्तकाः॥१५॥ तेषां प्रधानभूतास्तु शेषवासुकितक्षकाः। शंखश्वेतो महापद्मः कंबलाश्वतरौ तथा॥ एलापत्रस्तथा नागाः कर्कोटकधनंजयौ। एते चान्ये च बहवो दंदशूका विषोल्बणाः॥१६॥

व्याचष्टेत। ११। सुग्रीवी अश्वादीनजनयत इत्यन्वयः। ताम्रावंशाः प्रकीर्तिता इत्युपसंहारः। १२। गरुडं विशिनष्टि सुपर्ण इति पततां श्रेष्ठः
पक्षिणामुत्तमः। १३। सुरसायाः सहस्रं जज्ञ इति शेषः। १४। कद्रूवंशमाह काद्रवेया इति नैकशिरसः अनेकशिरसः। १५। दंदशूकाश्च

विष्णु०प्र०
९२

तिशयदंशनशीलाः विषोल्बणाः उत्कटविषाः। १६। क्रोधवशायावंशमाह। गणमिति क्रोधवशं क्रोधवशाजातं गणं तं विद्धीत्यन्वयः। तत्
ज्जणस्थाने दंशिनः स्थिताः सर्वे दंष्ट्रिणः। राक्षसाः सर्पाश्च रक्षोगणं क्रोधवशाख्यनामानमजीजनत् दंष्ट्रिणं। निपुणं तेषां भीमसेनादस्मा
यमिति मात्स्योक्तिः। स्थलजा अब्जाश्च जलजा मांसाशिनो दारुणाः पक्षिणस्तस्या जाता इति विद्धीत्यन्वयः। १७। सुरभेरिरायाः खसा

गणं क्रोधवशं विद्धि तस्याः सर्वे च दंष्ट्रिणः। स्थलजाः पक्षिणोऽब्जाश्च दारुणाः पिशिताशनाः॥ १७॥ गास्तु वै जनयामास सु
रभिर्महिषीस्तथा। इरा वृक्षलतावल्लीस्तृणजातीश्च सर्वशः॥ १८॥ खसा तु यक्षरक्षांसि मुनिरप्सरसस्तथा। अरिष्टा तु
महासत्वान् गंधर्वान्समजीजनत्। एते कश्यपदायादाः कीर्तिताः स्थाणुजंगमाः। येषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः
एष मन्वंतरे सर्गो ब्रह्मन्स्वारोचिषे स्मृतः। वैवस्वते च महति वारुणे वितते क्रतौ॥ १९॥ जुह्वानस्य ब्रह्मणो वै प्रजासर्ग
इहोच्यते। पूर्वं यत्र तु सप्तर्षीनुत्पन्नान्सप्त मानसान्। पुत्रत्वे कल्पयामास स्वयमेव पितामहः॥ २०॥ गंधर्वभो
गिदेवानां दानवानां च सत्तम। दितिर्विनष्टपुत्रा वै तोषयामास कश्यपं॥ २१॥ तया चाराधितः सम्यक् कश्यपस्तपतां वरः। वरे
णच्छंदयामास सा च वव्रे ततो वरं॥ २२॥

यामुनेररिष्टायाश्च पंचानां वंशानाह गा इति द्वाभ्यां तु राक्षसा रुद्रगणं समुच्चिनोति। १८। एषोऽव्यवहितपूर्वोक्तः वारुणे वरुणाकर्तृके क्रतौ
वितते क्रियमाणे। १९। जुह्वानस्य होमं कुर्वतो ब्रह्मणः यः प्रजासर्ग उच्यते पुराणान्तरेषु स इह वर्तमाने वैवस्वतमन्वंतरे स्मृत इत्यन्वयः। एवं कथा
तत्र कोऽयमित्यत्र ब्रह्मणो देवकन्यादर्शनात् स्कन्नं रेतः अग्नौ हुतं तस्माज्जाताः सप्तर्षयः पुत्रत्वे कल्पिता इति। २०। गंधर्वभोगिदेवानां दीर्विरोधिदितिशेषः।
ततोऽविरोधिदेवानां दानवानां सभा द्विजाः दितिर्विनष्टपुत्रा वै तोषयामास कश्यपमित्यादि पुराणानुरोधात् गंधर्वभोगिदेवानां पितामहा इत्यन्वयः यद्वा
गंधर्वादीनां मध्ये नष्टपुत्रा यस्याः सा दितिः कश्यपं तोषयामासेत्यन्वयः। तेन नानवंशानामरुतो देवा अदितिरेव पुत्रा इत्युक्तं भवति। २१। छंदयामास प्र ९२

समाहिता शुचिर्विष्णुध्यानपरा शुचिर्निशीथे च तिक वित्पाठः शौचादिनियमवती वर्षशतं यदि गर्भं धारयिष्यसि तदा तव पुत्रो हनिष्य
ति शौचादिनियमवेकल्ये तु विष्णुध्यान शुद्धि नायात्तव पुत्रो देवबंधुरमरो भविष्यतीति गूढो भिप्रायः। २३। अंतरप्रेप्सुः शौचच्छिद्रान्वेषी २४
अंतरमेवाह अकृत्वेति आहारयामास आनीतवती २५ पाद्यमानश्छिद्यमानः। २६। यदुक्तं मारोदीरिति तेन मरुतो भवन्निति किंविदस्स

पुत्रमिंद्रवधार्थाय समर्थममितौजसं। स च तस्यै वरं प्रादादार्थयि मुनिसत्तम। दत्वा च वरमत्युग्रं कश्यपस्तामुवाच ह।
शक्रं पुत्रो निहंता ते यदि गर्भं शरच्छतं। समाहितातिप्रयता शुचिनी धारयिष्यसि॥ २३॥ इत्येवमुक्त्वा तां देवीं संगतः कश्य
पो मुनिः। दधार सा च तं गर्भं सम्यक् शौचविवर्द्धिता। गर्भमात्मवधार्थाय ज्ञात्वा तं मघवानपि। शुश्रूषुस्तामथागच्छद्वि
नयादमराधिपः। तस्याश्चैवांतरप्रेप्सुरतिष्ठत्पाकशासनः। ऊने वर्षशते तस्य ददर्शांतरमात्मनः॥ २४॥ अकृत्वा पाद
योः शौचं दितिः शयनमाविशत्। निद्रामाहारयामास तस्याः कुक्षिं प्रविश्य सः। वज्रपाणिर्महागर्भं तं चिच्छेदाथ सप्तधा।
संपाद्यमानो वज्रेण प्ररुरोदातिदारुणं। मारोदीरिति तं शक्रः पुनः पुनरभाषत॥ २५॥ सोऽभवत्सप्तधा गर्भस्तमिंद्रः
कुपितः पुनः एकैकं सप्तधा चक्रे वज्रेणारिविदारिणा॥ २६॥ मरुतो नाम देवास्ते बभूवुरतिवेगिनः। यदुक्तं वै भगवता तेनैव
मरुतो भवन्। देवा एकोनपंचाशत्सहाया वज्रपाणिनः॥ २७॥ ॥इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथ० एकविंशोऽध्यायः॥ ॥

रसाभ्यां निरुक्तिः वज्रं पाणौ यस्येति वज्रपाणिः तस्य वज्रपाणिनः छांदसः सुगागमः। यद्वा वज्रोपलक्षितः पाणिर्वज्रपाणिः स यस्यास्तीति व्रीह्यादि
त्वादिनिः॥ ॥इति श्रीवि० प्रथमां० एकविंशोऽध्यायः ॥ हष्टेषु संघशो चीशा पृथुप्रष्ठत यन्कृताः। किंतु योग भगवतोद्धविंशे तत्र विंतोः। २। श्रीः

विष्णु॰ प्र॰ ९३

तदेवं देवादीनां सृष्टिमुक्त्वा इदानीं तत्तदधिपतिविधानमुखेन विष्णोर्विभूतिर्वक्तुमाह यदेत्यादिना। १। नक्षत्रादीनां तपोन्तानां राज्ये ददद्दत्तवान्। अद अधादितिपाठे दधारेत्यर्थः। २। राज्ञां राज्ये वैश्रवणं कुबेरं। विष्णुं वामनं। ३। प्रजापतीनां कर्दमादीनां मरुतां दितिपुत्राणां अन्येषामपि देवानां वासवं द

पराशर उवाच यदाभिषिक्तः स पृथुः पूर्वं राज्ये महर्षिभिः। ततः क्रमेण राज्यानि ददौ लोकपितामहः॥ १॥ नक्षत्रग्रहविप्राणां वीरुधां चाप्यशेषतः। सोमं राज्ये दद ब्रह्मा यज्ञानां तपसामपि॥ २॥ राज्ञां वैश्रवणं राज्ये जलानां वरुणं तथा। आदित्यानां पतिं विष्णुं वसूनामथ पावकं॥ ३॥ प्रजापतीनां दक्षं तु वासवं मरुतामपि। दैत्यानां दानवानां च प्रह्लादमधिपं ददौ॥ ४॥ पितॄणां धर्मराजं तु यमं राज्येऽभ्यषेचयत्। ऐरावतं गजेंद्राणामशेषाणां पतिं ददौ। पतत्रिणां तु गरुडं देवानामपि वासवं। उच्चैःश्रवसमश्वानां वृषभं तु गवामपि॥ ५॥ शेषं तु सर्पनागानां मृगाणां सिंहमीश्वरं। वनस्पतीनां राजानं प्लक्षमेवाभ्यषेचयत्॥ ६॥ एवं विभज्य राज्यानि दिशां पालाननंतरं। प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा स्थापयामास सुव्रत। पूर्वस्यां दिशि राजानं वैराजस्य प्रजापतेः। दिशःपालं सुधन्वानं राजानं सोऽभ्यषेचयत्॥ ७॥ दक्षिणस्यां दिशि तथा कर्दमस्य प्रजापतेः। पुत्रं शंखपदं नाम राजानं सोऽभ्यषेचयत्। पश्चिमस्यां दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतं। केतुमंतं महात्मानं राजानमभिषिक्तवान्॥ ८॥ तथा हिरण्यरोमाणं पर्जन्यस्य प्रजापतेः। उदीच्यां दिशि दुर्धर्षं राजानं सोऽभ्यषेचयत्॥ ९॥

दौ। ४। वृषभं शिववाहनं चतुष्पदानां सर्वेषां वाहनानां च सर्वेशः। महेश्वरध्वजः श्रीमान्गवां सर्वाधिपतिः स्मृत इति हरिवंशदर्शनात्। ५। सिंहमीश्वरं राजानं। प्लक्षं पर्कटं। ६। वैराजस्य ब्रह्मसूनोः पुत्रमिति शेषः। दिशः राजानं दीप्तिमंतं सुधन्वानं राजानं स न्ययितनयमिति पाठो वा। ७ अच्युतमिति केतुमतो विशेषणं। ८। पर्जन्यस्य पुत्रमिति शेषः। ९। ९३

उक्तानामनुक्तानां च तत्तत्स्वामीनां भगवद्विभूतित्वमाह एत इति सार्द्धैः पंचभिः। स्थितौ प्रवृत्तस्य विष्णोर्विभूतिभूताः शक्तिभूताः। १०। अ त्र हेतुमाह नहीति स्थितौ स्थितं हरिमृते पालनशक्तिरन्यस्य न भवतीत्यन्वयः। ११। अत एव मुख्यः सृष्ट्यादिकर्तासाविति आह सृजत्ये

तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना। यथाप्रदेशमद्यापि धर्मतः प्रतिपाल्यते। एते सर्वे प्रवृत्तस्य स्थितौ विष्णोर्महात्म नः। विभूतिभूता राजानो ये चान्ये मुनिसत्तम॥ १०॥ ये भविष्यंति ये भूताः सर्वभूतेश्वरा द्विज। ते सर्वे सर्वभूतस्य विष्णो रंशा द्विजोत्तम। ये च देवाधिपतयो ये च दैत्याधिपास्तथा। दानवानां च ये नाथा ये नाथाः पिशिताशिनां। पशूनां ये च पतयः पतयो ये च पक्षिणां। मनुष्याणां च सर्पाणां नागानां चाधिपाश्च ये। वृक्षाणां पर्वतानां च ग्रहाणां चापि येऽधि पाः। अतीता वर्तमानाश्च ये भविष्यंति चापरे। ते सर्वे सर्वभूतस्य विष्णोरंशसमुद्भवाः। नहि पालनसामर्थ्यमृते विश्वेश्वरं हरिं। स्थितौ स्थितं महाप्राज्ञ भवत्यन्यस्य कस्यचित्॥ ११॥ सृजत्येष जगत्सृष्टौ स्थितौ पाति सनात नः। हंति चैवांतकत्वे च रजःसत्वादिसंश्रयः॥ १२॥ चतुर्विभागः संसृष्टौ चतुर्द्धा संस्थितः स्थितौ। प्रलयं च करोत्यं ते चतुर्भेदो जनार्दनः॥ १३॥ एकेनांशेन ब्रह्मासौ भवत्यव्यक्तमूर्तिमान्। मरीचिमिश्राः पतयः प्रजानामन्यभागतः कालस्तृतीयस्तस्यांशः सर्वभूतानि चापरः। इत्थं चतुर्द्धा संसृष्टौ वर्ततेसौ रजोगुणः॥ १४॥ एकांशेनास्थितो विष्णुः करो ति प्रतिपालनं।

षद्इति सृष्टौ सृष्टिकाले स्थितौ स्थितिकाले अंतकत्वात् दशायां। १२। तदेवं सृष्ट्यादिकर्तृत्वं चतुर्द्धा विभजति चतुर्विभाग इत्यष्टभिः। संसृष्टौ सम्यक्सृष्टौ। १३। अन्यभागतः अन्येन भागेन रजोगुणो यस्य सः। १४। अपरेणांशेन जगतः स्थितिमित्यन्वयः। १५। श्री

सार्वकालिकी सर्वकालं गता॥१६॥ एते व ब्रह्मादयो हरेरेव विभूतय इत्याह ब्रह्मा दक्षादय इति।१७। ब्रह्मादीनां सृष्ट्याद्युक्तिर्हेतुत्वमुक्तमेव काल
भेदेनाह जगदादाविति द्वाभ्यां।१८। कालाख्य भगवद्विभूतेस्तु सर्वत्र सर्वदा सृष्टिनिमित्तत्वमित्याह कालेनेति।१९। एतद्देवस्थितिप्रलययो रूपादि

मन्वादिरूपी चान्येन कालरूपोऽपरेण च। सर्वभूतेषु चान्येन संस्थितः कुरुते स्थितिं। सत्वं गुणमुपाश्रित्य जगतः पुरुषोत्तमः॥
१५॥ आश्रित्य तमसो वृत्तिमंतकाले तथा प्रभुः। रुद्रस्वरूपो भगवानेकांशेन भवत्यजः। अग्न्यंतकाद्यादिरूपेण भागेनान्येन वर्त्त
ते। कालस्वरूपो भागोऽन्यः सर्वभूतानि चापरः। विनाशं कुर्वतस्तस्य चतुर्द्धैवं महात्मनः। विभागकल्पना ब्रह्मन्कथ्यते सा
र्वकालिकी॥१६॥ ब्रह्मा दक्षादयः कालस्तथैवाखिलजंतवः। विभूतयो हरेरेता जगतः सृष्टिहेतवः॥१७॥ विष्णुर्मन्वादयः का
लः सर्वभूतानि च द्विज। स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णोरेता विभूतयः। रुद्रः कालोंऽतकाद्याश्च समस्ताश्चैव जंतवः। चतुर्द्धा प्रलयायै
ता जनार्दनविभूतयः। जगदादौ तथा मध्ये सृष्टिरा प्रलयाद्द्विज। धात्रा मरीचिमिश्रैश्च क्रियते जंतुभिस्तथा॥१८॥ ब्रह्मा सृ
जत्यादिकाले मरीचिप्रमुखास्ततः। उत्पादयंत्यपत्यानि जंतवश्च प्रतिक्षणं। कालेन न विना ब्रह्मा सृष्टिनिष्पादको द्विज। न
प्रजापतयः सर्वे न चैवाखिलजंतवः॥१९॥ एष एव विभागोऽयं स्थितावप्युपदिश्यते। चतुर्द्धा देवदेवस्य मैत्रेय प्रलये तथा॥२०॥
यत्किंचित्सृज्यते येन सत्वजातेन वै द्विज। तस्य सृज्यस्य संभूतौ तत्सर्वं वै हरेस्तनुः॥२१॥

शातिएषएवेति एष सृष्टौ चतुर्द्धा विभागो यउक्तः अयं स्थितावप्युपदिश्य तइत्यन्वयः।२०। नहि पालनसामर्थ्यमित्यत्र पालकानां विष्णुत्वयुक्तेरुक्तत्वादिदानीं ९५
सृष्टॄणां संहर्तॄणां च विष्णुत्वयुक्तिमाह यत्किंचिदिति सत्वजातेन प्राणिमात्रेण तस्य संभूतौ संभूतिनिमित्तं तत्सर्वं प्राणिमात्रं तत्सर्वमिति वा पाठः हरेस्तनुः का

उक्तं ब्रह्मादीनां विष्णुस्वरूपत्वं उपसंहरति एवमिति द्वाभ्यां।२२। एवमुक्तक्रमेण गुणस्य प्रकृत्याः क्षोभेन त्रिधा ब्रह्मादिरूपः सन्सृष्ट्यादौ संप्रव
र्तते। तस्य परमं पदं गुणं अतो महत्पूर्णं।२३। तत्प्राप्तिप्रकारोपदेशार्थं चातुर्विध्यमुपक्षिपति तत्त्वेति।२४। ब्रह्मणो निर्भेदत्वात्कथं चातुर्विध्य
मिति पृच्छति। चतुःप्रकारतामिति।२५। सत्यस्यैवाभेदाभावेऽपि स्वाभिव्यंजकधीवृत्तिभेदात्स भेद इति मत्वा हमैत्रेयेत्यष्टभिः सर्वत्र पि वस्तु

हंति चायत्किंचित्किंचिद्भूतं स्थावरजंगमं। जनार्दनस्य तद्रौद्रं मैत्रेयांतकरं वपुः। एवमेव जगत्स्रष्टा जगत्पाता तथैव च। जगद्भक्षयि
ता शेषाः समस्तस्य जनार्दनः॥२२॥ सर्गस्थित्यंतकालेषु त्रिधैवं संप्रवर्त्तते। गुणप्रवृत्त्या परमं पदं तस्यागुणं महत्॥२३॥ तच्च
ज्ञानमयं व्यापि स्वसंवेद्यमनौपमं। चतुःप्रकारं तदपि स्वरूपं परमात्मनः॥२४॥ मैत्रेय उवाच चतुःप्रकारतां तस्य ब्रह्मभू
तस्य वै मुने। ममाचक्ष्व यथान्यायं यदुक्तं परमं पदं॥२५॥ पराशर उवाच मैत्रेय कारणं प्रोक्तं साधनं सर्ववस्तुषु। साध्यं च
वस्त्वभिमतं यत्साधयितुमात्मनः॥२६॥ योगिनो मुक्तिकामस्य प्राणायामादिसाधनं। साध्यं च परमं ब्रह्म पुनर्नावर्त्तते यतः।
२७। साधनालंबनं ज्ञानं मुक्तये योगिनां हि यत्। स भेदः प्रथमस्तस्य ज्ञानभूतस्य वै मुने॥२८॥ युंजतः क्लेशमुक्त्यर्थं साध्यं य
द्ब्रह्म योगिनः। तदालंबनविज्ञानं द्वितीयोंऽशो महामुने॥२९॥

षु यत्कारणं तत्साधनं प्रोक्तं। यच्चात्मनः साधयितुमभिमतं तत्साध्यं चोक्तमित्यर्थः।२६। प्रस्तुते च मुक्तिकामस्य योगिनो मुक्तेः साधनं प्राणायामादि
प्राणानामायामादयः शोधकाः संति यस्य तज्जीवस्वरूपं त्रीह्यादित्वादिनिः कर्तृरूपाद्विभक्तात्मरूपं तत्पदार्थशुद्धिं विना युक्तेरसंभवात्साध्यं च
तत्पदलक्ष्यं परमं ब्रह्म नित्यसुखरूपत्वात्।२७। ततः किमत आह साधनेति साधनं देहादिविविक्तजीवात्मस्वरूपं तदालंबनं शुद्धत्वंपदार्थ
विषयं ज्ञानं स एव चतुर्भेदज्ञानभूतस्य ब्रह्मणः प्रथमो भेदः।२८। क्लेशयुक्त्यर्थं युंजतो योगमभ्यस्यतो योगिनो यत्साध्यं ब्रह्म तदा
लंबनं तत्पदलक्ष्य चिदानंदस्वरूपब्रह्मविषयं ज्ञानं द्वितीयोंऽशः॥२९॥

तयोरुभयोरविभागेनयत्ब्रह्मैवाहं अहमेवब्रह्मेतिज्ञानमद्वैतमयं अखंडात्मकत्वविषयंयज्ज्ञानंसोन्यस्तृतीयोभागोमयोदितः।३०।एतस्यत्वंपदा
र्थतत्पदार्थतदैक्यविषयस्यज्ञानत्रयस्ययोविशेषयतिपरिच्छिनत्तीतिविशेषोऽज्ञानंतत्कार्यंतस्यनिराकरणंवृत्तियाध्यानाशनंतद्द्वारेणाविद्या
स्थावरणभंगमात्रद्वारेणादर्शितमपरोक्षीकृतंयदात्मस्वरूपंतद्वदेकाकारविज्ञानमयस्यपरमपदारव्यंज्ञानंचतुर्थमुक्तमितितृतीयेना
न्वयः।अविद्यायांनिवृत्तायामप्यविरलवर्तिन्यामखंडात्मविषयबुद्धिवृत्तौप्रतिफलितंयत्स्वरूपेणैतन्यतद्विज्ञानपरपदमित्यर्थः।३१।तदेव
द्वादशभिःपदैरुपलक्षयति।निर्व्यापारंत्वष्ठादिदेहाभिमान्य।अतएवानाख्येयंनिर्देशानर्हंकिंतुव्याप्तिमात्रमनंशंअनौपम्यंसर्वज्ञानविल

उभयोस्त्वविभागेनसाध्यसाधनयोर्हियत।विज्ञानमद्वैतमयंतद्भागोन्योमयोदितः॥३०॥ज्ञानत्रयस्यचैतस्यविशेषो
योमहामुने।तन्निराकरणद्वारदर्शितात्मस्वरूपवत॥३१॥निर्व्यापारमनाख्येयंव्याप्तिमात्रमनोपमं।आत्मसंबोधविषयंसत्तामा
त्रमलक्षणं॥३२॥प्रशांतमभयंशुद्धमविभाव्यमसंश्रयं।विज्ञानमयस्योक्तंतज्ज्ञानंपरमंपदं॥३३॥तत्राज्ञाननिरोधेनयो
गिनोयांतियेलयं।संसारकर्षणोप्तौतेयांतिनिर्बीजतांद्विज॥३४॥

क्षणत्वात्यतआत्मसंबोधविषयंस्वप्रकाशमित्यर्थः।तत्रापिसत्तामात्रंअसत्त्वव्यावृत्तिमात्रंतत्रहेतुरलक्षणंव्यावर्तकधर्मशून्यं।३२।ननुहेतुः
प्रशांतंविक्षेपरहितं।अतएवाभयंद्वितीयास्फूर्तेः।तत्किंज्ञानत्वेनसविषयंसाश्रयंच।न।शुद्धंनिर्विषयंअजन्यत्वादनाश्रयंच।असंश्रितमिति
पाठेसएवार्थः।अतएवविषयरूपाकाराभावादविभाव्यंभावनयाअविषयंदुर्विभाव्यमितिवापाठः।३३।एवंभूतज्ञानस्वरूपेयेलीनास्ते
कृतार्थाभवंतीत्याहतत्रेतिचतुर्थज्ञानस्वरूपेअन्यज्ञानंअब्रह्मविद्यास्वरूपंतस्यनिरोधनदग्धेंधनानलवदुपरमेणअविद्यानिरोधेनेतिपाठेअविद्या
नाशेनलयंऐक्यंयांतिसंसारकर्षणोप्तौसंसारएवकृष्यतइतिकर्षणंक्षेत्रंतस्मिन्नुप्तिर्बीजावापःकाम्यादिकर्मकरणंतस्मिन्निर्बीजतांनिर्वासन ९५
तांतेनयांति अविद्याकामकर्माभावात्पुनर्नजायंतइत्यर्थः।तंकामकर्मणीसमन्वारभेतेपूर्वप्रज्ञाचेतिश्रुतेः।३४।श्रीकृष्णशरणं

तर्हियोगीकिंभवतीत्यतआहएवमितिद्वाभ्यांएवंप्रकारंपरमंपदंब्रह्मयोगीभवति।निर्मलः।३५।तत्प्राप्तिसाधनोपासनार्थमाहद्वेरूपेमूर्तामू
र्तेएवदर्शयतिक्षराक्षरेति।३६।क्षराक्षररूपेव्याचष्टे।अक्षरमितिक्षरंसर्वमिदंसोपाधिकंतन्नात्मकंजगत्।३७।ननुक्षरस्यपरब्रह्मणस्तद्विल
क्षणेषुभिन्नत्वात्तथातत्प्रकाशशक्तिर्विस्तारस्तथाब्रह्मणःस्व×क्षररूपंकथंस्यादित्याशंक्यदृष्टांतेनोपपादयतिएकदेशेतिप्रादेशि
कस्याप्यग्नेर्दीपादेर्दाहकस्यापितद्विलक्षणा स्वविलक्षणेयंशक्तिर्विस्तारोब्रह्मादिरूपंजगत्।एकदेशस्थितस्येतिवापाठः।३८

एवंप्रकारममलंनित्यंव्यापकमक्षयं।समस्तहेयरहितंविष्ण्वाख्यंपरमंपदं।तद्ब्रह्मपरमंयोगीयतोनावर्ततेपुनः॥३५
अपुण्यपुण्योपरमेक्षीणक्लेशोतिनिर्मलः।द्वेरूपेब्रह्मणस्तस्यमूर्तंचामूर्तमेवच।क्षराक्षरस्वरूपेतेसर्वभूतेष्ववस्थिते ३६
अक्षरंतत्परंब्रह्मक्षरंसर्वमिदंजगत॥३७॥एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्नाविस्तारिणीयथा।परस्यब्रह्मणःशक्तिस्तथे
दमखिलंजगत॥३८॥तत्राप्यासन्नदूरत्वाद्बहुत्वस्वल्पतामयः।ज्योत्स्नाभेदोस्तितच्छक्तेस्तद्वन्मैत्रेयविद्यते॥३९॥
ब्रह्मविष्णुशिवाब्रह्मन्प्रधानाब्रह्मशक्तयः।ततश्चदेवामैत्रेयन्यूनादक्षादयस्ततः॥४०॥ततोमनुष्याःपशवोमृगपक्षि
सरीसृपाः।न्यूनान्यूनतराश्चैववृक्षगुल्मादयस्तथा।तदेतदक्षयंनित्यंजगन्मुनिवराखिलं।आविर्भावतिरोभावजन्म
नाशविकल्पवत॥४१॥

तेजोदृष्टांतेनैवब्रह्मादीनांतारतम्यमपिसंभवतीत्याहतत्रापिदृष्टांतेतेजस्यपिआसन्नत्वाद्बहुत्वंदूरत्वादल्पत्वमित्येवंरूपोज्योत्स्नाभेदोस्तियथात
द्वद्ब्रह्मशक्तिभूतेषुब्रह्मादिस्थावरांतेषुक्षेत्रज्ञेषुअविद्यावरणस्वल्पत्वबहुत्वकृतातारतम्यंवर्ततइत्यर्थः।वश्यतिवैतथातिरोहितत्वाच्छक्तिःक्षे
त्रज्ञसंज्ञिता।सर्वभूतेषुभूपालतारतम्येनदृश्यतइति।३९।दार्ष्टांतिकमाहब्रह्मेतिद्वाभ्यां।४०।तदेवंक्षरंसर्वंब्रह्मणएवरूपमित्युपपाद्योपसंह
रतितदेतदिति।आविर्भावतिरोभावौआधिक्यन्यूनभावौजन्मनाशौचउपाधिवशादेवंभूतविकल्पवदपितदेतज्जगदुक्तं तेनः स्वयं आविर्भावादिशून्यं

नित्यं ब्रह्मणो रूपमित्यर्थः।४१। ततः किमित्याशंक्यां तत्कारणीभूतपरमेश्वरोपास्तिं प्रस्तौति सर्वशक्तीति स्रष्टृत्वादिसर्वशक्त्याश्रयो महाविष्णुर्मूर्तं सहस्रशीर्षादियुक्तं विशुद्धोर्जितसत्वात्मिकं ब्रह्मणः परं न विद्यते परं श्रेष्ठं यस्मात्तदपरं रूपं तदेवाह यद्योगिभिर्योगारंभेषु पूर्वमादौ चिंत्यते।४२। तच्चिंतनप्रयोजनमाह सालंबनइति। यत्र चिंतने व्याहते विक्षेपरहिते सति सालंबनो ध्येयसहितः सबीजं ॐकारादिमंत्रजपसहितश्च मनसि संस्थितः कर्तापुंसः समाधिरूपो जायत इत्यन्वयः।४३। यच्चिंत्यते तदित्यत्र यच्छब्देनोक्तस्य ब्रह्मस्वरूपस्य विष्णोः सर्वश्रेष्ठत्वमाह सपरइ

सर्वशक्तिमयं विष्णुस्वरूपं ब्रह्मणोऽपरं। मूर्त्तं यद्योगिभिः पूर्वं योगारंभेषु चिंत्यते॥४२॥ सालंबनो महायोगः सबीजो यत्र संस्थितः। मनस्यव्याहते सम्यग्युंजतां जायतां मुने॥४३॥ स परः सर्वशक्तीनां ब्रह्मणः समनंतरं। मूर्त्तं ब्रह्म महाभाग सर्वब्रह्ममयो हरिः॥४४॥ यत्र प्रोतमिदं सर्वमेतत्तत्रैवाखिलं जगत्। ततो भवत् जगत्तस्मिन्स जगच्चाखिलं मुने॥४५॥ क्षराक्षरमयो विष्णुर्बिभर्त्यखिलमीश्वरः। पुरुषाव्याकृतमयं भूषणास्त्रस्वरूपवत्॥४६॥ मैत्रेयः भूषणास्त्रस्वरूपस्थं यथैतदखिलं जगत्। बिभर्ति भगवान्विष्णुस्तन्ममाख्यातुमर्हसि॥४७॥ पराशरः नमस्कृत्वाप्रमेयाय विष्णवे प्रभविष्णवे। कथयामि यथाख्यातं वसिष्ठेन मम अभवत्॥४८॥

ति द्वाभ्यां। ब्रह्मणः सर्वशक्तीनां ब्रह्मादीनां मध्ये स परः श्रेष्ठः यतः समनंतरः अतिनिकटः यतो मूर्तं पुरुषसंस्थानं ब्रह्मैव सः तत्र हेतुः सर्वब्रह्ममयः कृत्स्नब्रह्मरूपः न तु ब्रह्मादिवदंशभूतः।४४। तत्रापि हेतुः। तत्रेति तस्मिन्नखिलं जगदोतं प्रोतं तंतुषु पटवदनुस्यूतं तदपि कुतस्तद्व्याप्ततो जगत्तस्मिंस्तिष्ठति च जगत्स एव कारणात्मकत्वात्कार्यस्य।४५। तदेवं हरेः सर्वश्रेष्ठ्यमुक्त्वा तदुपासनं वक्तुं भूमिकां रचयति क्षराक्षरेति कार्यकारणात्मको विष्णुः पुरुषाव्याकृतमयं पुरुषप्रधानात्मकमिदं जगत् भूषणास्त्ररूपेण बिभर्ति।४६। सवितमुपासनं विशेषतो बुभुत्सुः पृच्छति भूषणेति।४७। प्रभविष्णवे सर्वसामर्थ्ययुक्ताय तेन भूषणायुधरूपेण जगद्धारणसामर्थ्यं किं चित्रमिति भावः। यथा मम वसिष्ठेन समाख्यातं मम तत्तथाक

अस्य जगतः आत्मानं पुरुषं निर्लेपं धर्माधर्मरहितं अगुणं सत्वाद्यतीतं अमलं रागादिरहितं सत्वं।४९। प्रधानं तु श्रीवत्सं संस्थानधरं अनंतेन समाश्रितमास्त इत्यन्वयः। श्रीवत्सश्च प्रदक्षिणावर्तरोमावली विशेषः। बुद्धितत्वमपि गदारूपेणास्ते।५०। भूतादिं तामसं इंद्रियादिं राजसं अहंकारं क्रमेण शंखरूपेण शार्ङ्गरूपेण च स्थितं बिभर्ति।५१। बलस्वरूपं सर्वसामर्थ्यरूपं बलस्वरूपमिति वा पाठः। वेगेनातिरयेण अतिक्रांतो निलयेन तं मनः सात्विकाहंकाररूपं चक्रस्वरूपं धत्ते।५२। पंचरूपा मुक्तामाणिक्यमरकतेंद्रनीलवज्रसमानवर्णा हरेर्या वैजयंत्याख्या माला सा भूतहेतूनां पंचतन्मात्राणां संघातः

आत्मानमस्य जगतो निर्लेपमगुणामलं। बिभर्ति कौस्तुभमणिस्वरूपं भगवान्हरिः॥४९॥ श्रीवत्ससंस्थानधरमनंतेन समाश्रितं। प्रधानं बुद्धिरप्यास्ते गदारूपेण माधवे॥५०॥ भूतादिमिंद्रियादिं च द्विधाहंकारमीश्वरः। बिभर्ति शंखरूपेण शार्ङ्गरूपेण च स्थितं॥५१॥ बलस्वरूपमत्यंतजवेनांतरितानिलं। चक्रस्वरूपं च मनो धत्ते विष्णुः करे स्थितं॥५२॥ पंचरूपा तु या माला वैजयंती गदाभृतः। सा भूतहेतुसंघाता भूतमाला च वै द्विज॥५३॥ यानींद्रियाण्यशेषाणि बुद्धिकर्मात्मकानि तु। शररूपाण्यशेषाणि तानि धत्ते जनार्दनः। बिभर्ति यच्चासिरत्नमच्युतोऽत्यंतनिर्मलं। विद्यामयं तु तज्ज्ञानमविद्याचर्मसंस्थितं॥५४॥ इत्थं पुमान्प्रधानं च बुद्ध्यहंकारमेव च। भूतानि च हृषीकेशे मनः सर्वेंद्रियाणि च॥५५॥ विद्याविद्ये च मैत्रेय सर्वमेतत्समाश्रितं। अस्त्रभूषणसंस्थानस्वरूपं रूपवर्जितः। बिभर्ति मायारूपोऽसौ श्रेयसे प्राणिनां हरिः॥५६॥ श्रीराम

पंक्तिः भूतमाला च महाभूतपंक्तिश्च सा सूक्ष्मस्थूलभूतात्मिकेत्यर्थः। भूतहेतुसंघातोद्भूतमालेति पाठे त्वर्थः स एवार्थः।५३। अविद्यैव चर्मेज्ञानावरकः कोशस्तत्संस्थितं बिभर्ति।५४। उक्तमेव भूषणादिस्वरूपमनुवदन्नेतद्धारणप्रयोजनमाह इत्थमिति सार्द्धद्वाभ्यां।५५। अस्त्रभूषणसंस्थानस्वरूपं समाश्रितमेतत्सर्वं बिभर्ति। वस्तुतो रूपवर्जितो मायया रूपं यस्य सः श्रेयसे उपासकानां सर्वपुरुषार्थसिद्धये।५६।

उक्तमर्थमुपसंहरति। सविकारमिति द्वाभ्यां।५७। ननु कालस्य सर्वकारणत्वात् कालात्मकत्वमेवेदं सर्वं कथं विष्ण्वात्मकमित्याशंक्य कालस्वरूपोऽपि हरिरेवेत्याह
कालेति।५८। इदानीं हरेः सर्वात्मकत्वाद्भोग्यजडानां भृत्त्वेनापाधीनानां देवादिदेहानां तदात्मकत्वमाह भूर्लोक इत्यादिना सर्वाणि तद्वपुरं तेन संततेऽक्षानि
तिपाठव्याप्य तिशेषः।५९। लोकात्मा लोकरूपा मूर्त्तिर्यस्य सः।६०। ऋगादयो वेदा इतिहासोपाख्यानादिः। उपवेदा आयुर्वेदादयः।६१। मन्वादिगदि

सविकारं प्रधानं च पुमांश्चैवाखिलं जगत्। बिभर्त्ति पुंडरीकाक्षस्तदेवं परमेश्वरः॥५७॥ या विद्या या तथाविद्या यत्सद्यच्चासदव्य
यं। तत्सर्वं सर्वभूतेशे मैत्रेय मधुसूदने। कलाकाष्ठानिमेषादिदिनर्त्वयनहायनैः कालस्वरूपो भगवानपरो हरिरव्ययः॥५८॥
भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोको मुनिसत्तम। महर्जनस्तपः सत्यं सप्त लोका इमे विभुः॥५९॥ लोकात्ममूर्त्तिः सर्वेषां पूर्वेषाम
पि पूर्वजः। आधारः सर्वविद्यानां स्वयमेव हरिः स्थितः॥६०॥ देवमानुषपश्वादिस्वरूपैर्बहुभिर्विभुः। स्थितः सर्वेश्वरोऽनंतो भू
तमूर्त्तिरमूर्त्तिमान्। ऋचो यजूंषि सामानि तथैवाथर्वणानि वै। इतिहासोपवेदाश्च वेदांतेषु तथोक्तयः॥६१॥ वेदांगानि समस्ता
नि मन्वादिगदितानि च। शास्त्राण्यशेषाण्याख्यानान्यनुवाकाश्च ये क्वचित्॥६२॥ काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखि
लानि च। शब्दमूर्त्तिधरस्यैतद्वपुर्विष्णोर्महात्मनः। यानि मूर्त्तान्यमूर्त्तानि यान्यत्रान्यत्र वा क्वचित्। संति वै वस्तुजातानि तानि
सर्वाणि तद्वपुः॥६३॥ अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दनो नान्यत्ततः कारणकार्यजातं। ईदृङ्मनो यस्य न तस्य भूयो भवोद्भवा द्वंद्व
द्वगदा भवंति॥६४॥

तानि धर्मशास्त्राणि शास्त्राणि मीमांसादीनि। अनुवाकाः कल्पसूत्रादयः।६२। किं बहुनोक्तेन सर्वाणि वस्तुजातानि तन्मूर्त्तिरित्याह यानीति
६३। एवं सर्वात्मकविष्णुज्ञानस्य संसारछेदः फलमित्याह। भवंतीति भवोद्भवः तदुद्भवा द्वंद्वगदा रागादि द्वंद्वरोगा न भवंतीति सर्वपुराणार्थः॥६४॥ ९७

श्रवणस्यापि फलमाह कार्त्तिक्यामिति स्पष्टमन्यत्॥ इति श्रीरत्नगर्भभट्टाचार्यकृतायां वैष्णवाकूतचंद्रिकायां द्वाविंशः॥

इत्येषतेंऽशः प्रथमः पुराणस्यास्य वै द्विज। यथावत्कथितो यस्मिन् श्रुते पापैः प्रमुच्यते। कार्त्तिक्यां पुष्कर
स्नाने द्वादशाब्देन तु यत्फलं। तदस्य श्रवणे सर्वं फलमाप्नोति मानवः॥६५॥ देवर्षिपितृगंधर्व

यक्षादीनां तु संभवं। भवंति शृण्वतः पुंसो देवा वरदा मुने॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे द्वाविंशोऽध्यायः प्रथमोंऽशः समाप्तः॥ ९८

वि॰

प्रथमांशःसमप्तः